

АБАЙ

1

АБАЙ

Шығармаларының
екі томдық
толық жинағы

бірінші том

Өлеңдер
мен
аудармалар

Алматы
КУЙБЫШЕВСКОГО "Қазушы"
Центральная районная библиотека 2004

ЦИБЛИОТЕКА

*Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр*

Редакторы

Байбота Серікбайұлы Қршым-Ноғай

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы.

А 13 Шығармаларының екі томдық толық жинағы.— Алматы:
Жазушы.—Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар.— 2004 — 296 бет.

ISBN 5-605-01856-4 (том 1.)

ISBN 5-605-01825-6 (общ.)

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының екі томдық толық жинағын баспаға дайындау үстінде бұрынғы басылымдарда айтылып жүрген ескертпелер ескерілді, жаңадан текстологиялық тексерулер жүргізілді, ғылыми түсініктер толықтырылып қайтадан жазылды.

Абай шығармаларының екі томдық толық жинағының бірінші томына ақынның 1855 жылдан 1896 жылға дейінгі өлеңдері мен аудармалары енгізілді.

А 4702250102-036 құлақтандырусыз-2004
402(05)—04

ББК 84 Қаз 1-5

ISBN 5-605-01826-4 (том 1.)

ISBN 5-605-01825-6 (общ.)

© „Жазушы“ баспасы, 1995

© „Жазушы“ баспасы, 2002

© „Жазушы“ баспасы, 2003

© „Жазушы“ баспасы, 2004

ШЫҒАРУШЫЛАР АЛҚАСЫНАН

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы шығармаларының осы екі томдық толық ғылыми жинағын баспаға дайындау үстінде жаңадан текстологиялық зерттеу жұмысы жүргізілді. Абай шығармаларының Мұхтар Әуезовтің басқаруымен және тікелей қатысуымен дайындалып, 1957 жылы жарық көрген екі томдық толық жинағын негізге алып отырып, шығарушылар барлық шығармалардың текстін бұрынғы жинақтарымен және жазба дерек саналып жүрген белгілі қолжазбалармен қайтадан салыстыра тексеріп шықты.

Абай шығармаларының текстін тексеріп, ғылыми тұрғыдан айқындалған, тұрақты (канондық) қалпын белгілеуде текстологиялық ең басты деректемелер — Мүрсейіт Бікіұлының қолжазбалары, ақынның 1909 жылғы алғашқы жинағы және бір топ жаңа өлеңдерден құралған 1916 жылғы жинақ, бұрын басылмаған біраз шығармалармен толықтырылған 1933 жылғы және 1945 жылғы толық жинақтар.

Абай шығармаларының Мүрсейіттің қолымен жазылған үш қолжазбасы бар. Біріншісі — 1905 жылы жазылған қалың дәптер. Қағазының екі жақ беті де бірдей жазылған, көлемі 200 бет, бірақ арасында кейбір беттері жоқ. Екінші қолжазбаның көлемі — 232 бет. Мұнда да түсіп қалған беттер бар. 1910 жылы жазылған үшінші қолжазбаның көлемі — 204 бет.

Қолжазбаның үшеуі де ескі арабша еммен жазылған, бірінде бар, екіншісінде жоқ шығарма өте аз кездеседі, үш қолжазба көбінше бірін-бірі қайталайды деуге болады. 1907 жылғы қолжазбада басқа екеуінде жоқ „Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы“ сөзі бар.

Үш қолжазбада да бір шығармадағы жекелеген сөздер, сөйлемдер әр қалай оқылатын тұстар кездесіп отырады. Бұл жағынан алғанда 1907, 1910 жылғы екі қолжазба көбіне біркелкі келіп, ал 1905 жылғы қолжазба өзінше бөлек шығатыны байқалады. Мүрсейіт қолжазбаларының екеуі (1905, 1910) Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының кітапханасындағы қолжазба қорында сақталған, ал 1907 жылғы қолжазба Мұхтар Әуезовтің өз кітапханасында

сақталып келіп, кейін академик-жазушының мұражайына алынды.

Осы толық жинақты дайындау кезінде Оразке Жандыбаевтың, Садуақас Шормановтың және Смағұл Садуақасовтың қолжазбалары (С. Кудашев көшіртіп алған қолжазба соларға ұқсас келеді) секілді белгілі деректемелер де ескерілді. Абай шығармаларының басылымдарынан текстологиялық жұмыс жүргізілгенде тірек етіп пайдаланылғандары — 1909 жылғы алғашқы жинақ пен 1916 жылы Орынборда басылған „Абай термесі“ атты кітап, 1922 жылы Ташкент және Қазанда басылған жинақтар, 1933, 1939–1940, 1945 және 1954 жылдары жарық көрген толық жинақтар.

Абай шығармаларының „Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұлының өлеңі“ деген атпен 1909 жылы Санкт-Петербургте басылған жинағының текстологиялық жағынан деректемелік мәні зор. Бұл кітапта Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаевтың „Абай (Ибраһим) Құнанбай ұлының өмірі“ деген мақаласы берілген (104–112-беттер). Бұл жинаққа Абайдың басты өлеңдері түгелге жуық енгізілген деуге болады. 1909 жылғы жинаққа кірген Абайдың өлеңдері мен Мүрсейіт қолжазбаларындағы шығармалардың текстерін салыстырғанда, олардың құрамында айырма аса көп емес екенін көреміз. Алайда қолжазбаларда 1909 жылғы басылымға кірмеген бірқатар өлеңдер бар екенін айту қажет. Жекелеген сөздердің әр қилы оқылатын тұстары да баршылық.

1933 жылғы Мұхтар Әуезов дайындап бастырған толық жинақта жаңадан бірталай өлеңдер қосылған. Сонымен бірге осы кітапта „Әзім“, „Вадим“ және „Қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы“ дейтін сөзі тұңғыш рет баспа жүзін көрген болатын. Кітаптың соңында „Абайдың туысы мен өмірі“ деген Мұхтар Әуезов жазған мақала және „Абайдың жазған өлеңдерінің қашан, қалайша жазылғандары туралы түсіндіру, қосымшалар“ бар.

1939–1940 жылдарда шыққан Толық жинақта Абай шығармаларын жаңаша реттеп басуға айрықша көңіл аударылған. Кітапта Мұхтар Әуезов жазған Абайдың өмірбаяны және естеліктер берілген.

1945 жылы Толық жинақ жаңадан табылған өлеңдермен толықтырыла түсті. Абай шығармаларына берілген түсініктер бір жүйеге түсіріліп, бұрынғыдан кеңейтілді.

1954 жылғы Толық жинақтың да Абай шығармаларының, әсіресе аударма өлеңдердің текстерін анықтау жағынан едәуір мәні болды.

1957 жылғы екі томдық Толық жинақты баспаға дайындау барысында Мұхтар Әуезовтің басқаруымен қолжазбалар мен бұрынғы басылымдар жан-жақты, мұқият тексеріліп

жерттелді. Абай шығармаларының текстерін бастыруда орын алып келген кейбір олқылықтар түзетіліп, әсіресе қара сөздеріндегі дұрыс оқымай жүрген бірталай сөздер қолжазбаларды салыстыра тексеру нәтижесінде анықталды. Сөйтіп бұл екі томдық текстері ғылыми принциптерге сай әбден тексеріліп бір жүйеге түсірілген басылым болды. Кейінірек 1977 жылы жарық көрген Толық жинақта бірлі-жарым сөздердің оқылуында болмаса, айтарлықтай айырма жоққа тән.

Бұл жерде бір назар аударарлық жай — Абай шығармаларында жекелеген сөздердің әр түрлі қолжазбалар мен бұрынғы басылымдарда әр қалай оқылатын тұстары кездесетіндіктен, мынадан ана нұсқасы артық, дұрысырақ сол неге алынбаған деп, әркім өзінше дәлел келтіруге себеп мол. Сондықтан бірлі-екілі сөз болса да жеке адамның жобалауынша өзгертілмей, нақтылы деректерге сүйеніп және ғылыми ортада талқыланып, академиялық басылымды дайындайтын шығарушылар алқасының пікір қорытуымен шешім алынғаны дұрыс.

Осы Толық жинақта Абай шығармаларының текстерін жаңадан тексерумен қатар түсініктер де тың деректермен толықтырылып, бірталай тұстарда қайтадан жазылды. Шығармаларды әр жылдарға бөліп реттеу тәртібі түгелдей алғанда қалыптасқан күйінде сақталып, бірақ аударма өлеңдер ақын мұрасының ажырамас бөлігі екені, оқшаулау, бөлектеуге үнемі қисыны келе бермейтіні ескеріліп, жазылған жылдарына қарай өзге өлеңдерімен топтастырып берілді. 1945 жылғы Толық жинақта да осылай етілген болатын.

Абай шығармаларының осы екі томдық Толық жинағын дайындап, текстерді тексеруге, ғылыми түсініктерді қарауға З. Ахметов, С. Қирабаев, С. Қасқабасов, Қ. Мұхамедханов, М. Мырзахметов, Ж. Ысмағұлов, Қ. Салғарин, Б. Байғалиев, Ж. Шойынбетов қатысты.

Түсініктерін Қ. Мұхамедханов (өлеңдер), Ж. Ысмағұлов (аудармалар, қара сөздер), С. Қасқабасов пен Қ. Салғарин (поэмалар), М. Мырзахметов (қара сөздер) жазды.

Кісі аттарының түсініктерін С. Қасымбеков, шығармаларының алфавиттік көрсеткішін Ш. Әлдибекұлы құрастырды.

Абай шығармаларында кездесетін араб-парсы сөздерінің сөздігін филология ғылымының кандидаты М. Маженова жасады.

КЕМЕЛ АҚЫН, КЕМЕҢГЕР ОЙШЫЛ

Абай қазақ әдебиетіндегі ұлы тұлға, маңдай алды ақын екені, таңдаулы туындылары дүние жүзі поэзиясының озық үлгілерімен деңгейлес тұрғаны — білген адамға айқын шындық. Сан ғасырлық бай поэзиясы, ел қамын жоқтаған жүздеген ерен жүйрік жырау, жырышы, ақындары бар қазақ әдебиетінде Абай орнының ерекше болуы тегін емес.

Ұлы ақынды заман туғызады дейміз. Бұл ап-айқын, үйреншікті қағида көрінгенімен, зер салып қарастыруды қажет ететін өте күрделі мәселе. Бір дәуірде, тіпті бір ортада өмір сүрген ақындардың да суреткерлік деңгейі, ақыл-парасатының көтерілген биігі әр келкі болатынын дәлелдеп жату артық. Заман, қоғамдық жағдай — ақын, жазушы творчествосының өмірлік тірегі, негізі, түп тамыры. Ал ақынның өз заманымен, қоғам өмірімен қатынас-байланысы, жалпы дүние-болмыстан алатын әсерлері сан алуан, оны бірнеше нақтылы жай-жағдайларымен шектеуге, бір жақты, тар көлемде түсінуге болмайды. Басты мәселе — Абай халықтың түбегейлі мүддесі, арман-тілектерін қаншалықты терең ұғып-түсініп, қандай ойшылдық деңгейде, қандай көркемдік қуаттылықпен айтып жеткізе алғандығында. Ақын үлкен творчестволық тұлға болып қалыптасып, жетіп, кемеліне келуі үшін тиісті қоғамдық жағдай, аса зор дарын мен даналық, үздіксіз еңбек, ізденіс — міне осылардың түйісіп келуі шарт.

Абай қазақтың жаңа реалистік жазбаша әдебиетінің, негізін салды. Абайдың шындық дарыны аса қуатты және сан қырлы. Ол — керемет суреткер ақын және сыршыл лириканың сирек кездесетін шебері. Сонымен бірге Абайды ойшыл ақын дейміз. Мұны алдымен ақынның өмір құбылыстарын терең толғап айту жағы басым келетін өлеңдеріне қатысты айтамыз. Сонымен қатар өмір, адам тағдыры, дүние, заман ағымы жайлы пікірлері, дүние-танымы көбірек көрінетін өлеңдеріне қатысты, яғни ойшыл-философ ақын деген мағынада да айтамыз.

Ақын тұлғасы — поэзиядағы стилдің түпкі тірегі. Ақын стилін, ойлау, суреттеу мәнерін, қолтаңбасын, сөз қолданысындағы өзгешеліктерді — бәрін де айқындайтын, белгілейтін сол. Ақынның тұлға-бітімі, дарын даралығы қандай болса, стилі де сондай болады. Ақынның ойшылдығы, суреткерлігі, сыршылдығы оның стилінен ап-анық белгі береді. Бірақ қозғаған тақырыбына орай кейде нақты бір шығармада бір қасиеті, тағы бірде басқа сипаты басым болып, ақын тұлғасы әр қырынан көрінуі заңды.

Абай поэзиясы ақын өзі өмір сүрген тұтас бір тарихи дәуірді жан-жақты, барынша толық бейнелеп берді дейміз. Бірақ ақын творчествосы жарты ғасырды қамтитын тарихи дәуірді танытады деу аз. Сол замандағы қоғамдық өмір салтының, ой-сана, ұғым-түсініктердің бірнеше ғасыр бойы қалыптасқанын, түп-тамыры арыда жатқанын ескерсек, Абай поэзиясы қоғамының дамуындағы бір елеулі кезеңді бейнелеу арқылы халықтың тағдырын, ұлттық мінез-құлқын тарихи тұрғыдан кең арнада алып, қоғам көшінің, жеткен жерін ғана емес, өткен жолын да танытарлықтай етіп көрсете білді дегеніміз жөн. Ал қоғам өміріндегі көптеген адамгершілік, моральдық проблемалардың, мысалы, әділдік, бірлік, достық, еңбексүйгіштік, талаптылық, адалдық, солармен қатар озбырлыққа, жауыздыққа, екіжүзділікке төзбеушілік секілді сан түрлі мінез-құлық мәселелері қай заманда да мәнін жоймайтындығын және қанша заман ауысып, уақыт, жағдай өзгерді дегенмен халықтың ұлттық ерекшеліктері, адамгершілік қасиеттері жаңғырып жаңаша сипат ала отырып, жалғастық тауып өрістеп, дами беретінін ескерсек, Абай поэзиясы кейінгі дәуірлердің, соның ішінде бүгінгі замандағы өмір шындығын танып-білуге үлкен себін тигізе алатынын мойындауымыз керек. Олай болса, Абай творчествосын өз дәуірінің шеңберінде ғана қалайтын, осы мағынада біз үшін тек тарихи маңызы бар, өткініші құбылыс деп санауға болмайды, ол — заман ауысып, уақыт озған сайын қоғамдық ой-санаға ықпал-әсері арта түсіп, өркендеп, дамып отыратын асыл мұра.

Тарихи принцип Абай творчествосының сол дәуірдегі қоғамдық өмірмен тамырластығын танып-білудің бірден-бір қажетті шарты екенін мойындай отырып, ақын шығармаларын бүгінгі оқырмандар қалайда өздерінің өмірге көзқарасы, арман-мұраттарын жалғастыра, жанастыра қабылдайтынын және жоққа шығара алмаймыз. Ендеше Абай шығармаларының қазіргі қоғамдық өмірде қандай орын алатынына, ой-санамызға қандай әсер беретініне, танымдық, көркемдік, тәрбиелік мәнін айқындауға да көңіл аудармай болмайды. Осы бір-бірімен тығыз байланысты екі принциптің біреуіне ғана назар аударылып, екіншісі еленбесе, ол мәселе жан-жақты байыптау мүмкіндігін шектейді, қалайда үстіртін, жеңіл қорытынды түйін жасауға әжеліп соғады. Абай творчествосының өз заманымен, сол кездегі қоғамдық өмірмен байланысын, сол кезде қандай зор танымдық, тәрбиелік міндет атқарғанын сөз өнерінде не жаңалық окелгенін толық түсінсек, сонда ғана біз оның кейінгі кезеңдерде, қазіргі заманда қоғамдық ой-сананың әдебиеттің өркендеуіне қандай ықпал жасап келе жатқанын толық аңғара аламыз. Сондай-ақ, ақын мұрасының өміршеңдігін, заман озған

сайын маңызы, әсері қаншалықты күшейе түскенін зер салып байыптасақ, оның өз заманының озық тілек-мақсаттарына сәйкес тарихи өмірдің өзі туғызған бастапқы сипат-қасиеттерін айқынырақ тани аламыз.

Абайдың заманы, өскен ортасы, өзінің өмір жолы туралы аз жазылды демейміз. Кәкітай Ысқақұлы жазып, ақынның 1909 жылғы жинағына енгізілген мақаладағы деректер (Әлихан Бөкейханов та Абай өмірі туралы алғашқы мақалаларын соларға сүйеніп жазған) кейін бірте-бірте толықтырылып келді.

Мұхтар Әуезов осыларды және өзі жинап қосқан материалдарды негізге алып, ақынның өмірбаянын кеңейтіп, жүйелі түрде жазып шықты.

Ал Абай сөзіне баға беріп, ақынның қазақ әдебиетіндегі алатын орнын анықтау жағынан 1913 жылы „Қазақ“ газетінде жарық көрген Ахмет Байтұрсыновтың „Қазақтың бас ақыны“ мақаласын айрықша атауға тиіспіз. Осы мақаласында А. Байтұрсынов: „Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ“, — деп Абайды аса жоғары қояды.

Қазақтың зиялылары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов және Шәкерім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров секілді өлең сөздің өрен жүйріктері Абай сөзінің, қадір-қасиетін бірден-ақ әбден түсіне білді десек те, ұлы ақынның әдеби мұрасына біртұтас орнықты көзқарас қалыптастыру оңай болған жоқ. Абайдың әдебиеттегі орнын анықтап, шығармашылық мұрасының танымдық, тағылымдық, көркемдік мәнін бағалау мәселесі өткен кезеңдердегі, әсіресе, 20—30 жылдардағы идеологиялық талас-тартыстармен байланысты болғанын байқау қиын емес. Әдебиетке таптық көзқарас тұрғысынан қарау бел алған кезде әдебиет тарихын тұрпайы социологизмнің, тар шеңберінде алып, біржақты түсінушілікке жол берілді. Осыған орай 20—30 жылдар аралығында Абай жоғарғы таптың ақыны, байшыл ақын деген секілді сыңаржақ-солақай пікірлер аз айтылған жоқ. Мұның өзі орыстың классикалық әдебиетінің ең ірі өкілдері Пушкин, Л. Толстой сияқты ақын-жазушыларды орыс қоғамындағы жаңашыл байлардың — либерал буржуазияның жыршысы болған деген пікірлерге жалғас, сондай пікірлердің орайымен айтылған еді. Абайды да жаңалыққа, өнерге ұмтылған жаңашыл байлардың тілегінен туған ақын деп бағалау сол кезде бел алған таптық қағиданың әсері болатын.

Абай творчествосының зор қоғамдық, танымдық мәні әлі жете, толық ашылып көрсетілмегендіктен, ол кездегі мақалалар мен зерттеулерде ақын өлеңдерінің мазмұн-мағынасының байлығын, көркемдік қуаттылығын, суреттеу, бейнелеп айту шеберлігін ұғып-түсіну жағы да жетімсіз болып жататыны байқалады.

Одан кейінгі кезде де (50-жылдардың басы) Абай мұрасына қатысты кейбір күрделі мәселелер (мысалы, Абайдың алдындағы ізашар ақындармен жақындық-жалғастығы, Шығыс әдебиетімен байланысы, ақын шәкірттері т. б.) төңірегінде идеологиялық қатаң қағидаларды желеу қылған әр түрлі жаңсақ пікірлер бой көрсетіп жүрді. Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеу ісі 40–50-жылдарда кең көлемде жүргізіліп, жаңа белеске көтерілді. Абайтанудың өз алдына дербес ғылым саласы болып қалыптасуына Мұхтар Әуезовтің көп жылғы зерттеу еңбегі негіз, тірек болды. Әдебиетші ғалымдармен қатар, басқа ғылым салаларының өкілдері де ақын мұрасын әр қырынан зерттеуге күш салды. Абайдың қоғамдық, эстетикалық, философиялық көзқарасын, психологиялық және педагогикалық пікірлерін, ақындық тілін, композиторлық өнерін, аудармалар тобына қосылып жүрген өлеңдерін тереңдеп тексерген еңбектер жарық көрді. Ақынның өмірі мен шығармашылығын кең қамтып, тереңдеп ұғып түсінуге, бірнеше арнада ғылыми зерттеулер жүргізуге М. Әуезовтың кейін тұтаса келе 4 томдық үлкен эпопея болып шыққан романдарының 1942–1957 жылдар арасында бірінен соң бірі жарық көруі жағымды әсер етті.

Абайтану жеке ғылым саласы ретінде кеңінен қанат жайған кезде де, тіпті күні кешеге дейін, әдебиеттегі жабұлы жатқан „ақтаңдақтар“ ашылғанша Абайдың өмір жолын, ақындық өнерін түсінуге аса қажет кейбір мәселелерді, нақтылап айтсақ, Абай мен Шәкерімнің шығармашылық үндестік-жақындығы, сондай-ақ Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов сияқты ақындар мен Абайдың арасындағы әдеби дәстүр жалғастығы туралы сөз қозғауға мүмкіндік болмады.

Абай поэзиясы қазақ әдебиетіндегі мүлде жаңа құбылыс, жаңа кезең болғанын айта отырып, ақынның шығармашылық өнерінің негізгі тірегі, сарқылмас қайнар көзі халық поэзиясы, жүздеген жырау, жыршы, ақындарды туғызған халықтың сан ғасырлық бай әдеби мұрасы дейміз. Халық поэзиясымен терең тамырластығы Абайдың ақындық тұлғасына ана сүтімен біткен қасиеттей ұлттық, даралық сипат бергені даусыз. Сонымен қатар Абай алғаш ақындыққа бой ұрған кезінен бастап Шығыс ақындарының өлең-жырларын көп қызық-

тағаны, кейінірек өнерде тың жаңа өріс іздеген тұсында орыс классиктерінің (Еуропа ақындарының да) шығармаларынан мол әсер алғаны талассыз.

Абайдың алдындағы ақындардан Бұқар, Дулат, Шортанбай, Мұрат, Махамбетті айрықша бөліп айтуға да болар еді. Әрине, олармен ғана шектелу мағынасында емес. Ірі тұлғаларды толығырақ қамтып айту қиын болғандықтан және осы ақындар Абайдың алдындағы қазақ әдебиетінің басты бағыт-бағдарларын таныта алады дегендіктен. Сонда Бұқарды тамыры ерте дәуірден тартылатын, қазақтың XVIII ғасырдағы жыраулық поэзиясының ең көрнекті өкілі, насихат, ғибрат түріндегі толғау, терме жырлардың асқан шебері деуімізге болады. Ал Дулат, Шортанбай, Мұратты Абайға жақын, тікелей жалғас заманның, сол замандағы қоғам өмірінің күрделі қайшылықтарын айқын көре білген, әлеуметтік мәселелерді терең толғаған ақындар ретінде атаймыз. Осы ақындардың бұл ерекшелігі бұрын да талай айтылды, бірақ көбінесе олар ескі дәуірді көксеген, кертартпа ақындар еді деген тұрғыдан қарап, біржақты бағалауға орын беріліп келеді. Егер осы біржақтылықтан арылсақ, олардың әлеуметтік сыншылықтың толық, әділ бағалауға жол ашылады. Сонда олардың творчествосында әлеуметтік сарын Абай поэзиясымен үндес екені өзінен өзі-ақ айқындала түседі. Осы жоғарыда аталған ақындармен Абайдың жақын-жалғастығын, кейбір тұста үндестігін нақтылы дәлелдеу үшін жекелеген ұқсас сөздер келтіріп, салыстыру жасаудың қажеті шамалы. Мәселе тарихи-әдеби процестің жалғастығы жайында ғой, жеке ұқсастықтар іздеп табуда емес. Ал әдеби дәстүр, поэзиялық жанрлар, бейнелеу тәсілдер жағынан келсек, әрине, тілге тиік етерлік жайлар табылады.

Айталық, Бұқардың толғау, терме жырларындағы нақылмен келетін шешендік үлгі кейбір Абай өлеңдеріне де жат емес. Бірақ Абай Бұқар жыраудай қызықты, желілі ойды өрбітіп, әр жайды, әр нәрсені тізбектеп, теріп айтпайды, көбіне көп ойын өрістете, қозғаған мәселесін талдап айтады. Айталық, сырттай қарағанда Абайдың „Интернатта оқып жүр“, соның жалғасы болып келетін „Ғылым таппай мақтанба“ деген өлеңдері қазақ поэзиясында бұрыннан келе жатқан насихат, ғибрат түріндегі өлең сияқты көрінуі мүмкін. Ал бірақ нақтылы мазмұн, идеясы, айтатын ой-пікірін таратып, әр жай-жағдайды талдап айтуы жағынан мүлде жаңа, соны туынды. Осыдан-ақ біз Абайдың өзінен бұрынғы ақындарға кейбір жанрлық үлгіні, көркемдік тәсілді қолдануы жағынан жақындығы бар дегенде де, оның өзіндік өзгешелігі, жаңалығы және бар екенін көре білу қажет екенін байқаймыз.

Ал Абайдың өзі кейбір ақындарды сынайтынын еске алсақ, мұның басқалармен өнер өлшесу, өзінің поэзиядағы ұстаған бағытын, әжелген жаңалығын терең түсіну мақсатынан туғаны хақ.

Бұқар, Дулат, Шортанбайларды айтқанда, Абай көбінесе олардың өлең-жырларын емес, алдымен сол, сондай өлеңдердегі қалыпты, бұрыннан бар айшықты, нақыл сөздерді мол қолдану тәсілін сынаған деудің де қисыны жоқ емес. Алайда Абай импровизаторлық өлеңді суырып салып айтуды, яғни, ертеден орныққан ауызша айтып шығару дәстүрін түгелдей жоққа шығарған деу, әрине, шындыққа жанаспайды.

Абайдың ақындық тұлғасын, жан дүниесін, арман-мұратын ең толық, ең терең, ең дұрыс танытатын — әрине, оның поэзиясы, асқақ шабыттың қуатымен жүрегін жарып шыққан, иненің жасуындай жасандылығы жоқ өлеңдері, „жалын мен оттан жаралған“ сөздері. Ақын жүрегінің түбіне терең бойлаймыз десек оның поэзиясына бар ықыласымызбен, үлкен ілтипатпен зер салу қажет.

Абай жинақтарында басылып жүрген шығармалар оның өз таңдауымен іріктелмеген. Сондықтан кейбір өлеңдер ақынның биік талғамына сай, өз сынына да толымды дерліктей көрінбесе, кейінгі шығарушылар жинап қосқандықтан ілесіп жүргенін ақын сөзін бағалаушылар естен шығармағаны абзал. Ендеше ақындық шеберлік дегеніміз ең таңдаулы, сол қаламгердің өзі ғана жаза алатын үздік туындылармен өлшенгені дұрыс. Абайдың ғана аузымен айтылуға лайық, оның өзінің көркемдік шеберлігі, басқаға ұқсамайтын қолтаңбасы, ойлау, сөйлеу өзгешелігі, стилі анық көрінетін өлеңдер — ұлы ойшыл-суреткер ақынның алып тұлғасын танытатын, міне, осылар болса керек. Абай поэзиясын, барлық шығармашылық мұрасын біртұтас ақындық әлем деп қарап, жекелеген өлеңдердің өзге өлеңдермен жанасымын, сабақтастығын байқай алғанда ғана олардың әр қайсысының мазмұн-мағынасын неғұрлым анық, дұрыс түсінуге толық мүмкіндік туады.

Абай шығармаларында алдымен мейлінше мол, әр қырынан көрінетін, әрине, ақынның өз бейнесі, өз тұлғасы. Лирик ақын қоғам өмірінің шындығын өз көңіл-күйін білдіру арқылы, өз сезім толқыныстары, ой-толғамдары арқылы танытады. Ақынның өз тұлға-бейнесі оны тебіренеткен ой-сезімдерден, айтылып, баяндалып отырған өмірдегі алуан түрлі жағдайларға, қоғамдық мәселелерге, әр түрлі адамдардың іс-әрекеттеріне оның қатынасынан, берген бағасынан айқындала түсіп, жан-жақты толық көрінісін табады.

Ақын бейнесі дегеніміздің өзі де ылғи бір қалыпта, біркелкі сипатта көрінбейді, әр қырынан, әр жағынан ашылып отырады. Көптеген өлеңдерінде ақын өз көңіл күйін тікелей білдіріп, ойын тура айтады. Өлеңдері кейде сұхбат, сырласу, кейде насихат, кейде ойға шому, ой толғау түрінде әр алуан болып келсе, ақын бейнесі анық, айқын қалпында танылады. Ал кейде ақын өлеңін өз атынан, бірінші жақтан айтқанымен, өмірге жинақталып жасалған лирикалық тұлғаның көзімен қарайтыны байқалады. Поэзияда ақын өмірде болғанды ғана емес, болатын, болуы мүмкін жайларды жинақтап, шындыққа сәйкестендіріп айтатындықтан өлеңдегі ақынның бейнесі кейде осындай лирикалық тұлға қалпында көрінеді. Әрине, лирикалық тұлғаны ақынның өз бейнесінен мүлде бөлектеп, ажыратып алу қиын, бірақ одан өзіндік айырмасы барлығын көрмеуге болмайды. Сол айырманы ескеріп, ақын өмірде болмаған, бірақ болатын, болуы мүмкін шындық жағдайды өз атынан айтса, мұнда өзіндік көркемдік заңдылық бар екенін ұмытпау қажет. Айталық, „Сен мені не етесің?“ деген өлеңнен осындай лирикалық тұлға айқын бой көрсетеді. Сондықтан осы өлеңдегі сөздерді, мысалы:

Ажал уақыты

Жетті,

Мен өлейін, сен-ақ сау бол!—

дегенді біреуге ақын өзі айтып отыр екен деп түсінуден гөрі, бұл жинақталған лирикалық тұлғаның атынан айтылған сөз деп түсінген жөн.

Ал ақын бейнесінің басқа қырларына келсек, кейде ол нақтылы бір жайды, жағдайды айтушы, баяндаушы ретінде көбірек көрінеді. Мысалы үшін „Байлар жүр жиған малын қорғалатын“, „Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап“, „Асқа-тойға баратұғын“ сияқты өлеңдерді атауға болады.

Кейде ақын өлеңінде басқа адамның көңіл күйін суреттейді. Мысалы, „Қызарып, сұрланып“ өлеңінде ғашық жастардың махаббат сезімі өз шындығымен алдымен көрініс тауып, оны сипаттап жеткізген ақын бейнесі алға шығарылмай, тасада тұрады. Сондай-ақ табиғатты суреттейтін өлеңдерде де ақын — көбіне-көп баяндаушы, бейнелеп айтушы. Оның өзінің табиғат құбылыстарын қалай сезінетіні айқын, анық аңғарылып отырса да, алдымен көзге көрінетін нәрсе — табиғат көркі, табиғат аясындағы елдің өмір-тұрмысы. Адамның портретін, мысалы, сұлу қыздың пішінін, бой сымбатын суреттейтін өлеңдер жайлы айтсақ та, ақын өзі сол портретті

мүсіндеуші дейміз. Ал тағы бір алуан өлеңдерінде ақын нақтылы бір кейіпкерді, мысалы, болысты сөйлету арқылы ойын білдіреді. „Жігіт сөзі“, „Қыз сөзі“ атты хат түріндегі өлеңдер де осы іспеттес.

Сонымен қатар Абайдың өлеңдерінде өртүрлі топтың өкілдері, әрқилы мінезді адамдар үнемі бой көрсетіп отырады. Мысалы:

*Жақсыға айтсаң, жаны еріп,
Ұғар көңіл шын беріп.*

Жамандар еңбек қыла алмай жүр

Кейде топтап айту үшін біреу („Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда“), әркім („Әркім жүр алар жердің ебін қамдап“), кейбіреуі („кейбіреуі – законшік“), кейбірі („кейбірі пірге қол берген“) деген сияқты сөздерді де қолданады. Тіпті сөзін тыңдаушыларға қаратып айтып, сен, сендер, өздерің деп отырып, көпшілікті мінездей, сипаттап кететіні де кездеседі. Мысалы:

*Жұмыссыз сандал,
Еріксіз малды ал
Деген кім бар сендерге?*

Топтап сипаттаудың ең көлемді, ауқымды түрі ел, жұртты айтып, көпшілікті, бүтін бір қауымды мінездеу болса керек. Мысалы:

*Ел аңдып сені,
Сен аңдып оны,
Қылт еткізбей бағып көр.*

*Әринемен ел кетті,
Қорқыланды, мақтанды.*

Төңкеріліп құбылған жұрт бір сағым...

*Сендерге де қанықпын,
Жұртың анау баяғы.*

Ел, жұрт деген ұғымдарды Абай қалың ел, қазақ жұрты, халық деген кең мағынасында алып, бүкіл халықты тұтас

алып мінездеу үшін де қолданады. Мысалы үшін „Қалың елім, қазағым, қайран жұртым“, — деп басталатын өлеңді еске түсірсек жеткілікті. Ал кең мағынасында халық бейнесі бұған қоса жоғарыда айтылған сан алуан топтардың өкілдерінен, әртүрлі мінез, іс-әрекеттердің иесі болып көрінетін адамдардан жинақталып, қосыла келе толық көрініс табады. Олардың бәрі бірдей жеке алғанда толық тұлға болмаса да, қат-қабат мол өмір тартысын бейнелейтін кесек, көркем шығармадағы әр жерден бір қылаң беріп қалатын жанана, өткінші ұсақ кейіпкерге ұқсаса да, жиылып, көбейе түскенде қалың қауым, халық туралы түсінігімізді толықтыруға себін тигізеді.

Ендеше Абай поэзиясында кездесетін көптеген кейіпкерлер мен топтардың мінез-құлығын, әдет-әрекетін талдап, саралап танумен бірге өзара байланысты қарау да қажет.

Әрине, ақынның поэзиясындағы тұлға-бейнесі мен халық бейнесі деген ұғымдардың арасында да жалғастық, сабақтастық жоқ емес. Ақын бейнесінің өзгешелігі алдымен оның халықтың өмірін, тағдырын қалай түсіне білетініне байланысты. Ақын өзі туралы айта отырып, ел жайын толғайды, халық туралы айтады. Ұлы ақын өзі жайлы, өзінің жеке басы туралы айтқанда да, жалпыға ортақ жайларды айтады, бүкіл адамзат тағдырын ойлап толғанады деген пікірді атақты сыншы В. Г. Белинский өз кезінде-ақ орынды түйіндеген ғой.

Ақынның поэзиядағы өз тұлға-бейнесі арқылы біз оның өзі өмір сүрген заманды қалай танитынын, халықтың мүддесін, арман-тілегін қалай түсінетінін көреміз. Халық өмірінің, заман келбетінің поэзиядағы көрінісі арқылы ақын бейнесін айқынырақ сезіне түсеміз. Жинақтап айтқанда, осының бәрінен сол дәуірдегі қазақ өмірінің мол шындығын табамыз.

1886 жылы жазылған „Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек“, „Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман“, „Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да“ өлеңдерінде Абай замана жайын толғап, әр топтардың өкілдері, әр алуан адамдардың мінезі, іс-әрекетіне көз жіберді. Осы шығармалардағы айрықша өзгешелік — айту тәсіліндегі, стиліндегі қарапайымдылық, пәлендей әдемі дерлік, әшекейлі сөздерді қолдануға ұмтылмаушылық. Сонда осы өлеңдердің артықшылығы неде? Олар алдымен ақын ойының тереңдігімен, еркін тәгіліп отыратын оралымдылығымен, қоғамдық өмір құбылыстарының мәнін ашып, алаламай анық, айқын бағалап, талдап беруімен тартымды. Және бір назар саларлық жай — Абай „Қартайдық, қайғы ойладық“ деген сияқты өзінің қамыққан, қажығандай көңіл күйін осы өлеңдердің бастапқы жолдарында ғана айтады. Осылай барып, ішкі сырын ақтаратын рай

көрсетеді де, одан әрі бірыңғай айналадағы өмір, өртүрлі адамдардың жағымсыз іс-әрекеттері, қылық-мінездері туралы айтуға ойысады.

Осындай ерекшеліктерді аталған өлеңге бастауымен де, негізгі ой-желісін өрістету тәсілімен де үндес, ұқсас келетін „Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман“ атты өлеңнен де айқын көре аламыз. Алайда бұл өлеңнің өзіндік өзгешелігі қандай деген сауал қойсақ, мұнда ақын салған жерден, бірінші шумақтың өзінде-ақ басты идеясын ашып көрсетіп, жанын ауыртқан не нәрсе екенін анық аңғартатыны дер едік.

*Терін сатпай, теміріп, көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман.*

Міне, өлеңнің қызықты ойы да, бастапқы тезисі де, қорытынды түйіні де осы сөзге сыйып тұр. Ары қарай ақын осы ойын нақтылап, „бай алады“, „би мен болыс алады“, „жарлы алады“, „жай алады“, „дос алады“ деп таратып айта келіп, жүз қараға көз тіккен екі жүз аларман қатарына елубасын, сұм-сұрқияны да қосып, мал үшін арын сатудан тайынбайтындарды қатты қадалып шенейді, алымқорлық, малқұмарлық қазақ қоғамындағы үлкен бір індетке айналғанын ақын ашына айтады.

*Қара қарға секілді шуласар жұрт,
Кім көп берсе, мен соған серт берем деп.*

Жемге таласқан қарға-құзғындар бейнесі қомағай, тойымсыз адамдардың жағымсыз мінез-әрекетін көзге айқын елестетеді.

Ақынның өзі өмір сүрген ортаны, тағдырдың талқысына түсіп, шырқы бұзылған халықтың, ел-жұрттың бейнесін асқан көркемдік шеберлікпен суреттейтінін „Қалың елім, қазағым, қайран жұртым“ өлеңінен айқын көреміз.

Осы өлеңге, домбыра сазындағы алғашқы құлақ күйіндей болып, жүрек толқытатындай жылы леп беретін „қазағым“, „елім“, „қайран жұртым“ деген ақын туған халқы үшін жаны ашып, елжіреп отырғанын көрсететін сөздер онан кейінгі айтылғанның бәріне басқаша мағына, өзгеше реңк дарытады. Дәл осындай терең толғаныстан шыққан сыншылдыққа толы өлеңде мұндай сезім жылылығы кездесе бермейді. Сондықтан да елдің күйзелген жағдайын аңдататын:

*Ұстарасыз аузыңа түсті мұртын,
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі май, бірі қан боп енді екі ұртын, —*

деген сипаттаулар жалпақ жұрт туралы айтылса да, артық айтылғандай сезілмейді. Ондай сөздерді де, немесе:

*Бет бергенде шырайың сондай жақсы,
Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың, —*

дегенді де барлық адамға, сол кездегі қазақ атаулыға түгел бірдей қатысты көрмей, нысаналы жеріне барып тиетін сөз деп түсінгендейміз. Адал көңілмен айтылған сын да сау жерге емес, тек жаралы, ауырған жерді іздеп тауып, соған ем болатын дәру секілді болса керек.

Қажет деген жерінде ақын сөз тигізетін адамдар тобын саралап, бөліп айтады. Мысалы: „ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді“ деген өңкей қырт, мылжың адамдарға қатысты болса, „бас-басына би болған өңкей қиқым“ дегені елдің сиқын бұзып жүрген, қолындағы күші азайған, ұлыққа, мансабы жоғары чиновникке бағынышты болыстарға қатысты.

Ал енді жалпы жұртқа қаратып айтылған:

*Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
Сапырылды байлығың, баққан жылқың.
Баста мый, қолда малға талас қылған
Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқың, —*

деген секілді сөздер халықтың қамын жеп толғанған ақынның жүрегінің түкпірінен шыққандай сезіледі де, мөлшерсіз қатты сын деуге келмейді.

Абай поэзиясындағы бірнеше өзекті, маңызды тақырыптар түйісіп, шоғырланып келетін өлең — „Сегіз аяқ“. Осы өлеңінде ақын елдің берекесін кетіріп, көзін аштырмай отырған бір-бірімен дауласу, қастасу, өтірік арыз беру секілді жаман өдеттер екенін нақтылап көрсетіп:

*Таласып босқа,
Жау болып досқа,
Қор болып, құрып барасың, —*

деп өкініш білдіреді.

Елді бірлікке, татулыққа шақыру — өлеңнің ең бір күшті сарыны.

деген үлкен қоғамдық мәні бар терең мағыналы түйінді ойын ақын ерекше тебіреніспен айтады.

45544 Абай поэзиясындағы психологизм, әр түрлі адамдардың мінез-құлқын, психологиясын, қандай жағдайда қандайлық әрекет ететінін ашып көрсету шеберлігі жағынан алғанда үздік шығармалар аз емес дегенде, алдымен „Бөтен елде бар болса“, „Сабырсыз, арсыз, еріншек“ секілді өлеңдерді атауға болады. Қиын-қыстау жағдайда жалтарғыш, „бір сөз үшін жау болып, бір күн үшін дос болып“ қырық құбылып жүретін адамдардың мінезін, іс-әрекетін ақын осы өлеңдерінде тап басып, нақтылы сипаттаған. Осындай шынайылығы, суреттеу тәсілінің ұтымдылығы жағынан Абай шығармаларындағы қазақ әкімдерінің, ел билеушілерінің бейнесі де кем түспейді. „Болыс болдым, мінеки“ атты өлеңі болыстың монологы түрінде құрылып, кейіпкердің атынан оның өз аузынан шыққандай болып айтылған сөздер, өзі баяндап отырған іс-әрекет, мінез-қылықтары арқылы сол болыстың тұтас бітімді сом тұлғасы жасалады. Осынау кейіпкердің бір сәт ойға кетіп, болыстыққа жету үшін қандай қам жасағанын, қанша малын шашып әуреге түскенін, болыс болғандағы іс-әрекеттерін, әртүрлі адамдармен қарым-қатынасын — бөр-бөрің көз алдынан өткізіп, өзіне өзі есеп бергендей, тұжырымдап бағалағандай болып отырған қалпы мейлінше нанымды да, әсерлі-ақ! Абай осы өлеңінде алдына жан салмайтын мысқылшыл, сатирик ақын, кемел психолог-суреткер ретінде әсіресе айқын танылады. Бір ғажабы — өлеңде әдейі әсірелеу арқылы күлкілі жағдай туғызу деген мүлде жоқ. Баяндалып отырған — сол заманда қазақ қоғамында болыстық үшін таласқан адамдардың басында үнемі кездесіп отыратын жағдайлар.

Абайды ойшыл, қайраткер ретінде қалайда қасаң қағидалардың шеңберіне сыйғызуға тырысқандық кейін де кездесіп жүр. Мысалы, Абай ағартушы-реалист немесе ағартушы-ойшыл деп, және осыны ол тек білім-ғылымды ғана қоғамдық өмірдің тірегі, өмірді өзгертетін күш сол ғана деп санаған дегендей түсінік те жоқ емес. Абайды ағартушы дегенде орыс қоғамында немесе Еуропа елдерінде бір-екі ғасыр бұрын болған ағартушылық ағымға, қоғамдық ой-пікірлерге байланысты қарастыру ешбір қисынға келмейді. Абай әдебиет әлемінде көрінген кезде орыс мәдениеті мен әдебиеті бұрыштыдан бірнеше саты көтерілгенін, онда реалистік және ~~мыңғыл~~ реалистік

бағыттар дамып, өркендегенін, қоғамдық ой-пікірлер, адамгершілік идеялардың да өрісі биіктегенін ескерсек, ол осы жаңа замандағы озық ой-пікірлерге, әдеби ізденістерге көз салғаны, солардың деңгейіне көтерілуге ұмтылғаны айқын емес пе? Абайдың қоғамдық мұрат-нысанасы туралы айтқанда, ол адамгершілікті, әділдікті насихаттап, елді адал еңбек етуге шақырып, білім-ғылымды, өнерді халықтың қажетіне жаратуға алдымен мән бергенін естен шығармау қажет.

Абай адамгершілікті, әділеттілікті ең негізгі моральдық принцип ретінде поэзиялық туындыларында да, қара сөздерінде де үнемі атап көрсетіп отырады.

*Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.
Бастапқы екеу соңғысыз,
Біте қалса қазаққа,
Алдың — жалын, артың — мұз,
Барар едің қай жаққа?—*

дейді ақын „Әсемпаз болма әрнеге“ деп басталатын өлеңінде. Сүйтіп ол әділеттік, мейірбандық болмаған жерде ақыл мен қайрат та адамды жақсылыққа жеткізе алмайды деп түйеді.

Ғылым-білімді уағыздаған ағартушы ақын ақылды, білімді адамды аса жоғары бағалауы әбден орынды. Не нәрсеге болсын ақыл-таразы, („ақыл — мизан, өлшеу қыл“), дүниенің сырын танып білуде ақылдың мүмкіндігі шексіз мол деп санайды.

*Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.*

Абайдың бұл пікірі ғылым үйренуге ұмтылған жастарға айтқан сөздерінен де айқын танылады. Ақын жастардың басқалар айтқан сөзге ермей, ақылмен өлшеп тапқан өз пікірі болу керектігін айтып, сол пікірде табандап тұра білуі қажеттігіне ерекше назар аударған.

Абай ақыл туралы айтқанда, ақылдылық, естілік деген ұғым мен ақылмен танып-түсіну қабілетін білдіретін ұғымды ажыратып, оларды екі нәрсе деп қарайды. „Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек“ дегенге Абай ақылды осы соңғы мағынасында алған. Философиялық тұрғыдан келіп ой мен сезімді бір-біріне қарама-қарсы мағынадағы екі ұғым деп

қараған Абай „суық ақыл“ мен „ыстық жүрек“ (ыстық сезім) бір-бірін толықтырады деп санайды. Осы екеуіне қайрат, жігер қосылса, адамның қасиеті кемеліне келеді деп есептейді.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек.

Абай сөзінің мәні терең келеді, сондықтан қай сөзді болсын жеңілдетіп, үстірт қарап, бір жақты түсінуге жол берілмеу керек. Мысалы, жастардың ғылым үйренуі туралы айта келіп:

Ақсақал айтты, бай айтты,
Кім айтса мейлі, сол айтты.
Ақылменен жеңсеңіз, —

дегенде ғылыми пікір қорытуда, дүниетаным мәселесінде кімнің де болсын жасы, мансабы, атағына қарамай, тек қана шындыққа жүгіну қажет екені шегелеп айтылған. Сонымен қатар Абай „Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек“ дейтін өлеңінде шынға сенбей, жоққа сенетін адамдарды:

Ақсақалдың, әкенің, білімдінің,
Сөзінен сырдаң тартып тез жиренбек, —

деп сынайды. Сырт қарағанда осылар екі түрлі, тіпті бір-біріне қайшы пікір секілді көрінуі де ықтимал. Ал тереңірек үңілсек, әр қырынан келіп айтылған, бірін-бірі толықтыра, айқындай түсетін сөздер. Ғылымда басқаның пікіріне сын көзімен қарау қандай қажет болса, өмірде жеңіл-желпі оңімеге әуестенбей, білікті, тәжірибелі адамдардың сөзін ұғып, тәлім алу да сондай қажет екенін ақын орынды айтқан.

Абай өмір, дүние-болмыс туралы ойларының қорытып жинақтап айтатын сипаты және әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын, қоғамдық құбылыстардың өзара себеп-салдарлы байланысты келетінін терең түсінуі жағынан үлкен философиялық мәні бар екені талассыз. Сонымен қатар ол философиялық ой-толғамдарын көбінесе ақынша айтатынын да ескерген жөн. Ақын ғылыми ұғым тілімен сөйлеуге тек қарасөздерінде ғана барады.

Өмірдің өтуі жайлы Абай бірде философиялық толғаныс түрінде айтса („сағаттың шықылдағы ермек емес“), тағы бірде ойын нақтылы сурет арқылы елестетіп көрсетуді мақсат етеді.

*Тоты құс түсті көбелек,
Жаз сайларда гулемек.*

Мұны оқығанда ауылдың шетінде бәйшешек, гүлдер жайқалған даланың сайы көз алдымызға келеді. Бірақ бұл өдемі табиғат көрінісіне ықылас қойып, қызықтағандай күйімізді ақын кенет өзгертіп, басқа арнаға бұрып жібереді:

*Бәйшешек солмак, күйремек,
Көбелек әлмек, сиремек. **

Жаңағы көркем сезім-әсерді таратып жібергендей, жоқ қылғандай ой-толғаныс жаздың ертең-ақ өте шығатынын, күзгі салқын түсіп, гүлдердің тез солатынын, көбелектер азайып, жоғалатынын еске салады. Өмірі қысқа көбелек пен гүлді айту арқылы адамның өмірі де соншалықты ұзақ емес қой деген ой көңілге өзі-ақ келеді. Абайдың осы тұста адамның өмірі жайлы толғануға ауысатыны тегін емес. Ақын адам өмірден нені іздеп, нені күнкөріс қылады деген сұраққа тұжырымды жауап береді:

*Адамзатқа не керек:
Сүймек, сезбек, кейімек,
Харекет қылмак, жүгірмек,
Ақылмен ойлап сөйлемек.*

Адамның өмірі мағыналы, саналы болу керек деген байламын осылай айқын айтып жеткізеді де, енді ойын жаңа бір қырынан алып өрбітіп, адамның өмір сүруі, іс-әрекеттері, алдына қоятын мақсаттары өз заманына, заман талабына сәйкес болуы қажеттігін айрықша ескертеді.

*Өр кімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек.*

Үлкен философиялық мәні бар осы тұжырымның қоғам өмірінің күрделі заңдылығын, елеулі шындығын терең түсіну

негізінде айтылғаны анық. Саналы, ойлы адамның артықшылығы заман талабын, әлеуметтік өзгерістердің бағыт-бағдарын дұрыс түсіне білу болса керек.

Абайдың өткенге көз жіберіп, өмірдің өріне шыққан тұста, енді алдағы жаңа өзгерісті кезеңін шолған өлеңі — 1890 жылы жазылған „Келдік талай жерге енді“. Бұл өлеңнен анық байқайтынымыз — Абай лирикасының сыршылдық сипаты кейде өзімен өзі сырласқан қалпынан да айқын көрінеді. Өзіне өзі бұйрық бергендей, оған өзі жауап айтқандай, сөз жарыстыра толғанады:

*Барма топқа шақырмай,
Жат үйінде шатылмай,
Шыдармын ба, япырмай,
Жатуға шықпай үйде енді!*

Осындай терең сыршылдық сезіммен айрықша тебіреніп сөйлеуі ақынның үлкен толғаныс үстінде отырып, ең көкейкесті ойын ақтарып айтқан көңіл күйіне әбден лайық. Өмірдің өрін тауысып, биік белге шыққан кезіндегі ақынның алды-артына көз жіберіп, ендігі бетін айқындау мақсатымен айтқан ойының түйіні:

*Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар,
Тұла бойым шіміренді,—*

дейтін, кім-кімді де селт еткізбей қоймайтын сөздері болса керек.

Бұл сөздерде абыржу болса да, айну жоқ екені, өмір бойы білімсізбен алысып келген ақын тыныш жатуға шыдай алмайтыны еш күмән туғызбайды.

*Қайғы шығып иыққа,
Қамалтпасын тұйыққа,
Сергі, көңлім, сергі енді!—*

деп отырған ақын өлеңнің өн бойында өзіне өзі күш беріп, қайраттандырып, ширыға түседі.

Сыршылдық сипаты айрықша көрінетін көңіл күйі лирикасы — Абайдың қазақ поэзиясына қосқан аса құнды жаңалықтарының бірі. Өзі сыршылдық лирика болған соң онда қуаныш та, қайғы-мұң да, күйініш те — бәрі болатыны заңды құбылыс қой. Көңіл күйі лирикасында ақынның өз жан дүниесін сезінуі

өсіресе айқын және әлдеқайда толық көрінеді. Осыған орай лириканың бұл түрі ауызша әдебиет дәстүріне жақын ақындардың өлең-жырларынан гөрі жазба поэзияда кеңінен орын алады. Абайдың бұл салаға жататын өлеңдерінде мұңлы сарын басым болса, ол оның сыршылдығы қоғамдық құбылыстарды бағалаудағы сыншылдығымен астасып жатқандықтан.

„Сүм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?“ деген өлеңінде Абай өмірдің өтуі жайлы толғанады. Өмір қысқа, „алдамшы“, байлауы жоқ, дүние жалған, бәрі де уақытша нәрсе дегендей ұғымдардан ойшыл ақынның жасайтын түйіні адамгершілікті жоғары ұстау қажеттігі – татулық, жақынды сыйлау, кішіпейіл болу, қулық, арамдыққа бой ұрмау.

Абайдың табиғат лирикасы үлгісіндегі өлеңдерінде ақынның ой-сезімі, жан дүниесі де терең ашылған. Ол өзінің шығармаларында жыл маусымдарын: қысты, күзді, көктем мен жазды қайталанбас, соны бояулармен бейнелеп берді. Туған ел табиғатын сипаттауда оның суреткерлік шеберлігі айқын аңғарылады. Абай пейзажды адамның тұрмыс кешетін табиғи ортасы, мекен-жайы ретінде ала отырып, әлеуметтік өмірмен, қазақ халқының көшпелі тұрмысымен тығыз байланыстыра көрсетеді.

Табиғат лирикасының ішінде өзгелерден тақырыбы жағынан оқшаулау тұрған өлең – саятшылық өнерді өте көркем, келісті бейнелейтін „Қансонарда бүркітші шығады аңға“. Бұл өлеңінде Абай аңшының құс салып түлкі алуын түрлі түсті бояумен бейнеленген суреттегідей көзге айқын елестете сипаттаған. Бірақ қылқалам шеберінің қолынан шыққан суретті дайын, тұтас қалпында тамашалап, ал өлеңді оқығанда осы баяндалған, қимыл-өрекетке толы оқиға белгілі уақыт мөлшерінде көз алдымыздан үздіксіз өтіп жатқандай әсер аламыз.

Кейде қазақ ауылының тұрмыс жағдайын сипаттауға көбірек мән беріліп, табиғат тек халық өмір суретін орта болып екінші қатарда ғана көрінеді. Мысалы, „Күз“ (Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан), „Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай“, „Қыс“ (Ақ киімді, денелі, ақ сақалды) атты өлеңдерінде ақын көшпелі тұрмыстың ауыртпалықты жағын көбірек айтады, ал „Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай“ өлеңінде әлеуметтік теңсіздікті де ашып көрсетеді. Ал „Жаз“ (Жаздыгүн шілде болғанда), „Жазғытұры“ (Жазғытұры қалмайды қыстың сызы) өлеңінде елдің кең далада, табиғат аясында бой жазып, жаны жадырап отырған кезін бейнелейді. Бұларда жарқын бояулар, ауыл өмірінің жақсы жағын айту,

көтеріңкі леппен суреттеу басым келеді. Ақын көшпелі елдің өмір-тұрмысының ауырлығын, көлеңкелі жағын да, сонымен қатар ауыз толтырып айтарлық күнгей жағын да көре білген. Бірақ бір өлеңде айтқанын басқа өлеңінде қайталай бермейді. Олай болса., бір кездегі осы өлеңдердің кейбіреуін (мысалы, „Жаз“ өлеңін) бөлек алып, қоғам өміріндегі қайшылықты, кедейдің ауыр халін көрсету жағы әлсіз деп сын айтушылық, орине, орынды болған деуге келмейді. Абайдың табиғатты бейнелейтін өлеңдерінен мол өмір шындығын, теңдесі жоқ суреткерлікті көреміз. „Желсіз түнде жарық ай“ дейтін өлеңінде ақын жазда өзен жағасына көшіп келіп қонып отырған мал баққан ауылдың өмір-тұрмысын шебер сипаттайды. Қазақтың даласы, түні, айы, тауы, өзен суы, жапырағы жайқалған ағашы, жазғы жердің көк майса жасыл шөбі, көшпелі елдің қонған қоныс-жайлауы, баққан малы, түн күзететін сақ малышылары, жастардың пәж, таза сүйіспеншілік сезімі, махаббаты, жастығын, алғашқы махаббатын сағынып еске алған қазақтың осындай айлы түнде ауыл сыртында, аулақта жолығатын шағын армандауы – осының бәрі бар болғаны 20-ақ жол өлеңнен көңілге нәзік лирикалық сезім ұялатқандай айқын елес береді. „Жаз“ (Жаздыгүн шілде болғанда) өлеңінде де жаңа қонысқа, жайлауға көшіп келген ауылдың тұрмыс-тіршілігінің тұтас бір көрінісі бар. Бірақ мұнда тынымсыз әрекет, қимыл-қозғалысты сипаттау шеберлігі таң қалдырады. Жыр өлшемімен жазылған жеңіл, ойнақы ырғақты өлеңде ақынның құлын-тайлардың шапқанын бұлтылдап деп, үйрек-қаздың жоғары-төмен ұшып жүргенін сымпылдап деп, үй тігіп жатқан қыз-келіншектердің жүрісін былқылдап, күлгенін сыңқылдап деп, ондаған осындай сипаттама сөздерді бірыңғай ұйқастыра тізбектеп келтіруі абыр-сабыры көп өмір көрінісі көз алдымыздан өтіп жатқандай осер етеді.

Абай сөз өнерінің, өлеңнің, ән мен күйдің қоғамдық маңызын аса жоғары бағалағаны жиі айтылып келеді. Ақын поэзияның танымдық, тәрбиелік мәнін терең түсініп, оны адам мінезін, заманды түзетудің күшті құралы деп қарағанын көптеген өлеңдерінен, әсіресе сөз өнері, ән-күй туралы ой-толғамдарын арнайы баяндайтын „Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін“, „Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы“, „Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол“, „Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа“, „Адамның кейбір көздері“, „Құлақтан кіріп бойды алар“, „Өзгеге, көңілім, тоярысың“ секілді шығармаларынан толық байқаймыз.

Абай өлеңді, поэзиялық шығарманы кім қалай қабылдайтынына, яғни, тыңдаушыларға үлкен мән береді. Сөзді түсінетін, зейіні жетіп ұғатын, содан өзіне сабақ алатын адамдар болса ғана, оның ықпал-әсері күшті болатынын естен шығармайды.

„Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен“ деп отырған Абай қазақ поэзиясындағы сан алуан жанрдағы өлеңдердің, жыршы-жырау, ақындар туғызған шығармалардың құндылығын айрықша дәлелдеп неге айтпаған деудің өзі артық. Ал Абайдың „сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел“ дей отырып, өлең-жырларды бағалауға үлкен талғампаздықпен қарайтыны, „көр-жерді өлең қылған“, сый дәметіп мақтау өлең айтуға бейім тұратын ақындарды қатты сынап, шенейтіні аз айтылды демейміз. Тек, мәселеге жан-жақты қарау кейде жетіспейтініне назар аудармақшымыз.

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге,
Тыңдар елдің бір сөзін мыңға балап, —

дейді ғой Абай. Осы айтылған сөздерге қарап ол батырлар жырын, ғашықтық жырларды түгелдей мансұқ еткен, жоққа шығарған, олардан үзілді-кесілді бас тартқан деуге бола ма?

Сол сияқты:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап, —

деген сөздеріне қарап, Абай билерді, билердің сөзін (шешендік сөздерді), бұрынғы жыршы, жыраулардың, ақындардың өлең-жырларын бағалы, құнды нәрсе деп санамаған, ескі ақындардың бәрі өлеңді пайда үшін, мал үшін айтқан деуге болмайтыны анық. Қазан төңкерісінен бергі дәуірді асыра мақтаған, өткен заманды қатал, кертартпа, топастыққа жол берген деп бірыңғай сынап айтқан кездерде билердің сөзіне, көптеген ақын, жыршылардың өлең-жырларына тиісті, жеткілікті мән берілмеген жағдайда жаңағыдай сөздердің мағынасы, әрине, үнемі дәл, дұрыс ашылып келген жоқ. Олай дейтініміз, Абайдың:

Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,
Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара, —

дегені қоса, бірге айтылмаса, сол сөздердің мағынасы өткен замандағы әдебиет туралы тар, таяз ұғым-түсініктерге орай оп-оңай бұрмаланып шыға келетінін талай байқадық.

Назар аударарлық жай — Абайдың өлеңдерінің ішінде өзге шығармаларына ұқсамайтын, мазмұны жағынан да, көркемдік бітімі жағынан да ерекшеленіп тұрған үздік туындылар мол. „Сегіз аяқ“, „Сен мені не етесің“, „Қансонарда бүркітші шығады аңға“, „Қалың елім, қазағым, қайран жұртым“, „Жаз“ (Жаздыгүн шілде болғанда), „Желсіз түнде жарық ай“, „Болыс болдым, мінеки“, „Қызарып, сұрланып“, „Келдік талай жерге енді“, „Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?“, „Көк тұман алдындағы келер заман“ секілді өлеңдерінің қай-қайсысын алсақ та — мүлде тың дүние, шығармашылық жаңалық. Бұларға қоса „Ем таба алмай“, „Ата-анаға көз қуаныш“, „Сағаттың шықылдағы емес ермек“, „Нұрлы аспанға тырысып өскенсің“, „Ауру жүрек ақырын соғады жай“, „Өлсе өлер табиғат, адам өлмес“, аударма өлеңдерден „Жалғыз жалау жалтылдап“, „Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз“, „Қанжар“, „Мен көрдім ұзын қайың құлағанын“ сияқты тағы сан алуан шығармаларды атауға болар еді. Абай өлеңдерінің көбі не тақырыбы, не стилі, жанрлық сипаты, немесе өлең өрнегі жағынан мүлде жаңа болып келетіндіктен, осы топқа жатқызуға болады деген туындыларды түгел қамтып, бөліп алудың өзі өте қиын. Міне, осындай ондаған кемеліне келген өлең үлгілерін туғызған Абай соларға ұқсас, біртектес өлеңдер жазуға ұмтыла бермейді. Әрине, қай ақында болсын бірнеше өлеңдер тақырыбы жағынан жалғас келіп отырады. Бұл сол тақырыпқа тереңдеп бару үшін қажет. Бірақ ол тақырып әр өлеңде әр қырынан ашылады. Біздің айтпағымыз — Абайдың сарқылмас шығармашылық тапқырлығы, оның қолынан шыққан кемеліне келген, көркемдік бітімі жағынан мүлтіксіз өлең үлгілерінің көптігі және әрқайсысының бір-біріне ұқсамайтын, жаңаша сипатты дүние болып келетіні.

Ақынның тіпті жылдың төрт мезгілін суреттейтін „Қыс“, (Ақ киімді, денелі, ақ сақалды), „Күз“ (Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан), „Жаз“ (Жаздыгүн шілде болғанда), „Жазғытұры“ (Жазғытұры қалмайды қыстың сызы) секілді бір топқа, циклге жататын өлеңдерінің де әрқайсысы мазмұн-мағынасы, суреттеу тәсілі, құрылысы жағынан әртүрлі болып шыққан. Сондай-ақ өлең сөз, ән-күйдің мәнін, ақындық өнердің қасиетін бағалайтын, тақырыбы жағынан бір-біріне

жалғас „Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы“, „Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол“, „Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін“, „Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа“, „Өзгеге, көңілім, тоярысың“, „Адамның кейбір кездері“ деген шығармалары да ойды әр қырынан өрбітуі, пікір сонылығы, бейнелеу, айту ерекшелігі бойынша өзгеше сипат алған.

Осындай бір-біріне ұқсамайтын әр өлеңінде ақынның өнерпаздық тұлғасы әр қырынан көрініп, жаңаша сипат табады. „Өлсе өлер табиғат, адам өлмес“, „Көк тұман алдындағы келер заман“, „Сағаттың шықылдағы емес ермек“ деген сияқты өлеңдерді оқығанда Абай керемет ойшыл ақын екен деп таңдансақ, „Жүрегім, нені сезесің“, „Не іздейсің, көңілім, не іздейсің“, „Жүрегім, ойбай, соқпа енді“ секілді өлеңдерді оқығанда Абай асқан сыршыл лирик ақын-ау деп тамсанамыз. Ал, „Қансонарда бүркітші шығады аңға“, „Жаздыгүн шілде болғанда“, „Жазғытұры қалмайды қыстың сызы“ сияқты өлеңдерге назар салсақ, Абайдың өмір құбылыстарын сөзбен мүсіндеп, жанды бейнеге айналдырып сипаттауда алдына жан салмайтын суреткер ақын екеніне ден қоямыз. „Сабырсыз, арсыз, еріншек“, „Бөтен елде бар болса“ тағы сондай туындыларға қарап, нағыз сықақшыл, өткір мысқылға шебер ақын осындай-ақ болар десек, „Мәз болады болысың“ атты өлеңді еске түсіріп, әжуалап келемеждеудің мұндай да өте нәзік, өтімді түрі болатынына тәнті боламыз. „Әсемпаз болма өрнеге“, „Интернатта оқып жүр“ атты өлеңдердің қазақ поэзиясында қалыптасқан насихат, өсиет үлгісіндегі нұсқалардан мазмұны да, ойды бейнелеп айту тәсілі де мүлде өзгеше екені де көңіл аударады. Ал, „Сен мені не етесің“, „Ем таба алмай“, „Қор болды жаным“ секілді нәзік лирикалық туындылар қазақ поэзиясында бұрын орын теппеген сыршыл лириканың жаңа үлгілері екені айқын аңғарылады. Абайдың әр өлеңінде оның осындай ақындық тұлғасын жаңа бір қырынан танытатын өзгешелігі болады десек, олар іштей астасып жатқан сипат, қасиеттер екенін де айтуымыз керек. „Сегіз аяқты“ оқығанда мұнда терең сыршылдық, ғибратты насихатшылық, бейнелеп суреттеуге, тіпті өлең өрнегін өзгеше өрнектеуге шеберлік те бәрі ұштасып келетіні анық көрінеді.

Түгелдей алғанда, Абайдың көркемдік ойлау, бейнелеп айту, суреттеу тәсілі мүлде жаңа, лирикалық стилі еркін, икемді, поэзиядағы қалыптасқан, дайын үлгілерді қайталамайды. Осының өзі-ақ оның поэзиясына жаңашылдық сипат дарытады.

Абайға дейінгі қазақ ақын, жыршылары Шығыс халықтарының аңыз-ертегілерін, дастандарын қызықтап, ел арасына жыр ғып таратып келсе, енді орыс әдебиетін оқып, үйренуге, орыс ақын, жазушыларының шығармаларын насихаттауға көңіл бөліне бастады. Әрине, Шығыс халықтарының әдеби нұсқаларына құштарлық та көбеймесе азайған жоқ. Абайдың поэмаларына негізінен Шығыс сарындары арқау болғаны белгілі. Шығыс әдебиетінен келген сюжеттер көптен таныс үйреншікті дүние секілді болса, орыс әдебиеті, поэзиясы мүлде жаңа құбылыс еді. Орыс классиктерінің шығармалары қазақ даласында озық адамгершілік идеялардың жаршысы бола алатыны Абай назарынан тыс қалмағаны анық. Орыс әдебиетінен оқығаны қаншалық көп болса да, Абай поэзиялық шығармаларды аударуға келгенде үлкен талғампаздықпен таңдап, кейбір өлеңді ғана іріктеп алады.

Абайдың аудармалары жайлы сөз қозғағанда, ең алдымен анықтап алуға тиісті мәселе мынау. Оларды саралап, жіктеп, орыс классиктерінен аударма және белгілі шығарманың сарынымен жазылған төл шығарма деп екі топқа бөліп қарастыру қажет. Өйткені, аударма деп аталып, аударма саналып жүрген бірталай өлеңдері, әрине, осы сөздің бүгінгі қалыптасқан, қолданылып жүрген тура мағынасындағы аударма емес. Олар — не бір белгілі шығармамен сарындас келетін, жарыса жазылған, көп дегенде жартылай тәржімаланған, түгелдей алғанда өзіндік төл тума шығармалар. Абайдың орыс классигінің өлеңін қызықтап, жарыса жазып, өзінің ой-сезімін, өз көңілінің күйін толғап, еркін кететіні, сөйтіп, қазақ тілінде тың, төл шығарма тудыратыны оның ақындық шабытының қуаттылығының бір көрінісі деп қараған жөн. Ал ақын таңдауы түскен өлеңді дәл аударуды мақсат еткенде орысша айтылған ойды қазақша жеткізудегі асқан шеберлігімен және таң қалдырады.

Абай шығарған Татьяна жыры, Татьяна өні бар деп мақтаныш етеміз. Мұның өзі екі өлең. Бірі — „Амал жоқ — қайттім білдірмей“ деп басталатын жас Татьянаның Онегінге ғашықтық сезімін білдіріп жазған хаты. Екіншісі — „Тәңірі қосқан жар едің сен“ дейтін кейінірек Онегин Татьяна күйеуге шыққаннан соң кездесіп, жоғалтқан махаббатын қайта таппақ ниетімен өзі хат жазғанда, Татьянаның оған айтқан жауап сөзі. Өнер сүйетін қазақ баласында осы екі өлеңді білмейтін, әнге салып айтпайтын адам кемде-кем десек, артық айтқан бола қоймас.

Татьянаның алғашқы хатына („Амал жоқ — қайттім білдірмей“) Онегиннің жауап сөзін Абай бір емес, екі рет қызыға

тәржімалағаны да көңіл қоярлық. Онегин бейнесін Абай өзінше көркемдік шешім табуға ұмтылып, өмірден соққы жеген, шынайы ғашық жар болуға лайық адамын кезінде бағалай алмай, кейін содан зар шеккен адам етіп сипаттайды. Мұны әсіресе Абай өз жанынан шығарған „Онегиннің өлердегі сөзі“ деген өлеңінен айқын көреміз.

Лермонтовтан аударған „Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз“, „Рахат, мені тастап қоймадың тыныш“, „Күнді уақыт итеріп“, „Менің сырым, жігіттер, емес оңай“, „Жалғыз жалау жалтылдап“, „Ал, сенейін, сенейін“ секілді өлеңдерінде Абай олардың мазмұн-мағынасын қазақша мейлінше дәл түсіре отырып, өз ой-толғанысын, өз жүрегінің тебіренісін де анық жеткізетінін байқаймыз. Қазақ тілінде Лермонтов қанша аударылса да, осы жалын атқан дарыны бар жас ақынның өршіл қиял, қуатты оймен суарылған өлеңдерін Абайша сөйлеткен адамды таба қою қиын-ақ болар. Лермонтовтың өмірге үлкен оптимистік сеніммен қарайтынын, жабырқаған көңілін сергітуге ұмтылатынын айқын аңғартатын өлеңдерінің бірі „Молитва“ болса, Абайдың оны „Дұға“ (Өмірде ойға түсіп кем-кетігің), „Қасиетті дұға“ (Өмірден соққы жесем, жазығым жоқ) деп екі рет бірінен бірін асыра ерекше құштарлықпен тәржімалағаны тегін болмаса керек.

Абайдың мысал өлеңдерінің ішінде кейбір аудармаға жатқызуға болатыны да кездессе, дені тым еркін тәржімалағандықтан белгілі сюжеттің сарынымен жазылған деуге лайық болып келеді. Айталық, „Шегіртке мен құмырсқа“ атты мысалды Крыловтан еркін аударған. Осындағы:

Мен өзіндей шаруашыл,
Жұмсақ илеу үйлі ме?—

деген сөздер, сондай-ақ шегірткенің құмырсқаға барған қалпын:

Селкілдеп келіп жығылды,
Аяғына бас ұра,—

дегендей суреттеме орысша нұсқада жоқ.

Осы өлеңдегі құмырсқаның атынан айтылатын:

Қайтсін, қолы тимепті,
Өлеңші, өнші есіл ер!—

деген Абайдың өзі қосарлап келтірген сөздері де — нағыз қазақша сөйлеу қалпындағы әдемі кекесіннің үлгісі.

Мысал өлеңде сан алуан жан-жануар, аң-құстарды, жәндіктерді іс-әрекет үстінде бейнелеу, тілдестіру, айтылған жайдан ғибратты түйін тую және осы орайда жасанды, жаттанды ақылгөйлікке өуестенбей, терең мағыналы қоғамдық ой қорыту үлкен ақындық шеберлікті, талғампаздықты, әсіресе ақынның өзілдеуге, мысқылдап келемеждеуге, сықақ етуге шеберлігін айқын байқаймыз.

Абай реализмінің көркемдік әдіс ретіндегі ең басты өзгешеліктері алдымен айналадағы өмір, болмысты, қоғамдық құбылыстарды мейлінше кең қамтып, нақтылы бейнелеу, ел тағдырына, өміріне қатысты ең маңызды әлеуметтік мәселелерді халықтық мүдде, озық арман-мақсаттар тұрғысынан толғай білу дейміз. Яғни, көркемдік шынышылдық, шынайылық әдебиеттегі халықтық принциппен, озық идеялылықпен ұштасып келетінін атап айтамыз. Әрине, ақын творчествосының идеялық жағынан құндылығын оның әр шығармасында тек өсиет, насихат айтып, ізгілікті мадақтап, кем-кетікті мінеп-сынау тұрғысынан бағалау мәселеге үстірт қарағандық болар еді. Сондай-ақ, ақын шығармаларындағы шынайылық бірыңғай тек өмірде бар нәрсені, жай-жағдайды тек сол бір қалпында алып, сырттай ұқсастық сақтап, сөзбен көшірмелеу емес екені де түсінікті.

Абай шығармаларында көркемдік шарттылық та, көркемдік қиял да шынышылдықпен жанасымды келеді, өмір шындығын терең, әсерлі бейнелеуге қызмет етеді. Еш жасандылығы жоқ, жарасымын толық тапқан. Осыны айта отырып, оның шығармаларының әр қайсысында өмір шындығы әр қырынан көрінетінін, алынған тақырып, айтылған ой, ақынның көңіл күйі, жан сезімі әртүрлі нақтылы көркемдік шешімін табатынын ескеру керек. Шынайылық тұрғысынан да, идеялылығы тұрғысынан да әр поэзиялық шығармаға әртүрлі өлшеммен келіп, жанрлық, тақырыптық, композициялық өзгешелігіне сәйкес талап қойсақ болар.

Ақынның өлеңдеріндегі бірталай маңызды ой-пікірлер поэмалары мен қара сөздерінде жалғасып, толығымен түскен. „Масғұт“ поэмасы — мазмұн-мағынасы терең, автордың негізгі ойын жеткізуі жағынан тартымды шығарма. Байыптап қарасақ, Абай Масғұт өңгімесін жай ескі аңыз деп қармай, сол өңгіме негізінде өз заманына тікелей қатысты мәселелер жайлы толғанғанын байқар едік. Поэмадағы екі сюжет те ақылды болу үшін айтатын ақылды бағалай білетін адамдар, ұғатын, түсінетін қауым болуы керек деген ойды тұспалдап жеткізуге тірек болып тұр. „Ескендір“ поэма-сындағы Абайдың атақты қолбасшыға берген бағасын оның тарихи көзқарасы деуден гөрі, осы поэмадағы өзіндік көркемдік

шешімі деу дұрыс. Ескендір бұрынғы ақындардың, мысалы, Әлішер Науаидың дастанында негізінен жағымды бейне болып сипатталғанын Абай, сөзсіз, жақсы білген. Ол патшаның басқа елдерге жасаған шапқыншылығын, оларға өз үстемдігін жүргізбек болғанын адамгершілік идеялар тұрғысынан қарап, мансапқорлық, көрсеқызарлық, даңққұмарлық деп бағалайды. Сондықтан да оған керегі Ескендірдің шапқыншылық жорығын суреттеу емес, менменсінген қолбасшының бұзып-жарып басып өте алмайтын тосқауылға кез болып, сағы сынып, шегінгені жайлы аңыз-өңгімені кейінгіге өнеге етіп баяндап беру болған.

Абай халықтың шешендік сөздерінің байлығынан мол сусындап, шешендік өнерді еркін меңгерген. Ел билеу ісіне жас кезінен араласқан Абай шешендік сөздерді көп құнттап, үйреніп, орынды жерінде үнемі қолданып жүреді. Абай айтты деген сөз үлгілерінен, ақынның шығармаларынан, біз оның шешендік сөзге жүйрік болғанын анық байқай аламыз. Алайда Абай өзінің ғақлия сөздерін, қара сөздерін түгелдей дәстүрлі шешендік сөз үлгісінде құрмайды. Олардың кейбіреуі шешендік сөз үлгісіне ойды ұтымды, өткір айтуы жағынан да, сөзді өрнектеп келтіруі жағынан да толық сәйкес келсе, бірталай сөздері басқаша құрылады, кейбірі қарапайым тілмен айтылған қоғамдық, адамгершілік мәселелер жайындағы өңгіме-сұхбат болып келеді, ал 27-сөзі Сократтың шәкірті Аристодиммен сұхбаты түрінде, 38-сөзі діни трактат түрінде беріледі де, „Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы“ дегені өз алдына бөлек тарихи тақырыпты қозғайтын өңгіме болады.

Қара сөздер тақырып жағынан алғанда ақынның өлеңдерімен астасып жатады. Алайда өңгіме-сұхбат жанрының өзіндік ерекшелігін толық пайдаланып, Абай адал еңбек ету, егін салу, саудамен айналысу, өнер үйрену, білім-ғылымды игеру, қоғамдағы әр түрлі топтардың қылып жүрген hareketі, мінез-құлқы, адамгершілік, имандылық секілді бірталай мәселелерді қара сөздерінде кеңінен толғайды, үлкен көрегендікпен көптеген құнды пікірлер түйеді. Мысалы, егін салу, сауда істеу, өнер, ғылым іздеу қажеттігін елдің өмір-тұрмыс жағдайына, негізгі hareketіне, күнделікті атқаратын істеріне байланыстыра айтады, халықтың өмірін, әртүрлі топтың өкілдерінің мінез-құлқын, ой-ниетін нақтылы, жан-жақты талдай отырып сөз етеді. Болыс сайлау мәселесін сөз қылғанда да сол кездегі нақтылы қоғамдық жағдайды, елдің әдет-ғұрпын, ұғым-түсінігін толық ескеріп отырады. Ел билейтін адам заман ағымын, елдің мұң-мұқтажын жақсы біліп, сонымен қатар „Есімханның ескі жолы“, Тәукенің „Жеті

жарғысы “секілді бұрыннан келе жатқан ел басқару тәсілдерін жаңа заманның ыңғайына қарай орнымен пайдалана білмек керек дейді. Адал еңбек етіп мал табу, ерінбей-жалықпай ғылым үйрену қажеттігі туралы ойын қара сөздердің бірнеше бабында әр қырынан келіп өрістетеді. Абайдың қара сөздері қазақ әдебиетінде көсемсөз, көркем прозаның қалыптасып, дамуына соны із салған елеулі жаңалық болды.

Абайдың шығармаларында ойшылдық пен суреткерлік ажырамас бірлік тауып, аса маңызды қоғамдық, азаматтық, халықтық мәселелерді терең толғайтын жаңа сапалы поэзияның тууына негіз болды. Қазақ әдебиеті реалистік жазба әдебиет үлгісіндегі нағыз лирикалық туындылардың жаңа түрлерімен молықты және осының өзі Абайдың ұлттық поэзиямыздағы ой-сезім жүйесін шексіз байытып, сөздің мағыналық, суреттілік қуатын арттыруына, тіл ұстартуына зор мүмкіншілік туғызып, бұл салада ақынның өнімді жаңалық табуына жол ашты.

Абайдың қазақ тілін дамытуға, әдеби тілді, поэзия тілін өрістетіп, жаңа сөз өрнектерімен байытуға сіңірген еңбегі ұлан-асыр. Абай поэзиясының тілі, сөз кестесі мен өлең өрнегі кіршіктей қоспасы жоқ саф таза халықтығымен, келісті қарапайымдылығымен, тартымды сонылығымен құнды.

Әрине, поэзияда, әдебиет шығармасында сөз, тіл жаңалығы деген жеке сөздерді қолданудағы жаңалық қана емес, ол — алдымен белгілі бір ой-пікірді, сезімді жеткізудегі шеберлік, көркемдік. Зор қоғамдық пікірді, көркемдік қуаты күшті ақындық ой-сезімді барынша жатық, тауып айтылған, қарапайым сөздермен айтып беру поэзияның таңдаулы туындыларында үнемі кездеседі және мұның өзі асқан шеберліктен туады.

Абай поэзиясының тілінде адамның жан тебіренісін, көңіл толғанысын, жүрек лүпілін, сезімінің сан құбылып ойнақшуын көрсететін сипаттамалар, эпитет, метафора және басқа бейнелі сөздер өте көп кездеседі. Бұл орайда тек жүрек, көңіл секілді ұғымдарға берілген тың анықтамалар мол екенін айтсақ та жеткілікті. Мысалы: ыстық жүрек, сорлы жүрек, ауру жүрек, жылы жүрек, ызалы жүрек, ғаділетті жүрек, өртенген жүрек, өрбіген жүрек, үрпиген жүрек, қапаланған жүрек, айнымас жүрек, жаралы болған жүрек, сөніп қалған жүрек: сезімпаз көңіл, ер көңіл, жаралы көңіл, күңгірт көңіл, есер көңіл, қам көңіл, шын көңіл, қара көңіл, сынық көңіл, ақ көңіл, кірлемеген көңіл. Осылардың көбін ақын өзі туралы өз көңіл күйін, сезімін жеткізу мақсатымен айтқан.

Бұлармен қатар Абай жүректің көзі, жүректің оты, көңілінің көзі ашық, көңілдің жайлауы, ой өлкесі деген секілді

метафораларды қолданады. Осы эпитеттер мен метафоралардың басым көпшілігі Абайдың өзі шығарған соны, жаңа үлгі-өрнектер.

Ақын тұлғасы қаншалықты ірі болса, ықпалы да соншалықты зор болатыны, айналасына түсетін жарығы да мол болатыны анық.

Абайды ұлы ізашар ақын деп қарағанда, оның шығармашылық дәстүрлерін дамытып жалғастырған ізбасар ақындар деп қазақ поэзиясының бір туар аса көрнекті қайраткерлерінен Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Мағжан, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатовты алдымен айтамыз. Әрине, бұл топқа басқа бірталай ақындарды қосуға болады. Тікелей шәкірті болған балалары Ақылбай, Мағауия, немесе Абайдың айналасында болған, жақын жүрген жоқ. Бұл — өз алдына мәселе. Кең мағынасында Абай дәстүрлерін дамытқан деп, мысалы, Сәкен мен Ілиясты да, ал жеке бір қырларынан келсе М. Әуезовті де, кейінгі атақты ақындардың қайсысын болса да алып қарауға мүмкін екені талассыз. Біздің сөз етпегіміз — нақтылы мәселе, қазақ әдебиетіндегі Абай дәстүрлерінің ұлы ақыннан кейінгі дәуірде тікелей жалғастық табуы, одан әрі өрістеп, дамуы. Абайдың ақындық дәстүрлерін тікелей жалғастырған осы ірі тұлғалар туралы ғана айтсақ та, ұлы ақын өмір сүрген ХІХ ғасыр мен оның өнерпаздық өнегесін өркендетіп, дамытқан ХХ ғасырдың бас кезіндегі әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық мәселелерін талдап баяндауға толық мүмкіндік туады. Абай дәстүрлері дегенде жеке тақырып, сарындар, өлең өрнектері мен сөз қолданыстарындағы, жақындық, ұқсастықтар жайында айтумен шектелу аздық етеді. Олардың да мәні бар екенін жоққа шығармай, керекті жерінде тиісті мөлшерде назар аудара отырып, алдымен тарихи-әдеби процесті тұтастай алып қарастыру, әдебиет майданына Абайға ілесе шыққан ізбасар ақындардың шығармашылық тұлғасын анықтау жағынан, олардың әр қайсысы қай бағытта ізденіс жасап, қай қырынан келіп әдебиетке жаңалық әкелді, өзінше жол тапты деген тұрғыдан сөз қозғау ұтымдырақ екені талас тудырмаса керек.

Осы жағынан келсек, Абайдың өз шығармашылық тұлғасы жан-жақты екені бірден ойға оралады. Ондай әрі ойшыл, әрі сыршыл лирик, әрі суреткер әр қырлы дарын иесі болған кесек тұлғалы ақын сирек кездесетіні даусыз. Жаңа реалистік жазба әдебиеттің негізін салған, ұлттық сөз өнеріміздегі жаңа дәстүрді бастаушы болған ақын тұлғасы осындай жан-жақты болуы да тегін емес дейміз. Сонда оған ілесе шыққан аса көрнекті ақындардың — Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Мағжан, А. Байтұрсынов пен М. Дулатовтың қайсысы болсын алдын-

дағы ізашар ақынның дәстүрлерін өз шығармашылық өнерінің өзгешелік сипатына сәйкес өзінше жалғастырғаны заңды құбылыс болып шығады. Сонда біз Шәкәрімді Абайдың оқу-білім, ғылымды, адал еңбекті, талаптылықты, адамгершілікті уағыздау өнегесін, фалсапашыл ойшылдығын өзінше өрістеткен ақын десек, Сұлтанмахмұтты өсіресе әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын, өз заманының шындығын нақтылы түрде, үлкен сыншылдықпен ашып көрсетуі жағынан Абай дәстүрлерін дамытуда өзіндік тың, жаңа өріс тапқан дей аламыз. Ал Мағжанды айтсақ, ол теңдесі жоқ лирик ақын ретінде Абайдың өз көңіл күйін және жалпы адамның жан дүниесін, ішкі сезімін суреттеудегі дәстүрлерін өзінің сыршылдық шеберлігіне тірек етіп, өзінше жалғастырған деу орынды. А. Байтұрсынов Абайға қоғам өмірінің бірталай маңызды мәселелер жайлы толғана айтуы және мысалшылдығы жағынан, ал М. Дулатов өсіресе сөз өнерін халықтың санасын оятудың, қоғам көшін алға бастаудың бірден бір күшті құралы деп санаған ағартушылық өнегесі жағынан үндес екенін айтамыз. Және Ахмет те, Міржақып та Абай бастаған ағартушылық, демократиялық идеяларды жаңа заманның тілек-талаптарымен терең ұштастыра алғанының мәні зор дейміз. ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінде ағартушылық, демократиялық идеялар қоғам өміріндегі ілгерішіл ізденістерге орай кең өріс алғандықтан Абай дәстүрін жалғастырушылар тобы да молая түсті.

Абайдан кейінгі дәуірде қоғамдық өмірде, ой-санада басқаша ағым, бағыттар туды, қоғам алдында жаңа мақсат, тілек-талаптар пайда болды дей отырып, кейінгі дәуір туғызған қоғамдық қозғалыс, өнерпаздық ізденістер халық игілігіне айналған асыл мұраның мәнін кеміте алмайтынын сөзсіз мойындаймыз.

Абай шығармаларының мағынасын терең бойлап ұғып-түсіне алсақ, өткен заманды, елдің жайын, халықтың тағдырын, ой-арманын тани аламыз. Және сол арқылы қазіргі заманды, кешегі мен бүгінгіні, келешегімізді де бағдарлаймыз.

Зәки АХМЕТОВ.

Өлеңдер мен аудармалар

1855-1881

* * *

Кім екен деп келіп ем түйе қуған, (1)
Қатын ғой күлдөрімен белін буған.
Төркінің бергені жауыр айғыр,
Бауырыңды... бірге туған.

(1) – өлеңнің рет санын көрсетеді.

ШЫҒЫС АҚЫНДАРЫНША

Иузи – рәушан¹, көзі – гәуһар², (2)

Ләғилдек³ бет үші әхмәр⁴.

Тамағи қардан әм биһтар⁵,

Қашың құдрет⁶, қоли шигә⁷.

Өзәң гүзәлләра рәһбар⁸,

Сәңә ғишық болып кәмтар,

Сүләйман, Ямшид, Искандәр,

Ала алмас барша мүлкигә.

Мүбәда⁹ олса ол бір көз,

Тамаша қылса йүзмә-йүз.

Кетіп қуат, йұмылып көз,

Бойың сал-сал бола нигә?

¹ Рәушан, рушан (парсыша) – رَوْشَن – жарық, айқын, әдемілік.

² Гәуһар, жауһар (парсыша) – گوهر – асыл тас.

³ Лағыл (арабша) – نَلْ . لَأَلَا – асыл қызыл тас. Лағылдек – лағылдай.

⁴ Әхмәр (арабша) – أَحْمَر – қызыл.

⁵ Биһтар (парсыша) – بَهْتَر – бетер, жақсырақ. Бұл жерде қардан деген мағынада.

⁶ Құдрет (арабша) – قُدْرَة – күш. Бұл жерде ерекше жаратылған деген мағынада.

⁷ Шигә (парсыша) – شِيَك – әдемі, сұлу.

⁸ Рәһбар (парсыша) – رَهْبَر – жол сілтеуші, бастаушы. Бұл жерде әдемілікке бастаушысың деген мағынада.

⁹ Мүбәда (арабша) – مُبَادَاة – егер де бола қалса деген мағынада.

Фзули, Шәмси, Сәйхали, (3)
 Науаи, Сағди, Фирдауси,
 Хожа Хафиз – бу һәммәси
 Мәдәт бер я шағири¹ фәрияд².

¹ Шағири (арабша) – شاعِر – акын.

² Фәрияд (парсыша) – فَرَايِدُ – теңдесі жоқ, асыл.

(„ӘЛИФБИ“ ӨЛЕҢІ)

Әлифдек ай йүзіңе ғибрат¹ еттім, (4)
Би, бәләи² дәртіңа³ нисбәт⁴ еттім.
Ти, тілімнен шығарып түрлі әбиат⁵,
Си, сәнаи⁶ мәдхия⁷ хұрмәт еттім.

Жем, жамалың⁸ қандай ақ рузи⁹ маған,
Ха, хәлиллик¹⁰ таппадым, жаным, сәнан.
Хи, халайық, мен емес, бәрі ынтизар,
Дәл, дариға ғишық оты бермес аман.

Зәл, зәлиллік¹¹ көрген соң, сайрай бер, тіл,
Ре, риза қылмағынды, яр¹², өзің біл.

¹ Ғибрат (арабша) — عِبْرَةٌ — үлгі, өнеге, нақыл, мағына.

² Бәләи (арабша) — بَلَاءٌ — пәле, қиыншылық.

³ Дәртіңе (дәрд) — түп мағынасы ауру, азап шегу; өлендегі мағынасы — ғишық болып дерттену.

⁴ Нисбәт (арабша) — نِسْبَةٌ — байланыс, бір нәрсемен байланыста болу. Бұл арада ем таптым деген мағынада.

⁵ Әбиат (арабша) — أَبْيَاتٌ — өлең, жыр; бәйт сөзінің көпше түрі.

⁶ Сәнаи (арабша) — سَانِعٌ — сұлу, әдемі, шебер.

⁷ Модәх, мәдхия (арабша) — مَدْحٌ — мактау, өлең, ода.

⁸ Жамал (арабша) — بِمَالٍ — көрік, сұлулық.

⁹ Рузи (парсыша) — رُوزٌ — күн, күндей.

¹⁰ Хәлил (арабша) — خَلِيقٌ — шын дос, сүйген жар.

¹¹ Зәлил (арабша) — ذَلِيلٌ — азғын, жексұрын, қорланған.

¹² Яр (парсыша) — يَارٌ — дос, сүйікті мағынасында.

Зи, зәһәрдай¹ күйдірді ғишқың қатты,
Сын, сәләмат қалмағым болды мүшкіл.

Шын шикәр ләб² есіме түскен сайын,
Сат, сабырым қалмады, мен не өйлөйін.
Зат, зайғ³ өмірім өтті менің бекер,
Тай, талаптан әйтеуір құр қалмайын.

Зай, залым көп қылыш боп жанға оқталды,
Ғайн, ғақылымды басымнан тартып алды.
Ғайын, ғариблік басыма түскеннен соң,
Фи, файдаң тие ме деп жаза салды.

Қаф, қабыл болар ма екен жазған хатым,
Көф, көмил⁴ ақылың, асыл затым.
Ләм, ләбіңнен ем қылсаң мен дерттіге,
Мен, меһріңнен қалмас ед бар апатым.

Нон, налә ғып қайғынмен күйдірдің көп,
Уау, уәйлана⁵ ғишқың уайым жеп,
һи, һеш файдаң тимесе өлді ойлаңыз,
Ләм әлиф, лә иләһа илалла⁶ деп.

Я, ярым, қалай болар жауап сөзін,
Мөт – қасың, тәштит – кірпік, сәкін – көзің⁷.
Үтірмен асты-үстілі жазуда бар,
Болуға асты-үстілі көнсең өзің.

¹ Зәһәр (парсыша) – زَهْر – у.

² Шикар ләб (парсыша) – شَكْرَب – тәтті ерін.

³ Зайғ (арабша) – زَائِعْ – жолдан таю.

⁴ Көмил (арабша) – كَامِلْ – толық.

⁵ Уәйлана (арабша) – وَئِلَّةْ – бақытсыздық, қайғы.

⁶ Лә иләһа илалла (арабша) – لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ – Алладан басқа ешбір тәңірі жоқ.

⁷ Бұл бір жолда араб жазуындағы сөздерді дұрыс оқу үшін қойылатын белгілерді келтіреді: мөт – مَدْ – қыздың қасына, тәштит „ш“, – تَشْدِيدْ – кірпігіне, сәкін „о“ نَسْكَوْНْ көзіне балап суреттеген.

ШӨРІПKE

Түңлікбайдың қатыны, атың – Шөріп, (5)
Байға жарып көрмеген сен бір көріп.
Сен – шыққан жол үстінде жалғыз түп ши,
Көрінген ит кетеді бір-бір сарып.

АБЫРАЛЫҒА

Мен жасымнан көп көрдім (6)
Мұсылманды, көпірді.
Абыралыдай көрмедім
Намаз білмес пақырды.
Қираәтін¹ оқытып
Көріп едім, шатылды.
Ниет қыла білмейді,
Не қылады нәпілді².

Намазшамның³ артынан
Құржаң-құржаң етеді.
Жер ұшық⁴ берген кісідей
Тоңқандай ма, не етеді.
Нәпіл түгіл намазы –
Бәрі желге кетеді.

„Еннатайына көлкәусар“⁵,
Пашол дереу, күнөкар.
Аяғын ойлап айтқаны:
„Әні-шаны құлаптар“.
Осы оқумен намаздың
Қай жерінде сауап бар?
Тегін ойлап байқасаң,
Мұнда ми жоқ, құлақ бар.

¹ Қираәт (арабша) – قِرَاءَةٌ – оқу, құран оқу.

² Нәпіл (арабша) – نَسَاءُ شَام – міндетті бес уақыт оқылатын намазға қосымша оқылатын намаз.

³ Намазшам (парсыша) – نَافِلَةٌ – күн бата оқылатын намаз. Шам – кешкі, кеш.

⁴ Жер ұшық – ауырған адамды күн батар алдында күн батысқа қаратып жерге жатқызып-тұрғызып ұшықтау.

⁵ „Еннатайына көлкәусар“ – اِنَّ اَعْطَيْنَاكَ الْفَرْشَ – шынында да құрметің, сыйың көусар суындай.

ЖАҚСЫЛЫҚҚА

Аяғыңды андап бас, ей, Жақсылық! (7)
Өз басыңда жының бар бір бақсылық.
Борышқорлық — адамға қиын нәрсе,
Әрқайда өсіткізеді мал тапшылық.

* * *

(М. Ю. Лермонтовтан)

Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға (8),
Алла асыраған пендесі аш бола ма?
Ержеткен соң сыймайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсың баспанаға.

* * *

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім! (9)
Саяламай, сай таппай,
Не күн туды басыңа
Күні-түні жай таппай?
Сен жайыңа жүргенмен,
Қыз өле ме бай таппай?
Түн кезгенің мақұл ма,
Жан-жағыңа жалтақтай?
Өлермін деп жүрмісің,
Мұнан басқа жан таппай?

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!
Сабыр түбі — сары алтын.
Сабыр қылсаң, жайынды
Білер ме екен бекзатым?
Көңіл аулап, сөз айтар
Арадағы тілхатым,
Ағын судай екпіндеп,
Лайы жоқ суатым,
Ауру да емес, сау да емес,
Құрыды әл-қуатым.

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!
Сана қылма бекерге.
Сан қылғанмен пайда жоқ,
Дүние даяр өтерге,

Ажал даяр жетерге.
Қош, қыз алсын қойнына,
Бейнет көрмей, дәулет жоқ.
Әлі барып кетерге,
Оныменен бойыңа
Иман, дәулет бітер ме?
Адалды сатсаң арамға,
Құдай қабыл етер ме?
Қыз сүйеді мені деп,
Оған көңіл көтерме!

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!
Сарқа берме санасын.
Бәрін өзің білсең де,
Әлі-ақ өзің танасың.
Өртенесің, жанасың.

Өз-өзіңнен бейнетке
Өз басыңды саласың.
Қай мезгілде тойғыздың
Аюдайын ағасын,
Қатыны мен қалашын?
Қарсақ жортпас қара адыр,
Қарамай неге шабасың?
Сонда тәуір бола ма,
Ұстап ап біреу сабасын?
Киіміңді тонасын,
Елге де күлкі боласың.

Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!
Сағынышқа сарғайма!
Жай жүрсең де қыз қумай,
Сені біреу қарғай ма?
Қыз іздесең, қалың бер,
Мұным ақыл болмай ма?
Көріп алсаң көріктіні,
Таңдап алсаң тектіні,
Сонда да көңіл толмай ма?

* * *

Қансонарда бүркітші шығады аңға (10)
 Тастан түлкі табылар аңдығанға.
 Жаксы ат пен тату жолдас — бір ғанибет,
 Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға.
 Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,
 Сағадан сымпың қағып із шалғанда.
 Бүркітші тау басында, қағушы ойда,
 Іздің бетін түзетіп аңдағанда.
 Томағасын тартқанда бір қырымнан,
 Қыран құс көзі көріп самғағанда.
 Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
 Қандыкөз¹ қайқаң қағып шықса аспанға,
 Көре тұра қалады қашқан түлкі
 Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
 Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
 О да талас қылады шыбын жанға.
 Қызық көрер, көңілді болса аңшылар.
 Шабар жерін қарамай жығылғанға,
 Қырық пышақпен қыржындап тұрған түлкі,
 О дағы осал жау емес қыран паңға.
 Сегіз найза қолында, көз аудармай,
 Батыр да аял қылмайды ертең таңға.
 Қанат, құйрық суылдап, ысқырады,
 Көктен қыран сорғалап құйылғанда.
 Жарқ-жүрқ етіп екеуі айқасады,
 Жеке батыр шыққандай қан майданға.
 Біреуі — көк, біреуі — жер тағысы,
 Адам үшін батысып қызыл қанға.
 Қар — аппақ, бүркіт — қара, түлкі — қызыл,
 Ұқсайды хасса² сұлу шомылғанға.
 Қара шашын көтеріп екі шынтақ,
 О да бүлк-бүлк етпей ме сыйпанғанда,
 Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
 Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда.
 Күйеуі ер, қалындығы сұлу болып,
 Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға.

¹ Қандыкөз — бүркітті айтады.

² Хасса, каса (арабша) — **قَصَا** — өте сұлу, кемелге жеткен сұлулық

Арт жағынан жаурыны бүлкілдейді,
Қыран бүктеп астына дәл басқанда.
Құсы да иесіне қоразданар,
Алпыс екі айлалы түлкі алғанда.
„Үйірімен үш тоғыз“ деп жымындап,
Жасы үлкені жанына байланғанда.
Сілке киіп тымақты, насыбайды
Бір атасың көңілің жайланғанда.
Таудан жиде тергендей ала берсе,
Бір жасайсың құмарың әр қанғанда.
Көкіректе жамандық еш ниет жоқ,
Аң болады кеңесің құс салғанда.
Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген
Бір қызық ісім екен сұм жалғанда.
Көкірегі сезімді, көңілі ойлыға
Бәрі де анық тұрмай ма ойланғанда.

Ұқпассың үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақтасаң.
Көлеңкесі түседі көкейіңе,
Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң.
Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң.

БОРОДИНО

(М. Ю. Лермонтовтан)

— Айтшы, аға, неғып жеңілдік (11)
Мәскеуде емес тегіндік,
Болған білем соқтығыс,
Емес білем аз жұмыс.
Ұмытпайды еш орыс,
Бородинде көргенді.
— Ондағы біздің адамдар,
Сендердей емес, баландар.
Қиын тиді оларға
Аз кісі-ақ қайтып санарға.

.....

Қол салмаққа көртекке¹
Ол күн болды, күн кешке,
Қас қарайып, болды түн.

.....

¹ Картечь (орысша) — шашылып атылатын оқ.

Штык, қылыш қайрасып,
Ширатып мұртын шайнасып,
Ашулы солдат қыстықты:
„Қойса екен бізді тыюын,
Айтса екен бізге қиынын,
Жыртпасақ жаудың киімін,
Біз не етеміз, штыкті“...

.....

* * *

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, (12)
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, алқызыл бет тіл байлайды.
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.
Сөйлесе, сөзі әдепті әм мағыналы,
Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды.
Жүп-жұмыр, ақ торғындай мойыны бар,
Үлбіреген тамағын күн шалмайды.
Тақтайдай жауырыны бар, иығы тік,
Екі алма кеудесінде қисаймайды.
Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес,
Нәзік бел тал шыбықтай бұрандайды.
Етіндей жас баланың білегі бар,
Әжімсіз ақ саусағы іске ыңғайлы.
Қолаң қара шашы бар жібек талды
Торғындай толқын ұрып көз таңдайды.

Қандай қызда ләззат бар жан татпаған?
Сұлуы бұл заманның тек жатпаған.
Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң,
Алмасы өкпе болар қол батпаған.
Бұлардың кей бірінің мінездері —
Еш нәрсе көрмегенсіп бұртақтаған.
Кейбірі жайдары, ашық боламын деп,
Орынсыз адамдармен жыртақтаған.
Әуелде сұлу жайы бізге мәлім,
Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған.

Кей жігіт мақтан үшін қылық қылмай,
Бойына майдалықпен сыр сақтаған.
Кей жігіт арсыздықпен ұятсынбай,
Қолы жетпес нәрсеге тыртақтаған.

Орынды іске жүріп, ой таппаған,
Не болмаса жұмыс қып, мал бақтаған.
Қасиетті болмайды ондай жігіт
Әншейін құр бекерге бұлғақтаған.

* * *

Жасымда ғылым бар деп ескермедім, (13)
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм¹ қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?
Адамның бір қызығы — бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.

Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

* * *

(М. Ю. Лермонтовтан)

Әм жабықтым, әм жалықтым, (14)
Сүйеу болар қай жігіт,
Көңілден кеткен соң тыным?
Әм сүйіндім, әм түңілдім,
Үнемі неткен үміт,
Өткен соң бар жақсы жылым?

¹ Махрұм — مَحْرُومٌ —бос, құр, бос қалу, құр қалу.

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек, (15)
 Ашуың — ашыған у, ойың — кермек.
 Мұндасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,
 Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумак, туған өлмек,
 Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
 Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
 Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Ер ісі — ақылға ермек, бойды жеңбек,
 Өнерсіздің қылығы өле көрмек.
 Шыға ойламай, шығандап қылық қылмай,
 Еріншек ездігінен көпке көнбек.

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
 Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
 Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
 Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек.

Адамзат тірілікті дәулет білмек,
 Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек.
 Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп,
 Не қорлық құр қылжаңмен күн өткізбек?

Наданға арам — ақылды құлаққа ілмек,
 Бұл сөзден ертегіні тез үйренбек.
 Рас сөздің кім білер қасиетін,
 Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек.

Қызыл арай¹, ақ күміс, алтын бергек
 Қызықты ертегіге көтерілмек.
 Ақсақалдың, өкенің, білімдінің,
 Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек.

Ақылды кара қылды қырыққа бөлмек,
 Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
 Таразы да, қазы да өз бойында,
 Наданның сүйенгені — көппен дүрмек.

¹ Арай (парсыша) — **آرای** —көркем, әдемі.

Алашқа іші жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде андып, өлсе өкірмек.
Бір-екі жолы болған кісі көрсе,
Құдай сүйіп жаратқан осы демек.

Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Женді ғой деп шайтанға болар көмек.

Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.
Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзімен өзі бір күн болмай ма әлек?

Қолдан келе бере ме жұрт менгермек,
Адалдық, арамдықты кім теңгермек?
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек.

* * *

Картайдық, қайрат қайтты, ұғайды арман, (16)
Шошимын кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп, көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман.

Бай алады кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрған жерінде тек берем деп.
Би мен болыс алады күшін сатып,
Мен қазақтан кегінді әпперем деп.

Жарлы алады қызметпен өткерем деп,
Елубасы шар салып¹, леп берем деп.
Жалаңқая жат мінез жау алады,
Бермей жүрсең, мен сені жек көрем деп.

Дос алады бермесең бұлт берем деп,
Жауыңа қосылуға сырт берем деп,
Бұзылған соң мен оңай табылмаспын,
Не қылып оңайлықпен ырық берем деп.

¹ Елу үйдің атынан сайланған елубасылар кішкене тасты (шарды) екі ұялы жәшікке салу арқылы болысты сайлауға дауыстарын беретін болған. Оны жұрт сол кезде „шар салу“ деп атаған.

Сұм-сұркия — сұмдықпен еп берем деп,
Сүйер жансып, сүйкімді бет берем деп.
Жүз қараға екі жүз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем деп.

Ел жиып, мал сойыңыз ет берем деп,
Ет берсем, сен мендік бол деп берем деп.
Қара қарға сықылды шуласар жұрт,
Кім көп берсе, мен соған серт берем деп.

Бұзыларда ойламас бет көрем деп,
Ант ішуді кім ойлар дерт көрем деп.
Қабаған итше өшігіп шыға келер,
Мен қапсам, бір жерінді бөксерем деп.

Орыс айтты өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем деп.
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісінді кек көрем деп.

Жұрт жүр ғой арамдықты еп көрем деп,
Токтау айтқан кісіні шет көрем деп.
Бар ма екен жай жүрген жан қанағатпен,
Құдайдың өз бергенін жеп көрем деп?

Атаны бала аңдиды, ағаны — іні,
Ит қорлық немене екен сүйткен күні?
Арын сатқан мал үшін антұрғанның
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.

Алыс-жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып.
Мал мен бақтың кеселі ұя бұзар,
Паруардигәр жаратқан несін жан қып!

Ант ішіп күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен қулық сауған заңы құрсын.
Бір атқа жүз құбылған жүзі күйгір,
Өз үйінде шертиген паңы құрсын.

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап, (17)
 Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.
 Қыран шықса қияға, жібереді
 Олар да екі құсын екі жақтап.
 Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан,
 Күйкентайы үстінде шықылықтап.
 Өзі алмайды, қыранға алдырмайды,
 Күні бойы шабады бос салақтап.
 Тиіп-шығып, ыза қып, ұстатпаса,
 Қуанар иелері сонда ыржақтап.
 Не таптық мұныменен деген жан жоқ,
 Түні бойы күпілдер құсын мақтап.
 Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ,
 Қайран ел осынымен жүр далақтап.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, (18)
 Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
 Жақсы менен жаманды айырмадың,
 Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.
 Бет бергенде шырайың сондай жақсы,
 Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?
 Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
 Аузымен орақ орған өңкей қыртың.
 Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
 Күндіз күлкің бұзылды, түнде — ұйқың.
 Көрсеқызар келеді байлауы жоқ,
 Бір күн тыртың етеді, бір күн — бұртың.
 Бас-басына би болған өңкей қикым,
 Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын?
 Өздерінді түзелер дей алмаймын,
 Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың.

Ағайын жоқ нәрседен етер бұртың,
 Оның да алған жоқ па құдай құлқын?
 Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
 Сапырылды байлығың, баққан жылқың.
 Баста ми, қолда малға талас қылған,
 Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын.
 Оңалмай бойда жүрсе осы қыртың,

Әр жерде-ақ жазылмай ма, жаным, тырқын?
Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң, мінсе қырқын?
Тиянақсыз, байлаусыз байғұс қылпын,
Не түсер құр күлкіден жыртың-жыртың.
Ұғындырар кісіге кез келгенде,
Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртын?

* * *

Байлар жүр жиған малын қорғалатып, (19)
Өз жүзін, онын беріп, алар сатып,
Онын алып, тоқсаннан дәме қылып,
Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып?
Барып келсе Ертістің суын татып,
Беріп келсе бір арыз бұтып-шатып,
Елді алып, Еділді алып есіреді,
Ісіп-кеуіп, қабарып келе жатып.
Әрі-бері айналса аты арықтап,
Шығыңға белшесінен әбден батып.
Сұм-сұрқия, қу, білгіш атанбаққа
Құдай құмар қылыпты қалжыратып.
Қорғаласа, қорықты деп қоймаған соң,
Шаптырады қалаға бай да аңдатып.
Күшті жықпақ, бай жеңбек әуел бастан,
Қолға түсер сілесі әбден қатып.
Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып.

* * *

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да, (20)
Алдамаған кім қалды тірі жанда?
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда.

Пайда үшін біреу жолдас бүтін таңда,
Ол тұрмас бастан жыға¹ қисайғанда.
Мұнан менің қай жерім аяулы деп,
Бірге тұрып қалады кім майданда?

¹ Жыға — батырлардың дулығасының төбесіне қадап қоятын зат. Ақын адам басынан бағы таюды, басына іс түсуді бейнелеп айтқан.

Ендігі жұрттың сөзі — ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Байлар да мал қызығын біле алмай жүр,
Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр.
Сабылтып, күнде ұрлатып, із жоғалтып,
Ызаменен ыржиып күле алмай жүр.

Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр,
Қолдан беріп, қор болып, ала алмай жүр.
Ел аулақта күш айтқан, топта танған,
Арсыз жұрттан көңілі тына алмай жүр.

Естілер де ісіне қуанбай жүр,
Ел азды деп надандар мұнаймай жүр.
Ала жылан, аш бақа күпілдектер,
Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр.

Бектікте біреу бекіп тұра алмай жүр,
О дағы ұры-қарды тыя алмай жүр.
Қарсылық күнде қылған телі-тентек,
Жаза тартып ешбірі сұралмай жүр.

Қарындас қара жерге тыға алмай жүр,
Бірінің бірі сөзін құп алмай жүр.
Құда-тамыр, дос-жаран, қатын-балаң —
Олар да бір қалыпты бола алмай жүр.

Бір күшті көп тентекті жыға алмай жүр,
Іште жалын дерт болып, шыға алмай жүр.
Арақ ішкен, мас болған жұрттың бәрі,
Не пайда, не залалды біле алмай жүр.

Жетілтіп жаз жайлауға қона алмай жүр,
Күз күзеу де жанжалсыз бола алмай жүр.
Қыс қыстауың — қып-қызыл ол бір пөле,
Оралып ешбір шаруа оңалмай жүр.

Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр,
Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр.
Сәлем — борыш, сөз — қулық болғаннан соң,
Қандай жан сырттан сөз боп, сыналмай жүр?

Адасқанның алды — жөн, арты — соқпақ, (21)
 Оларға жөн — арамның сөзін ұқпақ.
 Қас маңғаз, малға бөккен кісімсініп,
 Әсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ.

Бір аршопке¹ шапаны сондай шап-шақ,
 Мүшесінен буынып, басады алшақ.
 Қас алдына жымырып келтірем деп,
 Ақ тымақтың құлағы салтақ-салтақ.

Жаздыгүні ақ бөркі бүктелмейді-ақ,
 Қолында бір сабау бар, о дағы аппақ.
 Керегеге сабауды шаншып қойып,
 Бөркін іліп, қарайды жалтақ-жалтақ.

Қу шалбар қулығына болған айғақ,
 Тізесін созғылайды қалталанса-ақ.
 Ұстаудағы кісідей мезгілі бар,
 Күні бойы шешініп, бір т...-ақ.

Тірі жанға құрбы боп жап-жасында-ақ,
 Қалжындамақ, қасынбақ, ыржандамақ.
 Бет-аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып,
 Қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ.

Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ,
 Бәрі де шаруаға келеді олақ.
 Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
 Бар өнері — қу борбай, сымпыс шолақ.

Олардың жоқ ойында малын бақтақ,
 Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақтақ.
 Жалғыз атын терлетіп, ел қыдырып,
 Сөлемдеспей, алыстан ыржаң қақтақ.

¹ Аршопке — аршын деген сөзден алынған.

Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық, (22)
 Қартаймастай көрмелік, ойланалық.
 Жастықта көкірек зор, уайым жоқ,
 Дейміз бе еш нәрседен құр қалалық.

Бар ойы — өлең айтып, өн салалық,
 Біреуді қалжың қылып қолға алалық.
 Қызды ауылға қырындап үйір болса —
 Көңіліне зор қуаныш бір бадалық¹.

Демендер өнбес іске жұбаналық,
 Ақыл тапсақ, мал тапсақ, қуаналық.
 Қызды сүйсең, бірді-ақ сүй, таңдап тауып,
 Көрсен қызар, күнде асық — диуаналық.

Жастықта бір күлгенің — бір қаралық,
 Күлкі баққан бір көрер бишаралық.
 Әуелі өнер ізделік, қолдан келсе,
 Ең болмаса еңбекпен мал табалық.

Той болса, тон киелік, жүр, баралық,
 Бірімізді біріміз аударалық.
 Ат арықтар, тон тозар, қадір кетер,
 Күлкіні онша күйлеп, шуламалық.

Уайым — ер қорғаны, есі барлық,
 Қиыны бұл дүниенің — қолы тарлық.
 „Ehe-ehege“ елірме, бозбалалар,
 Бұл бес күндік бір майдан ер сынарлық.

Салынба, қылсаң дағы сан құмарлық,
 Алдында уайым көп шошынарлық;
 Жартылық, жалынышты жалтаң көздік,
 Сүйкімі, икемі жоқ шалдуарлық.

Әсем салдық өлгенше кім қыларлық,
 Оған да мезгіл болар тоқталарлық.
 Ұрлық қылар, тентіреп тамақ асырар,
 Болмаған соң жұмыс қып мал табарлық.

¹ Бада (парсыша) — — мақтаншылық.

Басында әке айтпаса ақыл жарлық,
Ағайын табылмаса ой саларлық,
Қалжыңбассып өткізген қайран дәурен,
Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық?

Осы елде бозбала жоқ сөзді ұғарлық,
Үзілмес үмітпенен бос қуардық.
Әйтеуір ақсақалдар айтпады деп
Жүрмесін деп, аз ғана сөз шығардық.

* * *

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат, (23)
Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.
Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік
Ер табылса жарайды, қылса сұхбат.

Кейбіреу тындар үйден шыққанынша,
Кейбіреу қояр көңіл ұққанынша.
Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,
Абайлар әрбір сөзді өз халынша.

Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе,
Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсе.
Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар,
Оңғақ пұлдай былғайды, бір дым тисе.

Керек іс бозбалаға — талаптылық,
Әр түрлі өнер, мінез, жақсы қылық.
Кейбір жігіт жүреді мақтан күйлеп,
Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе, біріндікін бірің жеткіз!
Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Біріңнің бірің сөйле сөзің тосып.
Біріңді бірің ғиззәт¹, құрмет етіс,
Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.

¹ Ғиззәт, ғиззат (арабша) — عِزَّة — қадір, сый.

Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.
Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас,
Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес.

Күйлеме жігітпін деп үнемі ойнас,
Салынсаң, салдуарлық қадір қоймас.
Ер жігіт тандап тауып, еппен жүрсін,
Төбетке өлекшіннің бәрі бір бәс.

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсеқызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме!

Көп жүрмес жеңсікқойлық, әлі-ақ тозар,
Жаңғырар жеңсікқұмар, жатқа қозар.
Күнде көрген бір беттен көңіл қайтар,
Қылт еткізбес қылықты тамыршы озар.

Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,
Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
Жар көңліне бір жанын пида қылып,
Білместігің бар болса, қылар сабыр.

Шу дегенде көрінер сұлу артық,
Көбі көпшіл келеді ондай қаншық.
Бетім барда бетіме кім шыдар деп,
Кімі пандау келеді, кімі – тантық.

Ақыл керек, ес керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас қатын зерек.
Салақ, олақ, ойнасшы, керім-кербез,
Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек.

Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,
Қоржаң суық келеді кей сасық ми.
Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса, риаз¹ үстіндегі үй.

Жоқ болса қатыныңның жат өсегі,
Болмаса мінезінің еш кесегі.

¹ Риаз (арабша) – رِیَاضٌ –гүлбақша мағынасында.

Майысқан, бейне гүлдей толықсыған,
Кем емес алтын тақтан жар төсегі.

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма.

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сызданбасын қабақпен имендіріп.
Ері сүйген кісіні о да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп.

Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі,
Абыройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатынында болмасын оның көзі.

Кей құрбы бүтін тату, ертең бату,
Тілеуі, жақындығы — бәрі сату.
Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату!

Пайда деп, мал деп туар ендігі жас,
Еңбекпен терін сатып түзден жимас.
Меліш¹ сауда сықылды күлкі сатып,
Алса қоймас, араны тағы тоймас.

Асық ұтыс сықылды алыс-беріс —
Тірі жанның қылғаны бүтін тегіс.
Бірі көйтке² таласып, бірі арам қып,
Төбелескен, дауласқан жанжал-керіс.

Жас бала әуел тату бола қалар,
Ата-анадан жақын боп, ертіп алар.
Бірін бірі құшақтап шуылдасып,
Ойын тарқар кезінде ұрыс салар:

Біреуі жылап барса үйге таман,
Ата-анасы бұрқылдар онан жаман.
Татулығы құрысын ойыны мен,
Дәл соларға ұқсайды мына заман.

¹ Меліш (орысша) — мелочь, ұсақ-түйек.

² Көйт — асық ойынында қарыз алу. Ұтылып қалса, көйт ойыннан қуылады.

Жаман тату қазады өзіне ор,
Оған сенсең, бір күні боларсың қор.
Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады ығы да зор.

Қазақтың қайсысының бар санасы?
Қылт етерде дап-дайын бір жаласы.
Пысықтықтың белгісі — арыз беру,
Жоқ тұрса бес бересі, алты аласы.

* * *

Патша құдай, сыйындым, (24)
Тура баста өзіңе.
Жау жағадан алғанда
Жан көрінбес көзіме.
Арғын, Найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне.
Самородный¹ сары алтын,
Саудасыз берсең алмайды
Саудыраған жезіне.
Саудырсыз сары қамқаны,
Садаға кеткір сұрайды
Самарқанның бөзіне.
Кеселді түйін шешілсе,
Кердең мойын кесілсе,
Келмей кетпес кезіне.
О да — құдай пендесі,
Түспей кетер деймісің,
Тәңірінің құрған тезіне?

¹ Самородный (орысша) — таза, қоспасыз деген мағынада.

Базарға, қарап тұрсам, әркім барар, (25)
 Іздегені не болса, сол табылар.
 Біреу астық алады, біреу — маржан,
 Әркімге бірдей нәрсе бермес базар.
 Әркімнің өзі іздеген нәрсесі бар,
 Сомалап ақшасына сонан алар.
 Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар,
 Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар.
 Сөзді ұғар осы күнде кісі бар ма?
 Демеймін жалпақ жұртқа бірдей жағар.
 Жазған соң жерде қалмас тесік моншақ,
 Біреуден біреу алып, елге тарар.
 Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой,
 Шамданбай-ақ, шырақтар, ұқсаң жарар.
 „Ит маржанды не қылсын“ деген сөз бар,
 Сөулесі бар жігіттер бір ойланар.

Интернатта оқып жүр (26)
 Талай қазақ баласы —
 Жаңа өспірім, көкөрім,
 Бейне қолдың саласы.
 Балам закон білді деп,
 Қуанар ата-анасы,
 Ойында жоқ олардың
 Шариятқа шаласы.
 Орыс тілі, жазуы —
 Білсем деген таласы.
 Прощение¹ жазуға
 Тырысар, келсе шамасы.
 Ынсапсызға не керек
 Істің ақ пен қарасы?
 Нан таппаймыз демейді,
 Бүлінсе елдің арасы.
 Иждиһатсыз², михнатсыз
 Табылмас ғылым сарасы.
 Аз білгенін көпсінсе,
 Көп қазаққа епсінсе,
 Кімге тиер панасы?

¹ Прощение (орысша) — арыз, өтініш.

² Иждиһат (арабша) — **اجتهاد** — талап, жігер.

Орыс теріс айтпайды,
Жаман бол деп оларды.
Қаны бұзық өзі ойлар
Қу менен сұм боларды,
Орыста қалар жаласы.
Бұл іске кім виноват¹:
Я Семейдің қаласы,
Я қазақтың аласы?
Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бөрінде ой,
Көңілінде жоқ санасы.
Ақылы кімнің бар болса,
Демес мұны тілі ащы.
Айтыңызшы, болсаңыз
Здравомыслящий²,
Ақыл айтпай ма ағасы?

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге.
Военный³ қызмет іздеме,
Оқалы киім киюге.
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге.
Қалай сабыр қыласың,
Жазықсыз күнде сөгуге?
Өнерсіздің қылығы —
Тура сөзін айта алмай,
Қит етуге бата алмай,
Қорлықпенен шіруге.
Аз ақшаға жалданып,
Өнбес іске алданып,
Жол таба алмай жүруге.

¹ Виноват (орысша) — кінәлі, айыпты.

² Здравомыслящий (орысша) — зерек, әр істі ақылмен ойлап шешетін адам.

³ Военный (орысша) — әскери.

Алыс та болса іздеп тап,
Кореннойға¹ кіруге,
“Талапты ерге нұр жауар”,
Жүріп өмір сүруге.
Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге.
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың² тура келуге.
Жаныңа жакса, соңынан
Жалқауланба еруге.
Қисық болса, закон бар
Судьяға беруге.
Ол да оязной емес қой,
Алуға теңдік сенуге.
Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямотой³.
Жеңіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой,
Қалайынша қайда енуге?

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ —
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой —
Бес асыл іс, көнсеңіз.

¹ Коренной (орысша) — ежелгі, негізгі, тұрақты. Бұл жерде істің ең орындысын табу деген мағынада.

² Счет (орысша) — есеп.

³ Занимайся прямотой (орысша) — турашыл, батыл бол деген мағынада.

Жамандық көрсең нәфрәтлі¹,
 Суытып көңіл тыйсаңыз.
 Жақсылық көрсең ғибрәтлі²,
 Оны ойға жисаңыз.
 Ғалым болмай немене,
 Балалықты қисаңыз?
 Болмасаң да ұқсап бақ,
 Бір ғалымды көрсеңіз.
 Ондай болмақ қайда деп,
 Айтпа ғылым сүйсеңіз.
 Сізге ғылым кім берер,
 Жанбай жатып сәнсеңіз?
 Дүние де өзі, мал да өзі,
 Ғылымға көңіл берсеңіз.
 Білгендердің сөзіне
 Махаббатпен ерсеңіз.
 Ақыл сенбей сенбеніз,
 Бір іске кез келсеңіз.
 Ақсақал айтты, бай айтты,
 Кім болса, мейлі, сол айтты —
 Ақылменен жеңсеңіз —
 Надандарға бой берме,
 Шын сөзбенен өлсеңіз.
 Аят, хадис емес қой,
 Күпір³ болдың демес қой,
 Қанша қарсы келсеңіз.
 Көп орында көріне айтпа,
 Біздің сөзге ерсеңіз.

Мұны жазған кісінің
 Атын білме, сөзін біл!
 Осы жалған дүниеден
 Шешен де өткен не бұлбұл,
 Көсем де өткен не дүлдүл.
 Сөз мәнісін білсеңіз,
 Ақыл — мизан⁴, өлшеу қыл.
 Егер қисық көрінсе,
 Мейлің таста, мейлің күл.

¹ Нәфрәтлі (арабша) — نَفَرَةٌ — жиіркенішті.

² Ғибрәтлі (арабша) — عِبْرَةٌ — үлгілі, өнегелі.

³ Күпір (арабша) — كُفْرٌ — діннен шығу.

⁴ Мизан (арабша) — مِيزَانٌ — таразы.

Егер түзу көрінсе,
Ойлап-ойлап, құлаққа іл.
Ақымақ көп, ақылды аз,
Деме көптің сөзі пұл.
Жақынның сөзі төтті деп,
Жақыным айтты дей көрме.
Надандықпен кім айтса,
Ондай түпсіз сөзге ерме.
Сізге айтамын, хаупім — бұл.
Өзің үшін үйренсең,
Жамандықтан жиренсең,
Ашыларсың жылма-жыл.
Біреу үшін үйренсең,
Біреу білмес, сен білсең,
Білгеніңнің бәрі — түл.
Сөзіне қарай кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма.
Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен құр қалма.
Мұны жазған билген құл —
Ғұламаһи Дауани,
Солай депті ол шыншыл.
Сөзін оқы және ойла,
Тез үйреніп, тез жойма,
Жас уақытта көңіл — гүл.

* * *

Шокпардай кекілі бар, қамыс құлақ, (27)
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағақ.

Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жотасы болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.

Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік,
Жаурыны етсіз, жалпақ тақтайдай-ақ.

Кең сауырлы, тар мықын, қалбағайлы,
Алды-арты бірдей келсе ерге жайлы.

Күлте күйрек, қыл түбі әлді келіп,
Көтендігі сығыңқы, аламайлы.

Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті,
Өзі санды, дөңгелек келсе көтті.
Сырты қысқа, бауыры жазық келіп,
Арты талтақ, ұмасы үлпершекгі.

Шідерлігі жуандау, бота тірсек,
Бейне жел, тынышты, екпінді, мініп жүрсек.
Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,
Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек.

Тығылмай өм сүрінбей жүрсе көсем,
Иек қағып, еліріп басса әсем.
Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас,
Разы емен осындай ат мінбесем.

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей.
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей.

ЖАЗ

Жаздыгүн шілде болғанда, (28)
Көкорай шалғын, бәйшешек,
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып, ыңқылдап,
Суда тұрып шыбындап,
Күйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары-төмен үйрек, қаз
Ұшып тұрса сымпылдап, —
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап.

Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Бай да келер ауылға,
Аяңшылы жылпылдап;
Сабадан қымыз кұйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек
Кеңесіп, күліп сылқылдап.
Жалшы алдаған жас бала,
Жағалайды шешесін
Ет әпер деп қыңқылдап.
Көлеңке қылып басына,
Кілем төсеп астына,
Салтанатты байлардың
Самаурыны бүркылдап.
Білімділер сөз айтса,
Бәйгі атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,
Әрине деп мақұлдап.
Ақ көйлекті, таяқты
Ақсақал шығар бір шеттен
Малыңды әрі қайтар деп,
Малшыларға қаңқылдап.
Бай байғұсым десін деп,
Шақырып қымыз берсін деп,
Жарамсақсып, жалпылдап.
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап.
Мылтық атқан, құс салған
Жас бозбала бір бөлек
Су жағалап қутындап.
Қайырып салған көк құсы
Көтеріле бергенде,
Қаз сыпырса жарқылдап.
Өткен күннің бәрі ұмыт,
Қолдан келер қайрат жоқ,
Бағанағы байғұс шал
Ауылда тұрып күледі,
Қошемет қылып қарқылдап.

(КӨКБАЙҒА)

Сорлы Көкбай жылайды, (29)
Жылайды да жырлайды.
Ол жыламай қайтып тұрады,
Мынау азған қу заман
Қалыбында тұрмайды.
Біреу малды ұрлайды,
Біреу басты қорлайды,
... болмаған соң
Жылауына зорлайды.

(КӨЖЕКБАЙҒА)

Жамантайдың баласы Көжек деген, (30)
Өркімге өсек тасып безектеген.
Досын келіп досына жамандайды,
Шіркінде ес болсайшы сезед деген.

* * *

Өкінішті көп өмір кеткен өтіп, (31)
Өткіздік бір нәрсеге болмай жетік.
Ойшылдың мен де санды бірімін деп,
Талап, ойсыз, мақтанды қалдым күтіп.

Үлгісіз жұртты үйретіп, қалдық кейін,
Көп надандар өзіне тартар бейім.
Арылмас әдет болды күлкішілдік,
Біржаң-қылжаң ит мінез дегендейін.

Тура тілді кісіні дейміз орыс,
Жиреніп, жылмандықты демес бұрыс.
Жылпылдақтан айрылып, сенісе алмай,
Адамдықты жоғалтар ақыр бұл іс.

Сенімі жоқ серменде¹ сырды бұзды,
Анық таза көрмейміз досымызды.
Қылт етпеге көңілдің кешуі жоқ,
Жүрегінде жатады өкпе сызы.

¹ Сенделіп босқа жүрген адам. Негізі парсының шаһрбант **شهر بند** — деген сөзінен шыққан.

Дос-асықтың болмайды бөтендігі,
Қосылған босаспайды жүрек жігі.
Біздің доспыз, асықпыз дегеніміз —
Жалғандықтан жасалған көңіл жүгі.

Сеніскен досым да жоқ, асығым да,
Ақыры өлең қылдым, жасыдым да.
Көрмеген көп дүние көл көрінді,
Кірлемеген көңілдің ашығында.

Құдай берген бұл достық — кәннің¹ бірі,
Мұндасқанда қалмайды көңіл кірі.
Қолдан достық жасап ем болар-болмас,
Итмұрындай наданның жыртты бірі.

Сол досты сая таппай іздейді жан,
Жоқтайды күніреніп, қозғалып қан.
Жау жабылса бұзылмас жан көрмедім,
Артық жолдас таппадым татулықтан.

Сабырсыз, арсыз, еріншек, (32)
Көрсеқызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан, ала ауыз.
Өзін-өзі күндейді,
Жақынын жалған міндейді,
Ол — арсыздық белгісі.
Ұятсынбай, ойланбай,
Қой дегенге тіл алмай,
Іс қылмай ма ол кісі?
Бір-ақ секіріп шығам деп,
Бір-ақ ырғып түсем деп,
Мертігеді, жатады.
Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе ауыл шабам деп,
Сүйтіп құдай атады.

¹ Кән (арабша) — — кен, кеніш (рудник). Ауыспалы мағынада: мейірімділік бастауы, қайырымдылық, ізгілік; негізгі мағынасында Құдайдың эпитеті.

Бұл нең десе біреуге,
Жоқ нәрсені шатады.
Құтылам деп ісінен,
Бәрін көріп кісіден,
Шығынға әбден батады.
Бұл болмаса онысы,
Аударылып қонысы,
Алыстан дәм татады.
Қызмет қылып мал таппай,
Ғылым оқып ой таппай,
Құр үйінде жатады.
Ел қыдырып ас ішіп,
Еркек арын сатады.
Бала-шаға, ұрғашы
Үйде жарап қатады.

Еңбегі жоқ, еркесіп,
Бір шолақпен серкесіп,
Пысық деген ант шықты.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған салт шықты.
Пысық кім деп сұрасаң –
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай.
Сыбырдан басқа сыры жоқ,
Шаруаға қыры жоқ,
Өтірік, өсек мактанға
Ағып тұрса бейне су.
Ат-шапаннан кем көрмес,
Біреу атын қойса „қу“.
Қу нәпсісін тыя алмай,
Атым шығып жүрсін деп,
Берекеге қас болса,
Желіктірген айтаққа
Арақ ішпей мас болса.
Ел тыныш болса азады,
Ерігіп өле жазады.
Үйде отырса салбырап,
Түзге шықса албырап,
Кісіні көрсе қылжандап,
Қалжыңшылсып ыржандап,
Өз үйінде қипандап,
Кісі үйінде күй тандап.

Ақылы бар кісіні
Ғайбаттайды, даттайды.
Ауқаты бар туғанды
Қайырсыз ит деп жаттайды.

Мал мен бактың дұшпаны,
Кеселді пысық көбейді,
Күшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді.
Қу тілменен құтыртып,
Кетер бір күн отыртып,
Қызмет қылған кісісін
Құрытуға таяйды.
Қылып жүрген өнері:
Харекеті — әрекет.
Өзі оңбаған антұрған
Кімге ойлайды берекет?
Кімді ұялып аяйды?
Расы жоқ сөзінің,
Ырысы жоқ өзінің,
Өңкей жалған мақтанмен
Шынның бетін бояйды.
Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ,
Абайлаңыз, байқаңыз —
Елдің жайы солай-ды.

* * *

Бөтен елде бар болса (33)
Ежеттесің, сыйласың,
Сыбырлас, сырлас көп болған
Көптен тату қимасын,
Басыңа жұмыс түскен күн
Татулықты бұрынғы
Не қылып ол ойласын?
Ашып берер жауыңа
Өзі көрген қоймасын.

Желіккен жауға кез болса,
Араздығы сөз болса,
„Бәрекелді батыр“ деп,
„Мықты боп бара жатыр“ деп,
Мақтап-мақтап қоздырар.
Ескі досын көргенде,
Есебі жоқ ант ішіп,

Аруақ, құдай айтысып,
Сыр алғалы айттым деп,
Жауынды алдап қайттым деп,
Құдайдан қорықпай, антұрған,
Иман жүзін тоздырар.
Келіп-кетіп көп жүріп,
Мен досынмын деп жүріп,
Дұспандығын оздырар.
Алдайды деп жауына,
Ел тарттырмай баурына,
Көрінгенді азғырар.

Кеселді болып бітеді
Жақсыға біткен жақындар.
Жау жағадан алған күн
Өздері иттей тақымдар.
Үйде отырып ескенде,
Бөрі шешен қақылдар.
Аулаққа шығып біріне
Бірі сөзін мақұлдар.
Жау көп болса басында,
Бірі қалмас қасында,
Жетектесең, табандар.
Далаға шығып өзінді
Жаудан бетер жамандар.
Жалбарынып күн көріп,
Жақынын сатып, жөн көріп,
Қалтаң-құлтаң амалдар.

Туысқанға кекшілі
Жас баладан бетер-ді,
Ойлау да жоқ, білу жоқ
Келер менен кетерді.
Жақынға еріп, мал салмай,
Жауды көріп, жан салмай,
Қайдан ғана біледі
Ауыр менен жеңілдің
Арасымен өтерді?
Жолдас аз боп сасқанда,
Әуел сонан есітесің
„Ат үстінен көтерді“.
Ауыр жұмыс кез болса,
Араздығы сөз болса,
Араз кісі болғансып,
Сылтау етер бекерді.

Үйренбейді кісіден
Кіржіңдеп жүріп кекерді.

Оңалып егер алдыңыз,
Әр жерден-ақ көбейер
Ажарлыңыз, малдыңыз.
Пәленшені ұрам деп,
Түгеншені қырам деп,
Таршылықта қайрандап,
Кеңшілікте ойрандап,
Көп батырға қалдыңыз.
Егер тілін алсаңыз,
Бірі қалмас кісіден.
Егер тілін алмасаң,
Бықсып шіріп ішінен.
Әркімде-ақ бар ғой туысқан,
Қайсысы жауды қуысқан?
Күн жауғанда қойнында,
Күн ашықта мойнында,
Арылмас міндет болған соң,
Әркімнің көңілі суысқан.

Жақсыға біткен ағайын
Өз үйінде кезексіз
Шешен келер сартылдап.
Біреу білер жер келсе,
Сөз таба алмас қалтылдап.
Қалжыңға келер шорқақтау,
Жауға келер қорқақтау,
Еркін жерде ызақор.
Томырық келер тарқылдап.
Әдептенен тамылжып,
Мінезі тәтті болмайды,
Сасық пандау келеді,
Қырт, мақтаншақ оңбайды,
Кісімсініп жалпылдап.
Біреуге өктем іс қылса,
Өз күшім деп ойлайды.
Егер күші жүрмесе,
Бағанағы жақсының
Қылғаны деп қоймайды.
Жат айбынар ісі жоқ,
Жау айдынар күші жоқ,
Өз еркіне жіберсең,
Ешнәрсеге тоймайды.

Қалжыңы — теріс, сөзі — ұрыс,
Айтқан сөзге көнбейді.
Өз тентегін көрмейді,
Қазан бұзар бір қырыс.
Сондай кесел туысқан
Қай жерінен болады
Көңілге медеу, ол тыныс?
Жалығуды пәледен
Жұрт ұмытты біржола.
Шыныменен тамам ел
Кете ме екен ит бола?
Ішкені мас, жеген ток,
Уайым айтар біреу жоқ,
Тым болмаса болмады
„Бұлт ала, жер шола“.

Келелі кеңес жоғалды,
Ел сыбырды қолға алды.
Ел ішінде бітімші
Түтел алып қайтпайды
Сұрай келген бір малды.
Ел жамаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандалды.
Астыртын барып жолғасқан,
Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды.

Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды.
Орыссыз жерде топ болса,
Шақырған кісі бармайды.
Бітім қылып бір кісі
Адал малын алмайды.
Қызығы кеткен ел бағып,
Қисыны кеткен сөз бағып,
Ендігі атқа мінгендер

Күнде ертеңге талмайды.
Бас қосылса арысқа,
Кім шабады намысқа?
Жатқа қарар беті жоқ,
Жалынбай тұрар к... жоқ,
Ісі кетер шалысқа.
Ел бүлігі Тобықты
Көп пысыққа молықты.

Малдың малын көре алмай,
Борышын түгел бере алмай,
Көрінгенге обықты.
Қазақтың малын сапырып,
Көп бөлеге шатылып,
Кесепатқа жолықты.
Өзінен шыққан жақсылар
Түзей алмай зорықты.
Бөтен елдің адамы,
Тынбаған соң арамы,
Көңілі әбден торықты.

Саудагер қашты бұл елден,
Несиеcін жия алмай.
Бұралқылар сандалды,
Жуандарға сыя алмай.
Сенімсіз болды алашқа,
Барымтасын тыя алмай.
Нанымы жоқ, анты бар,
Ел нұсқасы кетті ғой,
Елмін деген салты бар,
Әлі күнге уайым
Қылған жан жоқ, ұялмай.

* * *

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы, (34)
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол – ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тындаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі аят¹, хәдис² – сөздің басы,
Қосарлы бәйітмысал³ келді арасы.

¹ Аят (арабша) – آيَةٌ – құран сөзі.

² Хәдис (арабша) – حَدِيثٌ – Мұхаммед пайғамбардың сөзі.

³ Бәйіт (арабша) – بَيْتٌ – өлең. „Бәйітмысал“ – мысал өлең, үлгі-өнеге өлең.

Қисынымен қызықты болмаса сөз
Неге айтсын пайғамбар мен оны алласы.

Мешіттің құтпа¹ оқыған ғұламасы,
Мүнәжәт² уәлилердің³ зар наласы.
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

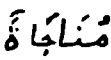
Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтар құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты, қанша малды ап,
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді солар дандақ.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тындаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяндап.

¹ Құтпа, хотбә (арабша) — — уағыз оқу, сөйлеу мағынасында.

² Мүнәжәт, монежат (арабша) — — Аллага жалбарыну, мақтау сөз айту.

³ Уәли (арабша) — — әулие, пайғамбар.

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап.

Ақыл сөзге ынтасыз, жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соған деп жүр табандап.
Кісімсінген жеп кетер білімсіз көп,
Жіберсем, өкпелеме, көп жамандап.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап.
Мақтан қуған, малқұмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап.

Мал жиып арамдықпен ұрлап-қарлап,
Қусың десе, қуанып жүр алшандап.
Қакса-соқса бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп „жау мұңдалап“.

Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап –
Бұларды керек қылмас ешкім қалап.
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.

(НАЗАРҒА)

Мынау келген Назар ма? (35)
Ақсақалды ауыл азар ма?
Сұрағаның бір-ақ тай,
Бермейді деп сазарма!

* * *

Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол, (36)
Қаза көрген жүрегі жаралы — ол.
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол?

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл,
Қыз таныстыр — қызыққа жұрт ыржаңшыл.
Қынаменде, жар-жар мен беташар бар,
Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл?

Бала туса, күзетер шілдеhana,
Олар да өлең айтар шулап жана.
Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,
Биде тақпақ, мақал бар, байқап қара.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы, бос қақпай елең-селең.

Өлеңді айтпақ түгіл, ұға алмайсың,
Айтсаң да, ұлдасынан¹ шыға алмайсың.
Сен білмейді екен деп айтпасын ба,
Неге мұнша сіресіп құп алмайсың?

Өлең деген — әр сөздің ұнасымы,
Сөз қосарлық, орайлы жарасымы.
Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе,
Оған кімнің ұнасар таласуы?

Қарны тоқ хасса² надан үкпас сөзді,
Сөзді ұғар көкірегі болса көзді.
Қадірін жақсы сөздің білер жанға
Таппай айтпа оған да айтар кезді.

¹ Удда (арабша) — — шек, шегі деген сөз. Бұл арада ауыспалы мағынада. Яғни шегіне жетер, жеріне жеткізу деген ұғымда қолданылған.

² Хасса (арабша) — — бір нәрсеге не бір кісіге ғана тән нағыз ерекшелік сипат мағынасында.

Сый дәмеппе, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан?
Сүйсінерлік адамды құрмет қыл,
Аулақ бол өнін сатып нәрсе алғаннан.

Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ,
Ондай жерде сөз айтып болма мазақ.
Біреуі олай, біреуі бұлай қарап,
Түгел сөзді тындауға жоқ қой қазақ.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бірі — жамау, бірі — құрау.
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау!

Мақсұтым — тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ.

КҮЗ

Сүр бұлт түсі суық қаптайды аспан, (37)
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айрылған ағаш, құрай.

Біреу малма сапсиды, салып иін,
Салбыраңқы тартыпты жыртқы киім.
Енесіне иіртіп шуда жібін,
Жас қатындар жыртылған жамайды үйін.

Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
Астында ақ шомшы¹ жүр, ол бір керуен.
Қай ауылды көрсең де, жабырқаңқы,
Күлкі-ойын көрінбейді, сейіл-серуен.

¹ Астық екпеген ел басқа елге түйемен барып астық алып қайтады, сонда түйе бос барады да, шом артады.

Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсен,
Көңілсіз қара суық қырда жүрсен.
Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсен.

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы.

* * *

Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай – (38)
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жөй.
Ерте барсам жерімді жеп қоям деп,
Ықтырмамен күзеуде отырар бай.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсен қағып.

Жас балаға от та жоқ тұрған маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап.
Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын,
Бір жағынан қысқанда о да азынап.

Көрі қой егтеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы.

Қар жауса да, тоңбайды бай баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы.

Бай үйіне кіре алмас тұра ұмтылып,
Бала шықса асынан үзіп-жұлып,
Ық жағынан сол үйдің ұзап кетпес,
Үйген жүктің күн жағын орын қылып.

Әкесі мен шешесі баланы андыр,
О да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр.

Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өңшең жалбыр.

Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ,
Аңдыстырған екеуін құдайым-ай!

Алса да аяншақтау кедей сорлы,
Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны.
Жас бала, кемпір-шалын тентіретпей,
Бір қыс сақта, тас болма сен де о құрлы.

ҚЫС

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды, (39)
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап, келіп қалды.
Дем алысы — үскірік, аяз бен қар,
Көрі құдаң — қыс келіп, әлек салды.
Ұшпадай¹ бөркін киген оқшырайтып,
Аязбенен қызарып ажарланды.
Бұлттай қасы жауып екі көзін,
Басын сіліксе, қар жауып, мазанды алды.
Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда,
Алты қанат ақ орда үй шайқалды.
Әуес көріп жүтірген жас балалар,
Беті-қолы домбығып, үсік шалды.
Шидем мен тон қабаттап киген малшы
Бет карауға шыдамай теріс айналды.
Қар тепкенге қажымас қайран жылқы
Титығы құруына аз-ақ қалды.
Қыспен бірге тұмсығын салды қасқыр.
Малшыларым, қор қылма итке малды.
Соныға малды жайып, күзетіндер,
Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды!
Ит жегенше Қондыбай, Қанай жесін,
Құр жібер мына антұрған кәрі шалды.

¹ Ұшпа — бұлт, шоқ-шоқ болып жөңкіген бұлт.

² Қондыбай, Қанай — ру аттарымен аталатын, жерінің шөбін жылқыға жалдайтуғын ауылдар.

(КҮЛЕМБАЙҒА)

Уағалайкүмүссәләм, (40)
Болыс, мал-жан аман ба?
Мынадайға кез болдың
Аума-төкте заманда.
Ел билеген адам жоқ
Ата менен бабаңда.
Болыстықтан пайда қып,
Шығыныңды алсаң жаман ба?
Қалжыңдаймын әншейін,
Оған келе де бермес шамаң да.

Орныңнан тұра шабасың,
Атшабар келсе қышқырып.
Ояз келсе қайтер ең,
Айдаһардай ысқырып?
Отырасың үйінде,
Өз-өзіңнен күш кіріп.
Босқа-ақ түсіп қаларсың,
Біреу кетсе үшкіріп!..

(КӨКБАЙҒА)

Бұралып тұрып, (41)
Буыны құрып,
Қисайта тартып мұрынын;
Әсемсіп, сәнсіп,
Білгенсіп, бәлсіп,
Әр нәрсенің орынын.
Керенау, кердең, бір керім,
Жақпайды маған сол жерің.

* * *

Желсіз түнде жарық ай, (42)
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп.

Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі,

Көрінбей жердің топырағы,
Құлпырған жасыл жер жүзі.

Тау жаңғырып, өн қосып
Үрген ит пен айтаққа.
Келмеп пе едің жол тосып
Жолығуға аулаққа?

Таймандамай тамылжып,
Бір суынып, бір ысып,
Дем ала алмай дамыл қып,
Елең қағып, бос шошып.

Сөз айта алмай бөгеліп,
Дүрсіл қағып жүрегі,
Тұрмап па еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп иегі?

* * *

Ішім өлген, сыртым сау, (43)
Көрінгенге деймін-ау.
Бүгінгі дос — ертең жау,
Мен не қылдым, япырмау?!
Өз үйінде өзендей
Күркіреді, айтса дау.
Кісі алдында кірбеңдеп,
Шабан, шардақ және шау.
Мұндай ма едің ана күн,
Мұның қалай, батыр-ау?
Үш күн арқаң босаса,
Бола қалдың бас асау.
Жан қысылса, жайтаңдап,
Жанды еріткен жайдары-ау.
Жан жай тапса, сен неге
Жат мінезсің жабырқау?
Ұрлық пенен қулыққа
Байлағанда, кестің бау.
Берерменде бесеусің,
Аларманда және алтау.
Топ болғанда көресің
Түрлі дауды жүз тарау.
Аяғында сендейлер
Көрмей жүр ме ханталау?

Қайта кірер есікті
Қатты серіппе, жарқын-ау!
Жетілсең де, жетсең де,
Керек күні бір бар-ау.

* * *

Болыс болдым, мінеки, (44)
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта май
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе, жүрегім
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымындап.

Жай жүргенде бір күні
Атшабар келді лепілдеп:
„Ояз шықты, сыяз бар“,
„Ылау“ деп, „үй“ деп дікілдеп.
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті лүпілдеп.
Тың тұяқ күнім, сүйтсе де,
Қарбандадым өкімдеп.
Старшын, биді жиғыздым:
„Береке қыл“ деп, „бекін“ деп,
„Ат жарамды, үй жақсы
Болсын, бөрің күтін“ деп.
Қайраттанып халқыма
Сөз айтып жүрмін күпілдеп:
„Құдай қосса, жұртымның
Ақтармын осы жол сүтін“ деп,
Қайраттысып, қамқорсып,
Сайманымды бүтіндеп.

Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді,
Өз еліме айтамын:
„Бергем жоқ, — деп, — белімді“.

Мақтанамын кісімсіп,
Оязға сөзім сенімді.
Көрсеттім деймін, ымдаймын
Кәдік қылар жерімді.
Сөз көбейді, ұлғайды,
Мақтанның к... көрінді.
Қазақты жеген қайратты „ер“
Ұрынды да берінді.
Әрлі-берлі тартысып,
Ісі арамы жеңілді.
Алқыны күшті асаулар
Ноктаға басы керілді.
Үлкен-кіші ақының
Бәрі сөз боп терілді.
Қайрауы жеткен қатты би
Қайрылып нетсін көңілді.
Өз малым деп қойған мал
Иесіне берілді.
Ақылы жандар қамалап,
Кептірді сонда ерінді.
Арызшылар көбейді,
Болыстың к... шөмейді,
Қайтсін байғұс демейді,
Бір кептірмей терімді.

Күн батқанша шабамын
Әрлі-берлі далпылдап.
Етек кеткен жайылып
Ат к... жалпылдап.
Оязға жетсін деген боп,
Боктап жүрмін барқылдап.
Кейбіреуге таяғым
Тиіп те кетті бартылдап.
Пысықтың көбі бұғып жүр,
Беттесе алмай шаңқылдап.
Ашылып омырау, күн ыстық,
Қойын кетті алқылдап.
Елі жөнді болыстар
Мақтанып жүр тарқылдап.
Күлкісі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап.
Сөйлесе кетсе бір жерде,
Ағыны қатты аңқылдап.
Оязға кірсе, өзгеден
Мерейі үстем жарқылдап.

Елің бұзық болған соң,
Ояз жатыр шартылдап.
Табаныңнан тозасың,
Құр жүгіріп тарпылдап.

Антұрғанмын өзім де,
Бір мінезбен өтпеймін.
Момындық күшті екенін,
Көрсем дағы күтпеймін.
Сыяздан соң елімді
Қысып алып кетпеймін.
Әуелде к... бос кәпір,
Мықтыға не қып беттеймін?
Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттеймін.
Ояз бардағы қылықты
Ояз жоқта етпеймін.
Кәкір-шүкір, көр-жерді
Пайда көріп етпеймін.
Мынау арам, тентек деп,
Еш кісіні теппеймін.
Өзімдік бол деп ел жиып,
Құрастырып, септеймін.
Бұзақының бүлігін
„Жақсы ақыл“ деп, „күп“ деймін.

Сүйегім жасық, буын бос,
Біраз ғана айлам бар.
Айлам құрсын, білемін —
Болыстықтың жолы тар.
Қайтіп көмек болады
Антұрған өңкей ұры-қар?
Көргенім әлгі, ойлашы,
Ұят, намыс, қалды ма ар?
Ендігі сайлау болғанда,
Түсе ме деп тағы шар,
Бұл күніме бір күні
Боламын ғой деймін зар.
Ақыл айтар туғандар,
Бұл сөзімді ойландар.
Көтелешке көбейді,
Сөгіс естіп, тозды ажар.
Мынау елді ұстарлық
Кісі емеспін, кел, құтқар!
Қолдан келмес қорлыққа
Неге болдым мұнша іңкәр?

Ел жайылды, жетпей ме
Оязға да бір хабар?
Тағы бүйтіп кеттің деп
Қозғау салар, қолға алар.
Қатты қысым қылған соң,
Басым сотқа айналар.
Кірлі болып түскен соң,
Көрген күнім не болар?
Өзіне мәлім, тентектер
Өз бетімен не табар?
Қағаз берер, қарманар,
Аяғыңда сандалар.

Бұрынғыдай дәурен жоқ,
Ұлық жолы тарайды.
Өтірік берген қағаздың
Алды-артына қарайды.
Өз қағазы өз көзін
Жоғалтуға жарайды.
Тауып алып жалғанын,
Қылмысыңды санайды.
Өзі залым зақұншік
Танып алды талайды,
Көрмей тұрып құсамын
Темір көзді сарайды.

* * *

Біреуден біреу артылса, (45)
Өнер өлшеніп тартылса,
Оқыған, білген — білген-ақ,
Надан — надан-ақ сан қылса.

Оқыған білер әр сөзді,
Надандай болмас ақ көзді.
Надан жөндіге жөн келмей,
Білер қайдағы шәрғезді.

Надан қуанар, арсаңдар,
Танырқап тұра қалсаңдар.
Татымды ештеме болмас,
Адамсып босқа талтаңдар.

Ақыл жоқ, қайғы жоқ онда,
Ісі жоқ — теріс пе, оң ба?

Тіленіп, телміріп ізденер,
Тиын ба, яки бір сом ба?

Ит көрген ешкі көзденіп,
Елерме жынды сөзденіп.
Жасынан үлгісіз шіркін,
Не қылсын өнер ізденіп.

Кісімсіп белгілі білгіш,
Біреуге сондай-ақ күлгіш.
Бұлықсып, бұлданып босқа,
Өзімшіл, оңбаған шерміш.

Кісіде бар болса талап,
Отырмас ол бойын балап,
Жүрер, өрқайдан ізденер,
Алар өз сүйгенін қалап.

* * *

Мәз болады болысың, (46)
Арқаға ұлық қаққанға.
Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жапқанға.

Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанға?!

Күлмен қағып қасқайып,
Салынып ап мақтанға.
Таң қаламын қампайып,
Жоқты-барды шатқанға.

Үйі мәз боп, қой сойды
Сүйіншіге шапқанға.
Әуре қылды, салды ойды
Үйдегі тыныш жатқанға.

Еш нәрсе емес жұбанар
Ақыл көзбен баққанға.
Жас баладай қуанар,
Бір дәмдіні татқанға.

Көзі барлар ойының
Күлер к... ін ашқанға,
Қасиетін бойының
Бекер төгіп шашқанға.

Қуанарлық қыз емес
Жылтырауық таққанға.
Өзгелерді, біз емес,
Түсірмекші қақпанға.

Осы да есеп бола ма
Ар, абұйыр тапқанға?
Миың болса жолама
Бос желігіп шапқанға.

Бір бес надан, оңбассын,
Нансаң, онын қосқанға.
Жасық, жаман болмассың,
Жамандықтан қашқанға.

Ол „болдым-ақ“ дей берер,
Бұлғақ қағып басқанға.
Елең қағып елбірер,
Елертіп көзді аспанға.

Жайы мәлім шошқаның,
Түрткенінен жасқанба.
Бір ғылымнан басқаның
Кеселі көп асқанға.

Одан үміт кім қылар,
Жол табар деп сасқанда?
Үйтіп асқан жолығар
Кешікпей-ақ тосқанға.

* * *

Білімдіден шыққан сөз (47)
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкірегінде болсын көз.

Жүрегі — айна, көңілі — ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу.

Өз өнері түр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез?

Әбілет басқан елерме
Сөзге жуық келер ме?
Түзу сөзге сенер ме
Түзелмесін білген ез?

„Айтшы-айтшылап“ жалынар,
Ұққыш жансып шабынар.
Ұқпай жатып жалығар
Ұйқылы-ояу бойкүйез.

Жас баладай жеңсікқой,
Байлаулы емес ақыл, ой.
Ойлағаны — айт пен той,
Ыржаң-қылжаң ит мінез.

Сұлу қыз бен я батыр
Болмаған соң, тәйірі алғыр,
Шығып кетер, я қалғыр,
Оған ақыл — арам без.

Жақсыға айтсаң, жаны еріп,
Ұғар көңіл шын беріп,
Дертті ішіне ем көріп,
Неге алтынды десін жез.

„Ой, тәңір-айшыл“ кер есек,
Құлық, сұмдық не өсек
Болмаған соң, бір есеп —
Мейілі қамқа, мейілі бөз.

СЕГІЗ АЯҚ

Алыстан сермеп, (48)
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған;
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған —
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзің біл.

Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
 Өрнегін сендей сала алмас.
Білгенге маржан,
Білмеске арзан,
 Надандар бәһра¹ ала алмас.
 Қиналма бекер, тіл мен жақ,
 Көңілсіз құлақ — ойға олақ.

Басында ми жоқ,
Өзінде ой жоқ,
 Күлкішіл кердең наданның.
Көп айтса көнді,
Жұрт айтса болды —
 Әдеті надан адамның.
 Бойда қайрат, ойда көз
 Болмаған соң, айтпа сөз.

Қайнайды қаның,
Ашиды жаның,
 Мінездерін көргенде.
Жігерлен, сілкін,
Қайраттан, беркін
 Деп насихат бергенде,
 Ұятсыз, арсыз салтынан,
 Қалғып кетер артынан.

Аулаққа шықпай,
Сыбырлап бүкпай,
 Мейірленбес еш сөзге.
Пайдасыз тақыл —
Байлаусыз ақыл,
 Атадан бала ойы өзге.
 Санасыз, ойсыз, жарым ес,
 Өз ойында ар емес.

Тасыса өсек,
Ысқыртса кесек —
 Құмардан әбден шыққаны.
Күпілдек мақтан.

¹ Бәһра (парсыша) — **بهره** — пайда, білімнен үлес.

Табытын қаққан¹ —
Андығаны, баққаны.
Ынсап, ұят, терең ой
Ойлаған жан жоқ, жауып қой.

Болмасын кекшіл,
Болсайшы көпшіл,
Жан аямай кәсіп қыл.
Орынсыз ыржаң,
Болымсыз қылжаң
Бола ма дәулет, нәсіп бұл?
Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей.

Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол — бай тап,
Адам бол — мал тап,
Қуансаң қуан сол кезде.
Бірінді, қазақ, бірін дос
Көрмесең, істің бәрі бос.

Малынды жауға,
Басынды дауға
Қор қылма, қорға, татулас.
Өтірік, ұрлық,
Үкімет зорлық
Құрысын, көзің ашылмас.
Ұятың, арың оянсын,
Бұл сөзімді ойлансын.

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
Аздырар адам баласын.
Таласып босқа,
Жау болып досқа,
Қор болып, құрып барасың.
Өтірік шағым толды ғой,
Өкінер уақытың болды ғой.

¹ Табытын қаққан — Кісі өлімі сирей бастаса, мешіттің ашкөз, надан мәзендері мешіт қоймасында тұратын өлген адамды салып шығаратын табытты таяқпен қағып, өлім шақыратын жаман әдеті болған. Ақын соны ауыспалы мағынасында қолданған.

Жұмыссыз сандал,
Еріксіз малды ал
Деген кім бар сендерге?
Құлықты көргіш,
Сұмдықты білгіш
Табылар кісі жөн дерге.
Үш-төрт жылғы әдетің
Өзіңе болар жендетің.

Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
Қаңғыртты, қысты басымды.
Тарылды көкірек,
Қысылды жүрек,
Ағызды сығып жасымды.
Сүйеніп күлкі тоқтыққа,
Тартыпты өнер жоқтыққа.

Қайратым мәлім,
Келмейді әлім,
Мақсұт — алыс, өмір — шақ.
Өткен соң базар,
Қайтқан соң ажар,
Не болады құр қожақ?!
Кеш деп қайтар жол емес,
Жол азығым мол емес.

Бір кісі мыңға,
Жөн кісі сұмға,
Әлі жетер заман жоқ.
Қадірлі басым,
Қайратты жасым
Айғаймен кетті, амал жоқ.
Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен қу өмір.

Сөзуар білгіш,
Зақүншік, көргіш,
Атанбақ — мақсұт, мақтанбақ.
Жасқанып, қорқып,
Жорғалап, жортып,
Именсе елің, баптанбақ.
Қарғағанын жер қылмақ,
Алқағанын зор қылмақ.

Хош, қорықты елің,
Қорқытқан сенің
 Өнерің қайсы, айтып бер.
Ел андып сені,
Сен андып оны,
 Қылт еткізбей бағып көр.
 Ойнасшы қатын болса қар,
 Андыған ерде қала ма ар?

Көмексіз көзің,
Бір жалғыз өзін
 Баға алмай, басың сандалар.
Бауырыңа тартқан,
Сырынды айтқан
 Сырласың сырт айналар.
 Ол қаны бұзық ұры-қар,
 Қапысын тауып сені алар.

Басы-көзі қан боп,
Арқа-басы шаң боп,
 Және тұрып жалпылдап;
Жығылып тұрып,
Буыны құрып,
 Тағы қуып салпылдап –
 Абұйыр қайда, ар қайда?
 Әз басыңа не пайда?

Ит үрсе, бала
Таяғын ала,
 Қуады итпен кектесіп.
Ұрысқансып „ой“ деп,
„Ұят“ деп, „кой“ деп,
 Үлкендер тыяр „тек“ десіп.
 Оны білсең, мұның не?
 Мен де ұят іс қылдым де.

Білгенге жол бос,
Болсайшы қол бос,
 Талаптың дәмін татуға.
Білмеген соқыр,
Қайғысыз отыр,
 Тамағы тойса жатуға.
 Не ол емес, бұл емес,
 Менің де күнім – күн емес.

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім.
Құлағын салмас,
Тілінді алмас
Көп наданнан түңілдім.
Екі кеме құйрығын
Ұста, жетсін бұйрығың.

Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым,
Онан да шықты жаңғырық.
Естісем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.
Баяғы жартас — бір жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас.

Жаяуы қапты,
Аттысы шапты,
Қайрылып сөзді кім ұқсын.
Іште дерт қалың,
Ауыздан жалын
Бұрқ етіп, көзден жас шықсын.
Күйдірген соң шыдатпай,
Қоя ма екен жылатпай?

Мамықтан төсек,
Тастай боп кесек,
Жамбасқа батар, ұйқы жоқ.
Сыбыр боп сөзі,
Мәз болып өзі,
Ойланар елдің сыйқы жоқ.
Баяғы қулық, бір алдау,
Қысылған жерде — жан жалдау.

Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ.
Ағайын бек көп,
Айтамын ептеп,
Сөзімді ұғар елім жоқ.
Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым — тап шыным!

Сәулең болса кеуденде, (49)
 Мына сөзге көңіл бөл.
 Егер сәулең болмаса,
 Мейлің тіріл, мейлің өл.
 Танымассың, көрмессің,
 Қаптаған соң көзді шел.
 Имамсыздық намазда —
 Қызылбастың¹ салған жол.
 Көп шуылдақ не табар,
 Билемесе бір кемел?
 Берекелі болса ел —
 Жағасы жайлау ол бір көл.
 Жапырағы жайқалып,
 Бұлғақтайды соқса жел.
 Жан-жағынан күркіреп
 Құйып жатса аққан сел,
 Оның малы өзгеден
 Өзгеше боп өсер тел.

Берекесі кеткен ел —
 Суы ашыған батпақ көл.
 Құс қаңқылдап, жағалап,
 Сулай алмас жазғы төл.
 Оның суын ішкен мал
 Тышқақ тиіп, аспас бел.
 Көл деп оны кім жайлар,
 Суы құрсын, ол бір — шөл,

Единица² — жақсысы,
 Ерген елі бейне нөл.
 Единица нөлсіз-ақ,
 Өз басындық болар сол.
 Единица кеткенде,
 Не болады өңкей нөл?
 Берекенді қашырма,
 Ел тыныш болса, жақсы сол.
 Рас сөзге таласып,
 Ақжем болма, жаным, кел!

¹ Қызылбастар — қызылбаш (түрікше) — Иран жеріндегі көшпелі түріктерден құрылған, шах Исмаил бірінші мемлекетінің ең басты күші болады. Қызылбастар әскери жауынгерлерінің ерекшелік белгісі — он екі қызыл жолақты сәлде болған. Парсы жұртын қызылбастар деп атау осыдан шыққан.

² Единица (орысша) — жалғыз, дара.

Мен жазбаймын өленді ермек үшін, (50)
 Жок-барды, ертегіні термек үшін.
 Көкірегі сезімді, тілі орамды,
 Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
 Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
 Көңілінің көзі ашық, сергек үшін.

Түзу кел, қисық-қыңыр, қырын келмей,
 Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей.
 Шу дегенде құлағың тосаңсиды,
 Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей.
 Таң қаламын, алдыңғы айтқанды ұқпай,
 Және айта бер дейді жұрт тыным бермей.

Сөз айттым „Әзірет Әлі“, „айдаһарсыз“,
 Мұнда жоқ „алтын иек, сары-ала қыз“.
 Көрілікті жамандап, өлім тілеп,
 Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
 Әсіре қызыл емес деп жиренбеңіз,
 Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз.

Батырдан барымташы туар даңғой,
 Қызшыл да, қызықшыл да әуре жан ғой.
 Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз,
 Елірмелі маскүнем байқалған ғой.
 Бес-алты мисыз бәңгі¹ күлсе мәз боп,
 Қинамай қызыл тілді кел, тілді ал, қой!

Өлені бар өнерлі інім, сізге
 Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
 Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
 Есіл өнер қор болып кетер түзге.
 Сәнқой, даңғой, ойнасшы, керім-кербез,
 Қанша қызық болады өзіңізге?

¹ Бәңгі (парсыша) — بنگی — нашақор.

* * *

Әуелде бір суық мұз — ақыл зерек, (51)
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Токтаулылық, қалыпты, шыдамдылық,
Бұл — қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек.
Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.

* * *

Ғашықтық, құмарлықпен — ол екі жол, (52)
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол.
Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым,
Мен не болсам болайын, сен аман бол.

Көңілімнің рақаты сен болған соң,
Жасырынба, нұрыңа жан қуансын.
Бірге жаққан біреуге жақпаушы еді,
Сүйкімді тірі жанға неткен жансың?!

Ғашықтық келсе, жеңер бойыңды алып,
Жүдетер безгек ауру сықылданып.
Тұла бой тоңар, суыр, үміт үзсе,
Дәмеленсе өртенер күйіп-жанып.

* * *

Қор болды жаным, (53)
Сенсізде менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым.
Тағдыр етсе алта,
Не көрмейді пәндө?

Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен.

Бүгілді белім,
Жар тайған соң әр серттен.
Қамырықты көңіл,
Қайтсе болар жеңіл?

Сағиндым сені,
Көрмедім деп көп заман.
Адам деп мені,
Салмадың сен хат маған.
Жай таба алмай жүрек,
Жасыған соң сүйек.

Бұл қылған зарым
Барса жардың маңына,
Ол – қылған дәрім
Ғашығымның жанына.
Оңалдырып ойды,
Түзетпей ме бойды?

* * *

Сен мені не етесің? (54)
Мені тастап,
Өнер бастап
Жайыңа
Және алдап,
Арбап,
Өз бетіңмен сен кетесің.
Неге әуре етесің?
Қосылыспай,
Басылыспай,
Байыңа
Және жаттан
Бай тап,
Өмір бойы қор етесің.

Ет жүрек өртенді,
От боп жанып,
Жалын шалып
Ішіме.
Иттей қормын,
Зармын,
Сен үздің ғой бұл желкемді.

Кім білер ертенді?
Өлім айтпас,
Келсе қайтпас
Кісіге.
Бүгінгі күн
Бармын,
Жолдас еттің сен бөтенді.

Ғашықтық — қиын жол.
Жетсең — жеттің.
Жетпей өттің,
Не болды?
Арманда өмір
Өтті,
Ойлар ма екен бір мені сол?
Салдырап аяқ-қол,
Жетпей сертке,
Ішім дертке
Тез толды.
Ажал уақыты
Жетті,
Мен өлейін, сен сау-ақ бол.

Шын жүрек — бір жүрек,
Қайта толқып,
Жолдан қорқып
Айнымас,
Шегінісіп
Қайтпас,
Өлсе бір сөзбен, не керек?
Білесің, сен зерек,
Мен пәндене,
Болды деме,
Кел, қарас.
Ешкім сөгіс
Айтпас,
Рахым қылсаң, кел ертерек!

Шын ғашық мен саған!
Кейіп жүрсем,
Сені көрсем,
Ләм-мим деп
Бір сөз айтар
Хал жоқ,
Еріп кетер бой сол заман.

Ойынды сен маған
Бір бөлмедің,
Тез келмедің,
Мені іздеп.
Ішінде ыстық
Қан жоқ,
Тас бауыр жар, бол қош аман!

Жар, сенің көңілің тоқ,
Ақ етінді,
Нұр бетінді
Меншікті
Қылмаған соң
Алла,
Өзі сорлы етсе, амал жоқ.
Сен аттың жөнсіз оқ,
Тәңірі — қазы
Тас таразы,
Тентекті
Сұрамас деп
Қалма,
Серт бұзғанның, біл, орыны — шок.

ЖІГІТ СӨЗІ

Айттым сәлем, қалам қас, (55)
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.

Сенен артық жан тумас,
Туса туар — артылмас.
Бір өзіңнен басқаға
Ынтықтығым айтылмас.

Асыл адам айнымас,
Бір бетінен қайрылмас.
Көрмесем де, көрсем де,
Көңілім сенен айрылмас.

Көзім жатқа қарамас,
Жат та маған жарамас.
Тар төсекте төсінді
Иіскер ме едім жалаңаш?

Иығымда сіздің шаш,
Айқаласып тай-талас,
Лөззат алсақ болмай ма,
Көз жұмулы, көңіл мас?

Сізде сымбат, бізде ықылас,
Осы сөзім бәрі рас.
Сіздей жардың жалғанда,
Қызығына жан тоймас.

Етің етке тигенде,
Демің тиіп сүйгенде,
Төн шымырлап, бой еріп,
Ішім оттай күйгенде.

Жүрек балқып игенде,
Ішкі сырды түйгенде,
Іздеп табар сұңқармын,
Жарастықты шүйгенде.

Қылығында жоқ оғат,
Қарап тойман жүз қабат.
Ыстық тартып барасың,
Бір сағаттан бір сағат.

Сіз — қырғауыл жез қанат,
Аш бетінді, бері қарат.
Жақындай бер жуықтап,
Тамағыңнан аймалат!

ҚЫЗ СӨЗІ

Қиыстырып мақтайсыз, (56)
Ойласаң не таппайсыз?
Бізде ерік жоқ, өзің біл,
Әлде неге бастайсыз.

Біз де әркімді байқаймыз,
Тап бергеннен тайқаймыз.
Сіздей асыл кез болса,
Қайтіп басты шайқаймыз?

Ақылыңа сөзің сай,
Сіз — жалын шок, біз — бір май.

Ыстық сөзің кірді ішке,
Май тұра ма шыжымай.

Қабыл көрсен, көңілім жай,
Тастап кетсен, япырмай,
Ит қор адам болар ма,
Бұл жалғанда сорлындай?

Тілегімді бермесең,
Амалым не жерлесен?
Үйір қылма бойыңа,
Шыны жақсы көрмесең.

Қайғың болар шермен тең,
Қара көңілім жермен тең.
Сенсіз маған жат төсек
Болар бейне көрмен тең.

Сіз — бір сұңқар шаһбаз¹,
Жер жүзінен алған баж².
Біздей ғаріп есепсіз,
Есігінде жүр мұқтаж.

Көңілің тұрса бізді алып,
Шыныменен қозғалып,
Біз — қырғауыл, сіз — түйғын,
Тояттай бер, кел де алып.

Тал жібектей оралып,
Гүл шыбықтай бұралып.
Салмағыңнан жаншылып,
Қалсын құмар бір қанып...

Мұны жаздым ойланып,
Ойда бардан толғанып.
Кірсе ішіңе оқи бер,
Бозбалалар, қолға алып.

¹ Шаһбаз (парсыша) — شاهباز — қаршыға, лашын, сұңқар және ержүрек батыр мағынасында да қолданылатын сөз.

² Баж (парсыша) — باج — алым-салық. Бұл жерде тоят алу, тояттау деген ауыспалы мағынада қолданылған.

Мұны оқыса кім танып,
Жүрегіне от жанып,
Сөзді ұғарлық жан тапса,
Айтса жарар ән салып.

Өлең жиған тырбанып,
Ән үйренген ырғалып.
Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осыншадан құр қалып.

* * *

Білектей арқасында өрген бұрым, (57)
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?

Аласы аз қара көзі айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын,
Үлбіреген ақ етті, ашық жүзді,
Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын?

Бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ,
Болады осындай қыз некен-саяқ.
Піскен алма секілді тәтті қызды
Боламын да тұрамын көргендей-ақ.

Егерде қолың тисе білегіне,
Лүпілдеп қан соғады жүрегіне.
Бетіңді таяп барсаң тамағына,
Шымырлап бу енеді сүйегіне.

* * *

Қажымас дос халықта жоқ, (58)
Айнымас серт қайда бар?
Алда көрген артта жоқ,
Мысқыл, өсек, айла бар.

Жақсылығың күнде ұмыт,
Бір жаңылсаң, болды кек.
Пайдасынан бой суыт,
Өзі тимей жүрсе тек.

Пайда, мақтан өзінен,
Артыла ма ант ұрып?
Жарыса өсек сөзінен,
Айта берсін шарқ ұрып.

Кімге достық көп еттім,
Түбі болды бір кейіс.
Жақсы өмірім әуарө¹ еттің,
Жар таба алмай бір тегіс.

Жау қожандап бұртайып,
Дос құбылып, әуре етер.
Кімі тентек, кімде айып,
Тексере алмай өмір өтер.

Сыйласарлық тектінің,
Кім танымас нұсқасын?
Күнде өзімшіл ептінің,
Несін адам ұстасын?

* * *

Жастықтың оты, қайдасын, (59)
Жүректі түртіп қозғамай?
Ғылымның біліп пайдасын,
Дүниенің көркін болжамай?

Адамның тауып айласын,
Кісілікті ойламай.
Қаруын көңіл сайласын,
Қолға ол түспес бойламай.

Махаббат, қызық кім көрер,
Оның да дәмін татпаса?
Біржола басты кім берер,
Жаныңа қайғы батпаса.

Аямай жанын дос ерер,
Жолдастықты ақтаса.
Алдыңа айдап кім келер,
Ерінбей жүріп бақпаса.

¹ Әуара (парсыша) – آواره – қаңғыру, сергелдеңге салыну.

Мал бақтақтық шаруа боп,
Адал тауып асықпай.
Құр айғаймен әуре боп,
Өнердің жайын баса ұқпай.

Енді нені істейміз,
Бөрінен де бос қалдық?
„Ауызға келіп түс“ дейміз,
Қылып жүріп құр салдық!

* * *

Жарқ етпес қара көңілім не қылса да, (60)
Аспанда ай менен күн шағылса да,
Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ,
Саған жар менен артық табылса да.

Сорлы асық сарғайса да, сағынса да,
Жар тайып, жақсы сөзден жаңылса да,
Шыдайды риза болып жар ісіне,
Қорлық пен мазағына табынса да.

* * *

Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да, (61)
Оған да үкі, тұмар тағылса да.
Қыжыртпай мені сырттан жүре алмайды,
Кім желігіп, қай шеттен қағынса да.

Күшік ит бөрі ала ма жабылса да?
Төңірі сақтар, табандап тап ұрса да.
Арсыз адам арсандап, арсылдайды,
Әр жерде-ақ керегеге таңылса да.

Құтырды көпті қойып аз ғанасы,
Арызшы орыс — олардың олжаласы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Қуды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы.

ҚАРА ҚАТЫНҒА

Қара қатын дегенге, қара қатын, (62)
Үзіп-жұлып, алып жүр қанағатын.
Ала жаздай байың кеп бір жатпайды,
Қазақтың не қыласың шарағатын.

ОНЕГИННІҢ СИПАТЫ

(А. С. Пушкиннен)

Жасынан түсін билеп, сыр бермеген, (63)
Дәмеленсе, күндесе, білдірмеген.
Нанасың не айтса да, амалың жоқ,
Түсінде бір кәдік жоқ алдар деген.

Кейде паң, кейде көнгіш орныменен,
Кейде елеусіз, кейде ынтық формыменен.
Кейде үндемей жүрсе де сөзге баяу,
От жалындай жауапкер құрбыменен.

Ғашықтық сөзге жүйрік әсіресе,
„Дем алысым, құмарым — бір сен“ десе.
Жанын құрбан жолына қылған жансып,
Көз қарауы құбылар әлденеше,
Кейде ұялшақ, төменшік, кейде тіп-тік,
Қамыққансыр, қайғырып, орны келсе.

Жай, жаңа кісі болып түк білмеген,
Қалжыңын білдіртпейді қалай деген.
Жаның шошыр өрлігі жаннан бөлек,
Кісіге балдан тәтті орны келген.

Биттей бойы босаса, сезер сонда,
Жастық жеңіп, көңілді шайқағанда.
Ғашыққұмар, ақыл мен бойынды алып,
Жылы жауап есітер не қылсаң да.

Емінер, „әй“ дегізер, дайын қылар,
Жүрегің қалай соқса, пайым қылар.
Жылы ізін суытпас, дамыл көрмес,
Бір оңаша жолығар жер айтқызар.
Ел аулақта оңаша қолына алып,
Көңіліндегі сабағын айтып тынар.

Жасынан көрсе оны ақылы сасқан
Не сұрқия жандарың жұрттан асқан.
Жеңуге, қор қылуға тағы да ұста,
Өзіне күндес шықса, жол таласқан.
Ажуаға, қорлауға тілі орамды,
Не түрлі тұзақ құрып көңілін басқан.

ТАТЬЯНАНЫҢ ОНЕГИНГЕ ЖАЗҒАН ХАТЫ

(А. С. Пушкиннен)

Амал жоқ — қайттім білдірмей, (64)
Япырмау, қайтіп айтамын?
Қоймады дертін күйдірмей,
Не салсаң да тартамын.

Талайсыз, бақсыз мен сорлы,
Еріксіз аттап ұяттан,
Қорлыққа көңдім бұл құрлы,
Байқалар халім бұл хаттан.

Әлімше мен де ұялып,
Білдірмен дедім өлсем де.
Шыдар ем күйіп, мен жанып,
Айында бірер көрсем де.

Болмады көріп қалуға,
Есітіп біраз сөзінді.
Шыдар ем бір ай жатуға,
Ұзақ түн жұмбай көзімді.

Қызыктан қашып бұл жерге
Көңіліңіз суып келіпсіз.
Мәнісін сұрап бірерге,
Тілдесе алмаймын еріксіз.

Келмесең егер сен бізге,
Сау болмас па ем, әлбетте?
Болмасам ашына мен сізге,
Түспес ем мұндай бейнетке.

Асау жүрек қайнамай,
Жуасыр ма еді кезінде?
Елден бір жақсы сайламай,
Бармас па ем ерге өзім де?

Өзгеге ешбір дүниеден
Еркімен тимес бұл жүрек.
Өзелде тағдыр иеден,
Қожам — сенсің, не керек.

Тіршілігім — құрбандық,
Шыдамай сені көргенше.
Тәңірімнен келген бұл жарлық,
Ием — сенсің өлгенше.

Әуелде кірдің түсіме,
Ортақтасып өміріме.
Толғау салып ішіме,
Сол күнде-ақ жақтың көңіліме.

Құдайдан болғай деп емі,
Құдайыны мол бердім.
Көрген жерде-ақ мен сені,
„Осы екен ғой — сол“ дедім.

Жатқан сайын ұйқыға,
Дұға оқушы ем, шошынып.
Ұнатып мені құлқына,
Жүруші едің қосылып.

Түсімде мені жұбантып,
Жылы сөзбен сөйлесіп,
Кетуші едің қуантып, —
Қалушы еді көңіл өсіп.

Шыныңды айт, кімсің тербеткен,
Иембісің сақтаушы?
Әлде азғырып әуре еткен,
Жаумысың теуіп таптаушы?

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі — алданыс.
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс.

Не болса да өзімді
Тапсырдым сізге налынып.
Толтырып жасқа көзімді,
Есірке деймін жалынып.

Бұл жерде ешкім сырымды
Білмейді, айтып не етейін?
Жақтырмай бұзсаң нұрымды,
Білдірмей күйіп өтейін.

Күтемін сізден қайта хат,
Қуандырып дертім жаз.
Ол болмаса, шыныңды айт,
Кінә өзімде, өзіме аз.

Өз хатыма өз көзім
Ұялып, қорқып баға алмас.
Кепілім — сенің бір өзің,
Бөтен жан несіп таба алмас.

ОНЕГИННИҢ ТАТЬЯНАҒА ЖАУАБЫ

(А. С. Пушкиннен)

Таңғажайып бұл қалай хат, (65)
Мағынасы — алыс, өзі жас?
Сөзі орамды, әр түрі жат,
Және әдепті, және рас.

Жас жүректің толқынын дөп
Жаза алыпсың толтырып.
Бойды жеңіп бұл асыл леп,
Тұрды титық көп құрып.

Тіл буынсыз, бой — таза гүл,
Ақылы артық, ары зор.
Ол — перизат, ойла, өзің біл,
Не болады болса қор?

Ішім өлген, құр денем сау,
Босқа үрейім жүр менің.
Жарамайды бекер алдау,
Тенің емес мен сенің.

Пенде көрген бар қызықтың,
Бәрін ішкен сұм жүрек.
Айныған соң, сен жолықтың,
Айтып-айтпай не керек?!

Тәтті дүние көңілімнен
Кетті менің, нан маған.
Енді бізге бір өлімнен
Басқа түк жоқ арнаған.

Мен — жаралы жолбарыспын,
Жұрттың атқан оғы өтіп,
Сен есірке, сорлы жаспын,
Шын сөзіме рақым етіп.

Бала сүйер, жар сүйерден,
Түк неме жок, түр денем.
Сен — тоты құс бақта жүрген,
Қай жерімнен пар келем.

Ерге барған ер танымай,
Ер қызығын кім көрер.
Шығарына жол таба алмай,
Қайғыменен босқа өлер.

Айнығыш ер тартса салқын,
Бал сұрасаң, береді у.
Қазымырлап сөздің артын...
Қасиеттен бетті жу.

Мен — сынық жан, жамағанмен
Түзеле алман түрленіп.
Теңің емес, біл, саған мен,
Не қыласың кірленіп?!

Әйел өлмес соқпа дерттен,
Сауыға алмас сынған ер.
Мен — көмірмін қалған өрттен,
Енді рұқсат бізге бер.

Сенің өмірің гүлденіп тұр,
Есігін тап, көр қызық!
Менің өмірім — бір суық сұр,
Күзгі күндей тұр бұзық.

Бірге туған мен ағаңнан,
Шын досыңмын, кем емес.
Соққы жедім сұм заманнан,
Бір жылы сөз ем емес.

Арман етпе, жас күнің көп,
Игілік көр, ерге бар!
Бұл заманның қашқыны деп,
Мен ғаріпті есіңе ал.

Менде пандық, жат мінезден
Дәнеме жоқ, жарқыным.
Осы жазған барша сөзден
Байқалынар бар шыным.

Басы қатты, сұм жүрегін
Токтата алмай кетті де.
Сорға біткен көкірегін
Сендіре алмай өтті де.

Бар денемнің бәрі — бір мұз,
Қайрылуға жарамас.
Мына дәулет, мына асыл қыз,
Болды маған арам ас.

Ол — жас ағаш, бір қызыл гүл,
Жапырағы жаңғырар.
Сорлы Онегин, жолды өзін біл,
Қай тарапқа қаңғырар.

ОНЕГИН СӨЗІ

(А. С. Пушкиннен)

Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін: (66)
Кірі жоқ, кіршігі жоқ мағыналарын.
Жасырмай, жастықпенен, нанғыштықпен
Айтыпты шыншыл тілің бар інкәрін.

Жасырмай жас жүректің жанған жайын,
Айтуға тілің мұнша қайдан дайын?
Жанып, сөніп, суынып қалған көңілім
Қобалжиды хатынды көрген сайын.

Қалмаған Онегиннің ешбір бағы,
Өтіп кеткен жүректің отты шағы.
Мінсіз тілмен сөзіңді жазыпсың-ақ,
Ұнатпаған жерім бар сүйтсе-дағы.

Болса да сән-салтанат, қызық, әсем,
Тез жалығып айнымын, тұрлауым кем.
Сақтасар, ардактасар кісі болсам,
Жалғанда сенен басқа жанды алмас ем.

Бүгін сүйсем, сені алсам — ертең жалқып,
Суып қайтар көңілім желше шалқып.
Қуартып, қайғыменен суалтамын,
Біреудің қызыл гүлін тұрған балқып.

Құдайдың толып жатыр күні бүгін,
Жігіттің тани алмай кемшілігін.
Бір алып, қадірлемей, тастап кеткен
Тартып жүр қиянатшыл ер күйігін.

Түксиген өзі суық, сөзі суық,
Келерлік бір жері жоқ жанға жуық.
Өзі антұрған, қазымыр, қатыны — сорлы,
Екі өмірдің лайлап суын тұнық.

Сол баянсыз еркектің біреуі — мен,
Жамандығым жақсымнан екі еседен.
Жүрек кірсіз, тіл мінсіз, мінезің — гүл,
Не боласың осындай ерменен сен?

Жанғырмас өткен өмір, біткен мінез,
Лайықсыз кісіге болыпсыз кез.
Сені жақсы көрейін бірге туған
Ағандай, онан басқа жоқ менде сөз.

Жас қыз бен жас бәйтерек — бәрі бірдей,
Жапырағы тұра ма жылда өзгермей?
Менен гөрі сөзіңді жақсы ұғушы
Кетер деме ер жігіт бір кез келмей.

Бұл сөзде ақыл да бар, ғибрат та бар,
Өзіңе екіншіде пайда болар.
Ақылменен ойласаң тоқтау қылып,
Сүйкімді менен артық жан табылар.

ОНЕГИННИҢ ТАТЬЯНАҒА ЖАЗҒАН ХАТЫ

(А. С. Пушкиннен)

Құп білемін, сізге жақпас (67)
Ескі жара біттелеу.
Ақ жүрегің енді ұнатпас,
Мезгілі жоқ қай медеу?

Ықтиярсыз мұнды сезім
Кетті ыршып жолыңа.
Мазағыңа бердім өзім,
Өз басымды қолыңа.

Өлі бойға жан жүгірді,
Қайратым құрыш болды, нан.
Мұз жүрегім май сықылды
Еріп, от боп күйді жан.

Қор қылуға күдіреттен,
Жүрегіме түсті өрт.
Тайды аяғым ескі серттен,
Түсті емсіз қатты дерт.

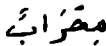
Масқаралап мені тағдыр
Қылды мазақ, не шара?
Менің үшін сен жауап бер,
Менде сөз жоқ, бишара.

Михрабым¹ сен, бас ұрамын,
Тіл жете алмас гүзіріме²
Жетпедім, не жасырамын,
Гауһарымның қадіріне.

Сен — ағашта піскен алма,
Әзір едің, алмадым.
Құп кіріптар қылды алла,
Әлде мені қарғадың?

Он сегіз мың бұл ғаламның
Бар тынысы күнде тұр.
Мен сықылды сорлы адамның
Ықтияры сенде тұр.

Сен бетінді әрі бүрсан,
Шықты көзім, болды көр.
Жанды аларсың разы болсан,
Біздің орын — қара жер.

¹ Михраб (арабша) — — мешіттің төріндегі молда тұратын құбылаға қараған орын. Бұл арада қасиетті орын мағынасында.

² Ғазір, гүзір (арабша) — — бір істі істеуге мүмкіндік бермеген себеп мағынасында.

Тәңірі добы — бұл ғаріп бас,
Кетті амалсыз қорлама!
Қайта қақты, қайла болмас,
Келді, түсті ордаңа.

Ақылы бар, ықтиярлы,
Пенде теппес өз жарын.
Ерік иеде, пенде зарлы,
Не білер не боларын?

Сорлы адаммын жер жүзінде,
Бір қуаныш көрмедім.
Не қыласың, ерік өзінде,
Қайғысы асқан шерлі едім.

Менің өмірім таянып тұр,
Үзілуге өм жаным.
Ақ жүзінді бір көріп құр,
Өлсе болмас арманым.

Күні ертең бір көрінсең
Сорлы асықтың көзіне.
Тәңірі үшін шапқатыңмен
Нан ғаріптің сөзіне!

Не болайын, тез болайын,
Ақ жүзінді көрейін.
Бар ма өмірім, қармалайын
Жоқ болса мен өлейін.

Қорғалап құр өтпе өмір бос,
Тағдырыңа қарсы бар.
Бір өзіңнен басқа бір дос
Таппасаң өл, жүрме зар.

ТАТЬЯНА СӨЗІ

(А. С. Пушкинн)

Тәңірі қосқан жар едің сен, (68)
Жар ете алмай кетіп ең.
Ол кезімде бала едім мен,
Аямасқа бекіп ең.

Талақ етіп бұл ғаламды,
Болды мәлім кеткенің,
Кінәсі жоқ жас адамды
Қатты соққан не еткенің?

Елжіреген жас емес пе ем?
Еппен айтсаң жұбатып.
Мен ғашыққа мас емес пе ем?
Кетсең еді ұзатып.

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем.
Тірі қалдым, өлмей өрең,
Қатты батты тырнағың.

Бұл кінә емес, әншейін наз,
Сағынамын, айтамын.
Досың-ақпын, тағдыр араз,
Толғанамын, қайтемін.

Сен шошыдың ғашығыңнан,
Өзге жұрттан қамшы жеп.
Мен де сорлы нәсібімнен,
Жатқа тидім алшы деп.

Жар табылмас сен секілді,
Мен де сендей сорлы зар.
Қол-аяғым берік бекілді,
Енді ненің орны бар?

Өз қораңның қақпасын сен
Қатты жаптың, не айтайын.
Жат қораның тақтасын мен
Жастанамын, қайтейін.

Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем.
Екі сөз жоқ өмірімде,
Мен де – сорлы бақыты кем.

Еш қызыққа арманым жоқ,
Бәрі де бар формының.
Біреуіне қанғаным жоқ,
Өзіме аян сорлымын.

Жаным ғашық асылым ең,
Жар есігін бермедің.
Сорға біткен ғашығымсың,
Неге тым кеш сермедің?

Жат есікті жөне қорып,
Жара салма сен маған.
Жұрт жамандар жатқа жорып,
Жалынамын мен саған.

Үшбу қиял келсе басқа,
Сен жүдер деп мен үшін.
Болар еді қайнамасқа,
Мыс қазандай сорлы ішім.

Ғашық-ақтын еш күмәнсіз,
Ырыс емес, сор үшін.
Көрісуге шыдамаспыз,
Айрылалық сол үшін.

ЛЕНСКИЙ СӨЗІНЕН

(А. С. Пушкиннен)

Барасың қайда, қайда болмай маған, (69)
Жас өмір алтын-күміс жарқылдаған.
Келер күн келеді екен не дайындап,
Қараңғы, қарағанмен болжай алман?

Мінеки, келіп қалдық атар таңға,
Жарқырап күн де шығар тірі жанға.
Табытқа салып алып, әлде мені
Апарар сырын білмес бір далаңға.

ОНЕГИННИҢ ӨЛЕРДЕГІ СӨЗІ

(А. С. Пушкиннен)

Жарым жақсы киім киіп, (70)
Келді жанға жылы тиіп.
Диуана болды бұл көңілім,
Басылмай бір құшып, сүйіп.

Бойым түр дал болып ұйып,
Көңілім жүр құс болып шүйіп.
Есіркеп сүйгізіп еді,
Кетіппін жүз есе күйіп.

Қылдың арам ойынды,
Бір бұрмадың мойнынды.
Сен ақылмен көңіліңді
Тыйып, жеңдің бойынды.

Мен бұрылып түзеле алман,
Қайтсін дедің сорлынды...
Атам, анам — қара жер,
Сен аша бер қойнынды.
Сенен басқа еш жерден
Таба алмадым орнымды.

* * *

Бай сейілді, (71)
Бір пейілді
Елде жақсы қалмады.
Елдегі еркек,
Босқа селтек
Қағып, елін қармады.

Жөнді, жөңсіз,
Сөз теңеусіз,
Бас пен аяқ бір қисап.
Ұрысса орыс,
Елге болыс,
Үйден үрген итке ұсап.

Өзі ұлыққа
Қадірі жоққа
Қарамай, өз халқына
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
Жұртқа шабар талпына.

Танымадық,
Жарымадық
 Жақсыға бір іргелі.
Қолына алып,
Пәле салып,
 Андығаны өз елі.

Шашты барын,
Берді малын
 Боларында жұртына.
Еміреніспес,
Енді піспес,
 Ұқсамас еш сыртына.

Кетті бірлік,
Сөнді ерлік,
 Енді кімге беттемек?
Елің — ала,
Отты шала,
 Тайса аяғың, кім көмбек?

Өтті өмірім,
Қайтты көңілім
 Бұл дүниенің ісіне.
Жасы құрбы,
Жаны тұрғы,
 Дос па деген кісіге.

Ел керексіп,
Сөзге емексіп,
 Не болады мақтаның?
Пейілі шикі,
Ақылы күйкі,
 Осы жұрт па тапқаның?

* * *

Ем таба алмай, (72)
От жалындай,
 Толды қайғы кеудеге.
Сырласа алмай,
Сөз аша алмай
 Пендеге.

Босқа ұялып,
Текке именіп
Кімді көрсем, мен сонан,
Бетті бастым,
Тұра қаштым
Жалма-жан.

Ұйқы, тамақ
Қалды тым-ақ
Керегі жоқ іс болып,
Жай жатпағым,
Тыныш таппағым
Күш болып.

Жас жүрегім
Жанды менің,
Жай таба алмай, япырым,
Өзің онда
Жақсы жолға
Ақырын.

Жас теректің
Жапырағы
Жамырайды, соқса жел.
Түсті мойын,
Толды қойын,
Ақты сел.

Мен паң едім,
Бейқам едім,
Еш нәрседен қайғысыз.
Тез дерттендім,
Кейде өртендім,
Кейде мұз.

* * *

Келдік талай жерге енді, (73)
Кіруге-ақ қалдық көрге енді.
Қызыл тілім буынсыз,
Сөзімде жаз бар шыбынсыз,
Тындаушымды ұғымсыз
Қылып тәңірім берген-ді.
Осы жасқа келгенше,
Өршеленіп өлгенше,

Таба алмадық бір адам
Біздің сөзге ергенді.
Өмірдің өрін тауысып,
Білімсізбен алысып,
Шықтық міне белге енді.
Енді аянда, жығылма,
Сыймас жерге тығылма,
Қой бұрынғы желгенді!
Қайғы шығып иыққа,
Қамалтпасын тұйыққа,
Сергі, көңілім, сергі енді!
Балапан құстай ондалып,
Қанатынды қомданып,
Жатпа ұяда қорғанып,
Ұш, көңлім, көкке, кергі енді!
Көңілде қайғы, қалың зар,
Айтатұғын сөзім бар,
Салсын құлақ ұққандар,
Өрбі, сөзім, өрбі енді!
Іште қайғы дерт пысып,
Көкіректі өрт қысып,
Айтуға көңілім тербенді.
Өзің жалғыз, надан көп,
Ұқтырасың сен не деп
Әулекі, арсыз елге енді?
Тыныштық сүймей қышынып,
Өтірікке тұшынып,
Пәледен тұрмас шошынып,
Тұл бойын желік жеңген-ді.
Туған жерді қия алмай,
Тентекті жеңіп, тыя алмай,
Әлі отырмыз ұялмай,
Таба алмадық өңге елді.
Әзелде тәңірім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,
Жалғыз үйде күңіrentті,
Тағдырға білдік көнгенді.
Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар,
Өтірік пен өсекке
Бәйге атындай аңқылдар —
Тұла бойым шіміренді.
Барма топқа шақырмай,
Жат үйінде шатылмай,

Шыдармын ба, япырмай,
Жатуға шықпай үйде енді?
Қатынынның ойнасын
Көрсен, білсен қоймасын,
Не ойлар едің өз басын,
Сонымен тең біз де енді.

* * *

Өзгеге, көңілім, тоярсың, (74)
Өленді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.
Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қара көңілім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.
Қара басқан, қаңғыған,
Хас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын.
Тындамаса еш адам,
Өз жүрегім толғансын.
Әр сөзіне қарасын,
Іштегі дертім қозғалсын.
Әуелесін, қалқысын,
От жалын боп шалқысын.
Жылай-жырлай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын.
Мендей ғаріп кез болса,
Мойын салсын, ойлансын.
Қабыл көрсе сөзімді,
Кім таныса, сол алсын.
Не пайда бар — мың надан
Сырттан естіп тандансын.
Онан дағы бір есті
Ішкі сырын аңғарсын.
Өздерің де ойландар,
Неше түрлі жан барсың.
Ғылым да жоқ, ми да жоқ,
Даладағы аңдарсың.
Жүрегіңмен тындамай,
Құлағыңмен қармарсың.
Соны көріп, соларға,
Қайтіп қана сарнарсың?!

Кейде есер көңіл құрғырың, (75)
Махаббат іздеп талпынар.
Ішем деп бейнет сусынын,
Асау жүрек алқынар.

Тартқан бейнет, өткен жас,
Жүректің отын сөндірмес.
Махаббат — өмір көркі, рас,
Өлген соң ол да үндемес.

Махаббатсыз — дүниедос,
Хайуанға оны қосындар.
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатының, балаң, досың бар.

Жүрегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таппай тыншымас.
Пайда, мақтан бәрі — түл,
Доссыз ауыз тұшымас.

ЖАЗҒЫТҰРЫ

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы, (76)
Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
Жан-жануар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.

Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайрандасып жас күлер құрбысымен.
Көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал,
Жалбандасар өзінің тұрғысымен.

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып.
Шаруа қуған жастардың мойыны босап,
Сыбырласып, сырласып, мауқын басып.

Түйе боздап, қой қоздап — қора да шу,
Көбелекпен, құспенен сай да ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұрандап ағады су.

Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз.
Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,
Жарқ-жүрқ етіп ілінер көк дауыл баз¹.
Құс қатарлап байлаған қанжығаға
Қыз бұрандап жабысып, қылады наз.

Жазға жақсы киінер қыз-келіншек,
Жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек.
Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл,
Тастағы үнін қосар байғыз, көкек.

Жаңа пұлмен жамырап саудагерлер,
Диханшылар жер жыртып, егін егер.
Шаруаның бір малы екеу болып,
Жаңа төлмен көбейіп, дәулет өнер.

Безендіріп жер жүзін төңірім шебер,
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер.
Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне әкендей үстіңе аспан төнер.

Жаз жіберіп, жан берген қара жерге
Рахметіне алланың көңіл сенер.
Мал семіреді, ақ пенен ас көбейер,
Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер.

Қара тастан басқаның бәрі жадырап,
Бір сараңнан басқаның пейілі енер.
Тамашалап қарасаң төңірі ісіне,
Бойың балқып, ериді іште жігер.

Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып, аунап-қунар.
Жыршы құстар әуеде өлең айтып,
Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар.

Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай,
Ол қайтсын қара түнде жарқылдамай.
Таң атқан соң шығарын күннің біліп,
Өңі қашып, бола алмас бұрынғыдай.

¹ Баз (парсыша) – باز – қаршыға.

Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты,
Құмары екеуінің сондай күшті.
Түн қырындап жүргенде көп қожандап,
Күйеу келді, ай, жұлдыз к... қысты.

Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп,
Жан-жануар қуанар тойға елеріп.
Азалы ақ көрпесін сілке тастап,
Жер күлімдер, өзіне шырай беріп.

Күн – күйеуін жер көксеп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай,
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң
Жер толықсып, түрленер тоты құстай.

Адам тіктеп көре алмас күннің көзін,
Сүйіп, жылып тұрады жан лебізін.
Қызыл арай сары алтын шатырына,
Күннің кешке кіргенін көрді көзім.

* * *

Асқа, тойға баратұғын, (77)
Жаны асығып жас жігіт.
Қолға кетті жауға бір күн,
Тірі адамның ісі – үміт.

Қозғады жау батыр ерді,
Жауға сойқан салғалы.
Қалыңдығы қала берді,
Жатыр еді алғалы.

Асықсаң да, шырағым,
Саған деген құданың
Жазылған қандай жарлығы,
Есіткен жоқ құлағың.

Қалыңдық құшып, сүйеге,
Күйеуіне ынтызар.
Келісімен тиюге
Дайындалған ойы бар.

Көйлегін ақтан тіккіштеп,
Күні-түні дем алмай,
Бітіруге жүр күштеп,
Асыққансып, тоқталмай.

Сен асыққан екен деп,
Алла өмірін өзгертпес.
Айтқаның болар ма екен деп,
Мен қорқамын, көз жетпес.

Жара басты кеудені,
Жаудан өлді ар үшін.
Ескермей өзге дүниені,
„Аһ!“ деп өтті жар үшін.

Жамандық тұрмас күттіріп,
Ел есітті, қыз білді.
Ақ көйлекті бітіріп,
Кебінім деп киді, өлді...

Қол жетпеген некені
Сүйіп кеткен жан екен.
Көзің неге жетеді,
Қосылмақ онда бар ма екен?

Шыны ғашық жар болса,
Неге өлдім деп налымас.
Онда екеуі кез келсе,
Бірін бірі танымас.

* * *

Ата-анаға көз қуаныш — (78)
Алдына алған еркесі.
Көкірегіне көп жұбаныш,
Гүлденіп ой өлкесі.
Еркелік кетті,
Ер жетті,
Не бітті?

Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің әр нені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді.
Жасында күтті,
Дәме етті,
Босқа өтті.

Ата көңіл жанбаса бір,
Артық өнер шықтаса.
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса —
 Үміті қайда?
 Соны ойла,
 Абайла!

Сүйер ұлын болса, сен сүй,
Сүйінерге жарар ол.
Сүйкімі жоқ құр масыл би
Сүйретіліп өтер сол.
 Табылмас қайла,
 Ойбайла —
 Не пайда?

Зарланарсың, ойланарсың,
Не болам деп енді мен.
Құрбылардан қорланарсың,
Тәңірі ісіне сен де көн.
 Қайғысыз пенде
 Көрдің бе
 Өмірінде?

Тәңірі сорлы етсе, пенде
Не бігірер құр жылап.
Жігері жоқ ақылы кенде,
Жамбасыңнан жат сұлап.
 „Бір жаман мен бе?“—
 Дедің бе
 Көңілінде?

* * *

Тайға міндік, (79)
Тойға шаптық,
 Жақсы киім киініп.
Үкі тақтық,
Күлкі бақтық,
 Жоқ немеге сүйініп.
 Күйкентай күтті,
 Құс етті,
 Не бітті?

Атамыз бар,
Молдамыз бар,
 Айтқанына көнбедік.
Арт жағында
Біз соған зар
 Боламыз деп білмедік.
 Ұрланып қаштық,
 Жолғастық,
 Шуластық.

Жазу жаздық,
Хат таныдық,
 Болдық азат молдадан.
Шала оқудан,
Не жарыдық,
 Қалғаннан соң құр надан?
 Бағасыз жастық —
 Бозбастық,
 Адастық.

Бозбалалық —
Қыз карадық,
 Қалжың, әзіл сөйлестік.
Ат жараттық,
Сән тараттық,
 Әуейілік күйлестік.
 Көңілге келер,
 Кім жолар,
 Кім көнер?

Қайын бардық,
Қатын алдық,
 Енші тиді аз ғана.
Шаруа атандық,
Енді ойландық,
 Қала берді бозбала.
 Бұрынғы қайда?
 Ойбайла —
 Не пайда?

* * *

Заман ақыр жастары, (80)
Қосылмас ешбір бастары.
Біріне бірі қастыққа —
Қойнына тыққан тастары.

Саудасы — ар мен иманы,
Қайрат жоқ бойын тыйғалы.
Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілменен жиғаны.

Өнімсіз іске шеп-шебер,
Майданға түспей несі өнер?
Сиырша тойса мас болып,
Өреге келіп сүйкенер.

Күлмендеп келер көздері,
Қалжыңбас келер өздері.
Кекектеп секек етем деп,
Шошқа туар сөздері.

* * *

Көзінен басқа ойы жоқ, (81)
Адамның надан әуресі.
Сонда да көңілі тым-ақ тоқ,
Жайқаң-қайқаң әр несі.

Білмейсің десе, жел өкпе,
Дейді дағы — тәңірі ісі.
Бірінен бірі бөлек пе
Иемнің әділ пендесі?

Жүректің көзі ашылса,
Хақтықтың¹ түсер сәулесі,
Іштегі кірді қашырса
Адамның хикмет² кеудесі.

¹ Хақ (арабша) — **حق** — көп мағыналы сөз: а) тура, шын, дұрыс; ә) баға; б) үлес, сыбаға; в) Алла; г) хұқық. Бұл арада дұрыстық, шындық мағынасында.

² Хикмет (арабша) — **حكمة** — көп мағыналы сөз. Палсапа (философия). Бұл арада білім, сыр, керемет мағынасында.

Наданның көңілін басып тұр
Қараңғылық пердесі.
Ақылдан бойы қашық тұр,
Ойында бір-ақ шаруасы.

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі.
Малқұмар көңілі – бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі?

Жүректе айна жоқ болса,
Сөз болмайды өңгесі.
Тыңдағыш қанша көп болса,
Сөз ұғарлық кем кісі.

* * *

Жастықтың оты жалындап, (82)
Жас жүректе жанған шақ.
Талаптың аты арындап,
Әр қиынға салған шақ.

Уайым аз, үміт көп,
Ет ауырмас бейнетке.
Бүгін-ертең жетем деп,
Көңілге алған дәулетке.

Қайратпен кіріп жалынбай,
Ақылмен тауып айласын,
„Мен қалайға?“ салынбай,
Жылы жүзбен жайнасын.

Қайратқа сеніп қақтықпай,
Жазасын тауып жауласар.
Қатынша тілмен шаптықпай,
Майданға шықса жарасар.

Жалыны қайтар дененің,
Үнемі тұрмас осы шақ.
Талайғы кәрі дүниенің
Бір кетігін ұстап бақ.

Құйрығы шаян, беті адам,
Байқамай сенбе құрбыға!
Жылмаңы сыртта, іші арам,
Кез болар қайда сорлыға.

Досыңа достық — қарыз іс,
Дұшпаныңа әділ бол.
Асығыс түбі — өкініш,
Ойланып алмақ — сабыр сол.

Ақ көңілді жақсыдан
Аянбай салыс ортаға.
Ақылы, ары тапшыдан
Қу сөзін алма қолқаға.

Сүм-сүрқия, қу заман
Гүл көрінер жігітке.
Қызықты өмір жайнаған,
Кеудесі толып үмітке.

Бір нәрсені ұнатса,
Қайта ойланып қарамас.
Мақтатып жұртты шулатса,
Құмары сол қызба бас.

Сенісерге келгенде,
Сене берер талғамай.
Жұрты құрғыр сенгішке
Тұра ма қулық жалғамай?

Ары кеткен алдағыш,
Мені-ақ алда, сөкпейін.
Балы тамған жас қамыс
Ормасаңшы көктейін!

Сені жақсы көрмесе,
Сенер ме еді сөзіңе?
„Япырмай!..“ деп терлесе,
Ар емес пе өзіңе?

* * *

Қызарып, сұрланып, (83)
Лүпілдеп жүрегі.
Өзгеден ұрланып,
Өзді-өзі керегі.

Екі асық құмарлы,
Бір жолдан қайта алмай.

Жолықса ол зарлы,
Сөз жөндеп айта алмай.

Аяндап ақырын,
Жүрекпен алысып,
Сыбдырын, тықырын,
Көңілмен танысып.

Дем алыс ысынып,
Саусағы суынып.
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып.

Иығы тиісіп,
Тұмандап көздері.
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері.

Жанында жапырақ,
Үстінде жұлдыз да.
Елбіреп-қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да.

Өзге ойдан тыйылып,
Бірімен бірі әуре.
Жүрекке құйылып
Жан рахат бір сәуле.

Жүрегі елжіреп,
Буындар босанып.
Рахатпен әлсіреп,
Көзіне жас алып.

Жүйрік тіл, терең ой,
Сол күнде қайда едің?
Ғашыққа мойын қой,
Жеңілдің, жеңілдің!..

* * *

Көзімнің қарасы, (84)
Көңілімнің санасы,
Бітпейді ішімде,
Ғашықтың жарасы.

Қазақтың данасы,
Жасы үлкен ағасы.
Бар демес сендей бір
Адамның баласы.

Жылайын, жырлайын,
Ағызып көз майын.
Айтуға келгенде,
Қалқама сөз дайын.

Жүректен қозғайын,
Әдептен озбайын.
Өзі де білмей ме,
Көп сөйлеп созбайын.

Тереңдеп қарайсың,
Телміріп тұрмайсың.
Бихабар жүргенсіп,
Бек қатты сынайсың.

Сан кісі мұңайсын,
Сабырмен шыдайсың.
Күйемін, жанамын,
Еш рахым қылмайсың.

Ақылсыз би болмас,
Сәулесіз үй болмас.
Жүректе оты жоқ,
Адамда ми болмас.

Шын ғашық сый болмас,
Сый болса, сыр болмас.
Арызымды айтайын,
Құй болар, құй болмас.

Кең маңдай, қолаң шаш,
Я бір кез, я құлаш.
Ақ тамақ, қызыл жүз,
Қарағым, бетінді аш!

Қара көз, имек қас,
Қараса жан тоймас.
Аузың бал, қызыл гүл,
Ақ тісің кір шалмас.

Қыр мұрын, қыпша бел,
Солқылдар соқса жел.
Ақ етің үлбіреп,
Өзгеше біткен гүл.

Қарағым, бермен кел,
Бізге де көңілің бөл,
Қалқамның нұсқасын,
Көр, көзім, бір кенел.

Қайғың — қыс, жүзің — жаз,
Боламын көрсем мәз.
Күлкіңіз бойды алар,
Бұлбұлдай шықса әуез.

Кісімсіп дұрдараз,
Бұрандап қылма наз.
Мал түгіл басымды,
Жолыңа берсем де аз.

Иісің — гүл аңқыған,
Нұрың — күн шалқыған.
Көргенде бой еріп,
Сүйегім балқыған.

Қаяусыз қалпынан,
Өзі артық даңқынан.
Қызыл тіл шыға алмас,
Мақтаудың шартынан.

Сенсің — жан ләззәті,
Сенсің — тән шәрбәті.
Артықша жаратқан,
Алланың рахматы.

Көрік — тәңірі дәулеті,
Қылса ұнар құрметі.
Сұлуды сүймектік —
Пайғамбар сүндеті¹.

¹ Сүндет, сүннәт (арабша) — — Мұхаммедтің істеген ісі мен айтқан сөзі. Бұл жерде дәстүр деген мағынада.

Не десем саған еп?
Ғашығың да қайғы жеп,
Өртенген жүрекке,
Бір көрген болар сеп.

Біздердей ғашық көп,
Қайсысы саған дөп?
Жөндеп те айтпадым,
Жүрегім лүпілдеп.

Назына кім шыдар?
Бұрандап жүр шығар.
Қаская күлгені,
Қылады тым құмар.

Ер емес қымсынар,
Әркім-ақ ұмсынар.
Құдай-ау, бұл көңілім,
Күн бар ма бір тынар?

* * *

Менсінбеуші ем наданды, (85)
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.

Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып.

Жан шошырлық түрінде,
Бәрі бірдей еліріп.
Ұстай алмадым бірін де,
Кекиді кейін шегініп.

Әринемен ел кетті,
Қоқиланды, мақтанды.
Қуат бітті, күн өтті,
Жарылқа, құдай, жатқанды.

Мен — қажыған арықпын,
Қатын-бала қонағы.
Сендерге де қанықпын,
Жұртың анау баяғы.

Жарлы емеспін, зарлымын,
Оны да ойла толғанып.
Жұртым деуге арлымын,
Өзге жұрттан ұялып.

Барымта мен партия –
Бәрі мастық, жұрт құмар.
Сыпыра елірме, сүрқия,
Көп пияншік нені ұғар?

Татулықты, тыныштықты
Қоңыр көрер, кем көрер.
Ұрлық пенен қулықты
Қызық көрер, өңі енер.

Мұндай елден бойың тарт,
Мен қажыдым, сен қажы!
Айтып-айтып өтті қарт,
Көнбеді жұрт, не ылажы?

ЖҰМБАҚ

Алла мықты жаратқан сегіз батыр, (86)
Баяғыдан соғысып әлі жатыр.
Кезек-кезек жығысып, жатып-тұрып,
Кім жығары белгісіз түбінде ақыр.

Ш е ш у і:

Мұны тапсам ойланып, ақын деңіз,
Таба алмасам, ақылды болар неміз?
Қыс пенен жаз, күн мен түн, тақ пенен жұп,
Жақсылық пен жамандық – болды сегіз.

ЖҰМБАҚ

Қара жер адамзатқа болған мекен, (87)
Қазына іші толған әр түрлі кен.
Ішінде жүз мың түрлі асылы бар,
Солардың ең артығы немене екен?

Ш е ш у і: темір.

ЖҰМБАҚ

Сыналар, ей, жігіттер, келді жерің, (88)
Сәулең болса, бермен кел талапты ерің.
Жан құмары дүниеде немене екен —
Соны білсең, әрнені білгендерің.

Ш е ш у і: білмекке құмарлық.

* * *

Не іздейсің, көңілім, не іздейсің? (89)
Босқа әуре қылмай, шыныңды айт.
Шарқ ұрып, тыныштық бермейсің,
Сырласалық, бермен қайт.

Абұйыр, атақ сол жанда,
Кімді көп жұрт мақтаса.
Ол мақтаудан не пайда,
Көп мақтауын таппаса?

Көп тәңірі атқан мақтай ма,
Ол тәңірі атқан болмаса?
Жоқты-барды шатпай ма,
Көптің өзі оңбаса?

Мақтау — жел сөз жанға қас,
Қошеметшіл шығарған.
Бір мақтаса боқтамас
Ел табылса, құмарлан.

Жұрттың бәрі сөз сатқан,
Сатып алып не керек?
Екі сөзді тәңірі атқан —
Шыр айналған дөңгелек.

Сатып алма, сөз сатса,
Ол асылды аңдамас.
Білөткенің байы — ақша,
Ер жақсысын таңдамас.

Мен мақтанның құлы емес,
Шын ақылға зорлық жоқ.
Антұрған көп пұл емес,
Өлім барда қорлық жоқ.

Өмір, дүние дегенің,
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің,
Ойлай берсең, у екен.

* * *

Жүрегім, ойбай, соқпа енді! (90)
Бола берме тым күлкі.
Көрмейсің бе, тоқта енді,
Кімге сенсең, сол — шикі.

Жетім қозы — тас бауыр,
Түңілер де отығар.
Сорлы жүрек мұнша ауыр,
Неге қатты соқтығар?

Сенісерге жан таба алмай,
Сенделеді ет жүрек.
Тірілікте бір қана алмай,
Бұл не деген тентірек?

Жоқ деп едің керегің,
Топ жиып ең бір бөлек.
Кезек келер демедің,
Ендігі керек қай керек?

* * *

Қайғы шығар ілімнен, (91)
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен.
Қайтіп қызық көремін
Әуре-сарсаң күнімнен?
Қайрылып қарап байқасам,
Ат шаба алмас мінімнен.

Қайғылы, қартаң біздей шал,
Қарай берсең, қайда жоқ?
Есер, есірік болмасаң,
Тіршіліктен пайда жоқ.

Ақыл бітпес дәулетке,
Дәулет бітпес келбетке.
Болымсыз қулық тойымсыз
Болады балаң жөргекте.
Ішімен жау боп, сыртымен
Кім тояр қылған құрметке?
Кеңшілікте туған жоқ
Шықсын деген жел бетке.
Тарлықта қанша тайпалса,
Қадірі болмас, әлбетте.

Сыйласа елің ұлықтап,
Араласаң қызықтап,
Қызық пенен тыныштыққа
Қазақ тұрмас тұрықтап.
Қаңқылдап біреу ән салса,
Біріне бірі жуықтап.
Тебінісіп қамалар,
Токтатып болмас сырықтап.
Түзу бол деген кісіге
Түзу келмес ырықтап.
Сырдаң тартып қашады,
Ұстайсың қайтіп құрықтап?

Ел жайын біліп қансаңыз,
Айтайын құлақ салсаңыз:
Кейбіреуі дүрсіп жүр,
Жер тәңірісіп кер мағыз.
Кейбіреуі – зәкүншік,
Ондырмассып, берсе арыз.
Кейбірі пірге қол берген,
Іші залым, сырты абыз.
Кейбірі қажыға барып жүр,
Болмаса да қаж парыз.
Мұсылмандық ол ойлап,
Өтеген қашан ол қарыз?

Дәулеті жоқ бурыл шаш,
Үйіңе кет, топтан қаш!..
Ағайынның ішінен
Шыға қалса тай-талас,

Партия жиып, мал сойса,
Бата оқисың, жейсің бас.
Басалқа сөз сенде жоқ,
Айтқан сөзің „малың шаш“.
Итше індет тілемей,
Жат үйінде, өлсең де аш!

Ойлап-ойлап қарасам,
Осындай шал қайда жоқ?
Қозғау салып қоздырғыш,
Кезбе шалдан пайда жоқ.

ОСПАНҒА

Жайнаған туың жығылмай, (92)
Жасқанып жаудан тығылмай,
Жасаулы жаудан бұрылмай,
Жау жүрек, жомарт құбылмай,
Жақсы өмірің бұзылмай,
Жас қуатың тозылмай,
Жалын жүрек суынбай,
Жан біткеннен түңілмей,
Жағалай жайлау дәулетің
Жасыл шөбі қуармай,
Жарқырап жатқан өзенің,
Жайдақ тартып суалмай,
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдақтап қашып сабылмай,
Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсің, япырмай!

* * *

Кешегі Оспан, (93)
Бір бөлек жан,
 Үйі — базар, түзі — той.
Ақша, нәрсе
Ала берсе,
 Ат та мінсе, көнді ғой.

„Ала берден“,
„Келе көрден“
 Бір күн басын бұрды ма?

Келді қаптап,
Алды сап-сап,
Кетті мақтап, тұрды ма?

Жауға мылтық,
Досқа ынтық,
Жан асар ма осыдан?
Қорықпай өтті,
Жанға жетті,
Арман етті досынан.

Ел тамағын,
Жұрт азабын
Жеке тартқан кетті ер.
Сондай ерді —
„Ала берді“
Табар енді біздің ел!

Өлді Оспан,
Кетті шопан,
Енді кім бар бақ қонар?
Ұрла-қарла,
Жұртты шарла,
Ойла, барла — не болар?

Жұрт тынымсыз,
Бәрі ұғымсыз,
Енді оларға сөз де жоқ.
Сырты абыз бар,
Желқабыз бар,
Алты ауыз бар — өзге жоқ.

* * *

Күлімсіреп аспан тұр, (94)
Жерге ойлантып әр нені.
Бір себепсіз қайғы құр
Баса ма екен пендені?

Қапамын мен, қапамын,
Қуаныш жоқ көңілде.
Қайғырамын жатамын,
Нені іздеймін өмірде?

Қайтты ма көңіл бетімнен,
Яки бір қапыл қалдым ба?
Өткен күнге өкінбен,
Әм үміт жоқ алдымда.

Іздегенім тәтті ұйқы,
Дүниені ұмытып.
Өлімнің суық тым сыйқы,
Тұрсын өмір жылытып.

Көз ұйқыда, ой тыншып,
Дем алып жатсын көкірек.
Кім таласса, кім ұрсып,
Көрсем оны — сол керек.

Өзім аулақ бетінен,
Бір орында оңаша,
Дүние деген не деген —
Қыла жатсам тамаша.

Мансап іздер, мал қуар,
Бәрі мақтан іздеген.
Мақтанынан не туар,
Ыза қылып өзгеден?

* * *

Сұрғылт тұман дым бүркіп, (95)
Барқыт бешпент сулайды.
Жеңіменен көз сүртіп,
Сұрланып жігіт жылайды.
 Әйелмісің, жылама,
 Тәуекел қыл құдаға!
 Өлең айт,
 Үйге қайт!

Атанды анаң азғырып,
Тұрғызбаған бейішке.
Алласы оны жазғырып,
Әкелді бастап кейіске.
 Әйелде ешбір опа жоқ,
 Бүгін — жалын, ертең — шоқ.
 Белді бу,
 Бетті жу!

ТҮТҚЫНДАҒЫ ПОЛЯК ЖАНДАРАЛЫНЫҢ СӨЗІ

(А. Мицкевичтен)

Дүрілдеген нажағай, (96)
Бұрқыраған жауынның
Ашылмағы бар ма басынан
Бағы қайтқан қауымның?
Мен орманға барғанда,
Неше түрлі гүл ұстап
Қайтушы едім қолыма.
Гүлдер түгіл бұл күнде
Шөп дағы жоқ маңымда.

* * *

Ысытқан, суытқан (97)
Бойынды бір көңіл.
Дүниені ұмытқан
Құмарың тозар, біл.

Әуелгі кезінде
Қайтпаған көңілдің,
Есептеп өзің де,
Түрінен өмірдің.

Бір жақсы күнім деп,
Қызықпен сөйлесіп.
Артынан „ол нем?“ деп
Ұялып кезнесіп¹.

Бір ақымақ әңгіме
Сықылды көрінер.
Онысын өңгеге
Айтуға ерінер.

Айтуға білсе, ерінбес,
Надандықпен жеңілмес.
Білген кісі айтса оған,
Надандығы кемімес.

¹ Қысылу, қызару мағынасында.

Бойы бұлған, (98)
Сөзі жылмаң
 Кімді көрсем, мен сонан
Бетті бастым,
Қатты састым,
 Тұра қаштым жалма-жан.

Өз ойында,
Тұл бойында
 Бір міні жоқ пендесіп,
Түзде мырзан,
Үйде сырлан,
 Сөзі қылжаң еркесіп.

Бас құрасып,
Мал сұрасып,
 Бермегенмен кетісер.
Адам аулап,
Сыпыра саулап,
 Байды жаулап жетісер.

Сөз қыдыртқан,
Жұрт құтыртқан,
 Антын, арын саудалап.
Бұтты-шатты,
Үй санатты,
 Байдан атты алмалап.

Кедейі — ер,
Кеселі зор,
 Малды байдан сорлы жоқ.
Аш көмектің,
Жемдемектің,
 Босқа әлектің орны жоқ.

Ел қағынды,
Мал сабылды,
 Ұрлық, өтірік гуде-гу.
Байы — баспақ,
Биі саспақ,
 Әулекі аспақ сыпыра қу.

Ақы берген,
Айтса көнген,
Тыныштық іздер елде жоқ.
Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айтар пенде жоқ.

Өз түтуға,
Сыйласуға
Қалмады жан бір татыр.
Сыпыра батыр,
Пәле шақыр,
Болдың ақыр тап-тақыр.

Су жуғар ма,
Сөз ұғар ма,
Сыпыра жылмаң желбуаз?
Айтты — көндім,
Алды — бердім,
Енді өкіндім — өзіме аз.

* * *

Жақсылық ұзақ тұрмайды, (99)
Жамандық әр кез тозбайды.
Үміттің аты елеріп,
Қос тізгінді созбайды.
Қанша тепкі салсаң да,
Уайымнан озбайды.
Бір қайғыны ойласаң,
Жүз қайғыны қозғайды.
Жер қорығыш желгек шал
Желіп жүріп боздайды.

Құрсаған бұлт ашылмай,
Аспанның жүзі көгермес.
Үрпейген жүрек басылмай,
Талапты көңіл елермес.
Шырайды қайғы жасырмай,
Күлкінің ерні кезермес.
Шыдасаң есті қашырмай,
Құлдатып, қор қып жібермес.

Кез келсе қайғы қат-қабат,
Қаңғыртпай қоймас адамды.

Қасиетсіз туған — о да жат,
Күнкілдеп берер сазанды.
Бәрінен де сол қымбат,
Қайтерсің өңкей наданды.
Сыпыра батыр сұм құрбөт¹
Мақтанмен алды мазамды.

БАЙМАҒАМБЕТКЕ ҚАТЫНЫНЫҢ АТЫНАН ШЫҒАРЫЛҒАН

Ажының жақсы-ақ қызы едім, (100)
Жетістірем деп алды.
Тілеуін түзден тілесе,
Баста мені неге алды?
Сол желіккеннен желігіп,
Жынды сары жоғалды.
Ойбайлаған болайын-ай,
Жоқтамасам обал-ды.

* * *

(М. Ю. Лермонтовтан)

Ал, сенейін, сенейін, (101)
Айтқаныңа көнейін.
Шалма ораған сопының
Ішін арам демейін.
Ақ көңілді әділ жан
Табылар деп көрейін.
Я сүйсе, я күлсе,
Елжірейін, төнейін.

Жаралы көңіл жазылар,
Дүниеде рахат бар шығар.
Жақсы адам деген құры сөз
Емес шығар, табылар.
Өткен өмір, көрген түс
Не қылғанда бір болар.

¹ Құрбөт, көрбөт (парсыша) — **قربته** — жақындық, туысқандық.

Деп нанып ем „маған нан“,
Не таптым мен нанғаннан?
Жүрегімді қан қылды,
Өткен өмір, өлген жан.
Ақыл іздеп, ізерлеп,
Бәрін сынап сандалған.
Бірін таппай солардың,
Енді ішіме ой салған.

Тұла бойды улатты,
Бәрі алдағыш сұм жалған.
Басыңа тиді, байқадың,
Бәрінен басты шайқадың.
Тағы бар ма айтарың?
Нанғыш болсаң, енді нан!

* * *

(Дж. Байрон – М. Ю. Лермонтовтан)

Көңілім менің қараңғы. Бол, бол, ақын! (102)
Алтынды домбыраңмен келші жақын.
Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,
Бейіштің үні шығар қоңыр салқын.

Егер сорым түбімен әкетпесе,
Керек қой көңілді үміт тебіrentсе.
Қатып қалған көзімде бір тамшы жас
Төгілмей ме, бой жылып, ол да ерісе?!

* * *

(И. В. Гете – М. Ю. Лермонтовтан)

Қараңғы түнде тау қалғып, (103)
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал қып,
Түн басады салбырап.

Шаң шығармас жол дағы,
Сілкіне алмас жапырақ.
Тыншығарсың сен дағы,
Сабыр қылсаң азырақ.

(М. Ю. Лермонтовтан)

Өзіңе сенбе, жас ойшыл, (104)
Тіл өнері дертпен тең.
Көңілдің жүгін қиял қыл,
Ызаға тұтқын бой мең-зең.

Қасиет тұтып, ойға ұмтыл,
Қан қайнап, қуат егілсін!
Онан гөрі еңбек қыл,
Улы сусын төгілсін!

Ойлай берсең, ой деген
Не қызыққа келер кез.
Кісі айтпаған, білмеген
Күй өдемі, төтті сөз.

Тындама оны, ұмыт сен,
Бүркен дағы, бар да жат.
Тамылжытып айтқанмен,
Қыла алмассың сен қымбат.

Кез болсаң қайғы, я зарға
Кұрсатса тілді ұмтылтып,
Алып шықпа базарға,
Асаудайын бұлқынтып.

Қайғы-дертің мейлі мың,
Саудаға салмақ өзіңе ар.
Жаныңа түскен жараның
Іріңін нетсін надандар.

Біліп оған не керек,
Ішіңнен қайғы жемесең,
Жалтандаған жас жүрек
Байғұс-ай десін демесең.

Өз бойыңа болып сақ
Жан-жағыңа қарандар!
Күн көріп жүр күліп-ақ
Сенен басқа жарандар.

Олардың да ешбірін
Қайғы аман қойған жоқ шығар.
Ойлап, байқап көр түрін,
Таттырмап па дүние зар?

Күлкі болмай, қой, жаным,
Сен бүйтесің, ол қайтпi?
Олар көрген арманын
Кімге шақты, кімге айтты?

* * *

(И. А. Буниннен)

Қорқытпа мені дауылдан, (105)
Дүрілдеп тұрса тау мен сай.
Шатырлап тұрған жауыннан
Жаркылдап тұрса түскен жай.

Көк торғындай аспан-көк,
Білемін, жайнап ашылар.
Исі аңқыған бәйшешек
Түрленіп жерді жасырар.

Қорқытпайды қар мен мұз,
Өзге нәрсе қорқытты.
Ойсыз, доссыз, бақытсыз,
Жыбырлақпен өмір өтті.

Сондықтан қайғы қат-қабат,
Қарап тұрмын сендерге,
Атасы басқа, өзі жат,
Жалғыз жанша жат жерде.

Антпенен тарқайды, (106)
Жиылса кеңеске.
Ор қазып байқайды
Туа жау емеске.

Анттасып алқайды¹
Сен тентек демеске.
Кім анттан шалқайды
Амал жоқ жемеске.

Аз адам шаршайды,
Ебіне көнбеске.
Бас ыңғай қайқайды,
Амал жоқ өлмеске.

Ел састы, аңқайды,
Би тартты егеске.
Жұрттағы мал жайды
Ой қылар бермеске.

Өсімге қол жайды,
Тай алып серкешке.
Алмаса ол тайды,
Дап-дайын көрмеске.

Кедей би жантайды
Сауыр мен өркешке.
Саумаққа ол байды,
Кеңесер би кешке.

Қайғы қып болмайды,
Өкпелеп білмеске.
Сүйтсе де оңбайды,
Бұрынғы түсті еске.

Пысықтар шалқайды,
Таласып тендеске.
Қағысып шонтайды
Өзімен жемдеске.

¹ Алқайды — қостайды, қолдайды деген мағынада.

Таласып тарқайды
Ақшадан төрт-беске.
Бірлікті шайқайды,
Араз боп өнбеске.

* * *

Қарашада өмір тұр, (107)
Тоқтатсаң тоқсан көнер ме?
Арттағы майда көңіл жүр,
Жалынсаң қайтып келер ме?

Майдағы жұрттың іші – қар,
Бәйшешек қарға өнер ме?
Ішінде кімнің оты бар,
Қар жауса да, сөнер ме?

Талаппен ұшып, талпынып,
Шартарапты көздемес.
Пайданы қуып алқынып,
Өзгені әсте сөз демес.

Кеудесі – толған қулық ой,
Бәрі де пысық, езбе емес.
Құмары оның айт пен той,
Пайда мен мақтан, өзге емес.

Алдадым, ұрдым, қырдым деп,
Шалықтап, шалқып, шатпай ма?
Қапысын аңдып тұрдым деп,
Құлығын бұлдап сатпай ма?

Момыннан жаман қорқақ жоқ,
„Қу“, „пысық“ деген ат қайда?
Арсыз болмай атақ жоқ,
Алдамшы болмай бақ қайда?

* * *

Жас өспірім замандас қапа қылды, (108)
Сабыр, ар жоқ, аял жоқ, ілді-жұлды.
Тұрлау қылып еш нәрсе басқара алмай,
Сенімі жоқ серменде өңкей жынды.

Жамандық, жақсылық пен — оған бір бөс,
Дін ісін, құдай ісін айыра алмас.
Арын сатып, ант ұрып іздегені —
Бір семіз ат, аяғы бір табақ ас.

Тұрлаусыздың қолынан не келеді?
Ынтасыз қайтіп өнер үйренеді?
Еңбегі жоқ, еппенен мал табам деп,
Сендіре алмай, сене алмай, сенделеді.

Онда оны алдайды, мұнда мұны,
Жанын берсе, табылмас сөздің шыны.
Алты жақсы жүз жылқы болған басы
Бір семіз ат болады оның құны.

* * *

Ғашықтың тілі — тілсіз тіл, (109)
Көзбен көр де, ішпен біл.
Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлің илан, мейлің күл.

Ол тілге едік онтайлы —
Қаріпсіз біліп сондайды.
Біліп-ақ, ұғып қоюшы ек,
Енді ішіме қонбайды.

* * *

Әсемпаз болма әр неге, (110)
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де — бір кірпіш, дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан!

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат¹ кімде бар,
Сол жарасар туғанға.

Бастапқы екеу соңғысыз
Біте қалса қазаққа,
Алдың — жалын, артың — мұз,
Барар едің қай жаққа?

¹ Шапқат, шәфхат (арабша) — شَفَاعَة — аяу, рахым ету.

Пайданы көрсен бас ұрып,
Мақтанды іздеп, қайғы алма.
Мінінді ұрлап жасырып,
Майданға түспей бәйгі алма.

Өзінде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.

Ақырып жүріп, анық бас,
Енбегің кетпес далаға.
Ұстадтық¹ қылған жалықпас
Үйретуден балаға.

ЕСКІЛІК КИІМІ

Ойланып, ойға кеттім жүз жылғы өткен, (111)
Тон қабаттап кигенім — шидем шекпен.
Жейде-дамбал ақ саңнан, жарғақ шалбар,
Жырым балақ матамен әдіптеткен.

Мықшима аяғымда былғары етік,
Киіз байпақ тоңдырмас ызғар өтіп.
Үлкен кісе белімде жез салдырған,
Шақпағым, дөңдөкуім² жарқ-жүрк етіп.

Күләпәра бастырған пұшпақ тымақ,
Ішкі бауын өткізген тесік құлақ.
Тобылғыдан кесіп ап, жіппен қадап,
Артын белге қыстырған бар құрысқақ³.

Қалмақы қара үзеңгі, биік қасты ер,
Қанджығамда байлаулы жіптен шідер.
Жарғақ жастық көпшігім, жезді пыстан⁴,
Бір келісті сайманым топқа мінер.

¹ Ұстад, өстад (парсыша) — **اُستاد** — 1) үйретуші, оқытушы, тәрбиеші; 2) ұста; 3) профессор.

² Дөңдөкуім — кісенің оқшантаймен қатар тұратын былғары қалтасы.

³ Құрысқақ — тобылғы тиек.

⁴ Пыстан — бөстөн (парсыша) — **پست** — Ердің үстіндегі көшпiктi алды-артынан бастырып қоятын, үстіне жез қапталған, былғарыдан істелген тұрман.

Я, құдай, бере көр, (112)
Тілеген тілекті.
Қорқытпай орнықтыр
Шошыған жүректі.

Шын жүрек елжіреп,
Алладан тілеймін.
Шын қалқам осы күн
Болып тұр керекті.

Жүрегім суылдап,
Сүйегім шымырлап,
Алладан тілеймін
Құпия сыбырлап.

Зар етсе пендесі,
Бермей ме алласы.
Тән саулық қалқама,
Қабыл боп көз жасы.

Не жазам, япырмау,
Қол шорқақ, тіл мақау.
Сәләмат өзінді
Кешікпей көрсем-ау.

Бір суып, бір ысып,
Барады іш пысып,
Жүзінді бір көріп,
Сүйгенше бір құшып.

Бір үміт, бір хауіп,
Көңілге жол тауып,
Кірген соң сөз қиын,
Әр неге ой ауып.

Екі аяқ не қылып,
Басқаша ауырып,
Япырмай, докторлар
Жүрмесін жаңылып.

Жарылып ауыз ашты,
Жарасы жарасты.
Жарасыз біреуі
Неліктен ұйқы ашты.

Алмаса докторға
Нанбаныз соққырға.
Визитке төлемей,
Шырағым, бос қалма.

Ол жесін, ол жұтсын,
Шырайын жылытсын.
Ақшаны аяма,
Ұйқыны тыншытсын.

Әбсәмет жиенің,
Ол — сенің біреуің.
Достығын достықпен
Өтемек — тілеуім.

Көңілдің хоштығы —
Ол оның достығы.
Барар ем, қолымның
Болмады бостығы.

Сарғайды жүзіміз,
Сарылды көзіміз.
Қатайып сауықсаң
Сағынған өзіңіз.

Хатымды көріңіз,
Көңілді бөліңіз.
Қуатың ерік берсе,
Кешікпей келіңіз.

Туа өскен жеріңіз,
Туысқан еліңіз
Зар боп тұр көруге,
Ұнатса көңіліңіз.

Уайым жеуліміз,
„А, құдай“ деуліміз.
Жазылып келсеңіз,
Гүлденер өміріміз.

(ӨБДІРАХМАНҒА)

Алланың рахматын (113)
Жар тұтып әр неге.
Әр рахман¹ ол атын
Үйреткен жұмлеге².

Дұғаның қуатын
Жіберме өңгеге.
Әбіштің сыйхатын³
Беркітсең кеудеге.

Рәушан сипатын
Тез көрсет пендеге.
Осындай шапқатын
Ұмытам мен неге?

Зар хатым — бұл хатым,
Бізді тыныш жүр деме.
Азайып қуатым,
Денем жүр көрмеге.

Бұл — жазған сұңғатым⁴,
Көңіл ашар бір наме⁵.
Менің сол рахатым
Көзіме сүрмеге.

¹ Рахман (арабша) — رَحْمَانٌ — аяушы, мейірім етуші (Алланың бір аты).

² Жұмле, жөмлө (арабша) — جُمْلَةٌ — жалпы, жиынтық.

³ Сыйхат (арабша) — صِيْحَةٌ — есендік, саулық, сәлеметтік.

⁴ Сұңғат, санғат (арабша) — صُنْعَةٌ — көркем шығарма мағынасында.

⁵ Наме (парсыша) — نَامَه — хат, жазылған нәрсе, кітап мағынасында.

(ӘБДІРАХМАНҒА КӨКІТАЙ АТЫНАН ХАТ)

Тілім, саған айтайын, (114)
Осы сөздің келісін тап.
Қолым, сені қайтейін,
Қаламды түрдың қатты ұстап.

Жүректің сөзін сөйле, тіл,
Жалғаны жоқ бояма.
Қу көсе¹ қандай өзімшіл,
Бір сынамай қоя ма?

Махаббатпен қарап бақ,
Тамыр соқса солқылдап.
Мен жазайын сізге хат,
Оқып көрсін ол шындап.

Оқып көріп байқасын,
Мағынасы ішке кіре ме?
Ұрлаған сөз деп айтасың,
Сөз ұрлыққа жүре ме?

Кісі айтпаған сөз бар ма,
Тегіс ұғар қай құлақ?
Сөккенің оны ұнар ма,
Үйренген сөзге мен де ортақ.

Тұла бойым, балқи көр,
Әбіш ағам дегенде.
Мейлің, Мағаш, шалқи бер,
Не десең де сөгем бе?

Көріскен соң бір дидар,
Алла оңғарып келгенде,
Сынаушы сонда табылар
Мұнда жатқан елден де.

Төсекке менің жатуым —
Ұйқыға әбден талған соң,
Ұстазым мен татуым
Сен екеуің болған соң.

¹ Өзінің құрдасы Мағауияға әзіл.

Жас жүрегім қозғалса,
Бір аллаға тілегім.
Ол қарағым оңалса,
Тыншыр еді жүрегім.

Жүздерінді сау көрсем,
Екі көзім нұры еніп.
Қосылысып бір жүрсем,
Әр нәрсені үйреніп.

Жерің алыс, жете алмай,
Мағаштан да мен сорлы.
Қызметінді ете алмай
Қалмас едім сол құрлы.

(ӘБДІРАХМАНҒА КӨКІТАЙ АТЫНАН ХАТ)

Көзімнің нұрысыз, (115)
Сізсіз жоқ қуаныш.
Өмірдің гүлісіз,
Көңліме жұбаныш.

Зар қылып тілеймін
Рақыматын алланың.
Елжіреп жылаймын,
Көңілін аш пенденің.

Сыйхатын қалқама,
Бере гөр, я, рахим.
Тілегім — бұл ғана,
Қайғымды қыл шағын.

Ағатай, сағындым,
Есен-сау көрмекке.
Сөз таппай аңырдым,
Оқыңыз ермекке.

Осы күн өмірімнің
Ешбір жоқ қызығы.
Жаралы көңілімнің
Жазылмай сызығы.

Мақсатым хатымды
Аз уақыт болса ермек.
Сөзім жоқ татымды,
Хошлықпен көріспек.

ҚЫЗДАРҒА

Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең, (116)
Адалдыққа бар елдің зоры Бәкең.
Ұры-қары көбейіп, к... шөмейтіп,
Неге болды бар елдің қоры Бәкең?

Лекер, Бітімбай мен Аталықты,
Жанқожадан кім көрген қапалықты?
Байұзақ одан соңғы адамы еді,
Бәрі де кісі-ақ еді хасалықты¹.

Дауылбай Қыздар менен айпар-жайпар,
Екеуі бітім десе басын шайқар.
Екі елерме бітімге жөн келер ме,
Ақылы болмаған соң артын байқар?

Сөзіңнің басы ыржаң, соңы қылжаң,
Жүгенсіз жүре бермек — сенің ырзаң.
Сенен күшті кісілер не боп жатыр,
Заманыңның тарлығын ойла, мырзам.

Шотқара кірсе алдап, шықса күлген,
Елірмелі Досаққа кісімсінген.
Бұл топта маған айтар кісі бар ма,
Дауылбай мен Қыздардың жөнін білген?

Айтқожаның қулығы сені елірткен,
Бір дем салса, күшіктей соңына ерткен.
Менің терім тарылып келе жатыр,
Бұрын кісім емес ең жалғыз шерткен.

* * *

(М. Ю. Лермонтовтан)

Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек? (117)
Жұрты сүйген нәрсені ол да сүймек.
Ішің берік боп, нәпсіге тыюлысып,
Паңсымай, жайдақсымай, ірі жүрмек.

¹ Келісті, кемел.

Сасқаныңды көрсетпе ешкімге бір,
Сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр.
Кейбірін хауіптендір, мінін тауып,
Кейбірін жылы сөзбен көңілдендір.

Көрінбе ел көзіне әсте қорқақ,
Жанды жан демейтұғын жан шығып бақ,
Анда-санда құтырған жаман емес,
Оныңды жиі қылмай және бол сақ.

Кісімсі қайда жүрсең олжаға тоқ,
Шоқыма халық көзінше қарғаша бөк.
Жұрт — жас бала, ешнөрсесін тартып алма,
Білдіртпей ептеп алсаң залалы жоқ.

Жат елге жадағайда сөйле шөргез,
Тар жерде тайпалудан танба әр кез.
Жатты жау деп еліңді үрпитіп ап,
Жауға жабдық деп жиып, пайда қыл тез.

ТҮТҚЫНДАҒЫ БАТЫР

(М. Ю. Лермонтовтан)

Қараңғы үй терезесі — түтқын орны, (118)
Көгерген көктің жүзі ескі формы.
Азат құстар аспанда ойнап ұшса,
Ұялып қарай алмас мендей сорлы.

Тәубә жоқ, дұға да жоқ тентек бойда,
Өлең жоқ айтып жүрген талай тойда.
Қан ағып, қайрат қылған майдан менен
Ауыр қылыш дулыға бірақ ойда.

Тас дулыға, тас сауыт киінгенім,
Денемді қысып жатыр бүгін менің.
Оқ пен қылыш бұзбастай киінсем де,
Қайран атым, иең жоқ жалғыз сенің.

Уақыттай өзі жүйрік ат мініміз,
Сауыттай шынжырлаулы тереземіз.
Тас дулыға болмай ма жатқан үйім,
Шарайнам шойын есік бұ да бір кез.

Жүйрік уақыт шаршатпай қоймас ақыр,
Денемді сауыт-сайман қысып жатыр.
Бұрын сені біреуге көп жұмсап ем,
Енді өзіме шақырдым, ажал батыр.

* * *

Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын, (119)
Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын.
Ақылдылар арланып ұялған соң,
Ойланып түзеле ме деп айтқанмын.

Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын,
Бірінің бірі шапшаң ұқпас сөзін.
Көздің жасы, жүректің қаныменен
Ерітуге болмайды ішкі мұзын.

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін.
Ыржаңдамай тындасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін.

Адасып алаңдама, жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық, қамалмай.
Не ғылым жоқ, немесе еңбек те жоқ,
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай.

* * *

Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей? (120)
Тоқ тұра алмас дәмдіден дәмді іздемей.
„Бір тойған — шала байлық“ деген қазақ,
Ет көрінсе, қайтеді күйсей бермей?

Еңбек жоқ, харекет жоқ қазақ кедей,
Тамақ аңдып қайтеді тентіремей?
Ет пен қымыз сықылды ас жоқ дейді,
Ол немене жоқтықтың әсері емей?

Ет, қымыз тамақ болса әркімге арзан,
Тәтті, дәмді іздер ең онан да әрман.

Өз пұлынмен халің жоқ күнде тояр,
Құлдық ұрып асайсың асы бардан.

Өз үйіңнен тоярға қолың қысқа,
Ас берер ауыл іздеп жүрсің босқа.
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа.

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,
Малың болса, сыйламай тұра алмас ел.
Қаруыңның барында қайрат қылмай,
Қаңғып өткен өмірдің бәрі де — жел.

Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас,
Еңбек қылмас еріншек адам болмас.
Есек к ... н жусаң да, мал тауып кел,
Қолға жұқпас, еш адам кеміте алмас.

Құлық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас,
Сұм нәпсің үйір болса, тез тыйылмас.
Зиян шекпей қалмайсың ондай істен,
Мал кетер, мазаң кетер, ар бұйырмас.

Асаған, ұрттағанға ез жұбанар,
Сенімді дәулет емес сен қуанар.
Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,
Қардың суы сықылды тез суалар.

Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпиып тамақ аңдып,
Бұрандап жылы жүзін асқа сатқан
Антұрғанға қосылмай кетсін қаңғып.

Күлдіргіштеу, күлкішіл, қалжыңға ұста,
Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста.
Өз үйінен жиреніп, қашып жүрген
Антұрғанға қосылма қапылыста.

* * *

Балалық өлді, білдің бе? (121)
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті, көрдің бе?
Кәрілікке көндің бе?
Кім біледі, сен көпір,
Баяндыдан сөндің бе,
Баянсызға төндің бе?
Әлде, айналып, кім білер,
Боталы түйе секілді,
Қорадан шықпай өлдің бе?

Лай суға май бітпес қой өткенге, (122)
Күлеміз қасқыр жалап, дөметкенге.
Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?

Берген бе тәңірім саған өзге туыс?
Қыласың жер-жиһанды бір-ақ уыс.
Шарықтап шартараптан көңіл сорлы
Таппаған бір тыянақ не еткен қуыс?

Күні-түні ойымда бір-ақ тәңірі,
Өзіне құмар қылған оның әмірі.
Халиққа¹ махтұқ ақылы жете алмайды,
Оймен білген нәрсенің бәрі — дәһрі².

Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір тәңіріні болдырады.
Талып ұйықтап, көзінді ашысымен,
Талпынып тағы да ойлап зор қылады.

Көңілге шек, шүбәлі ой алмаймын,
Сонда да оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын.

Мекен берген, халық қылған ол ләмәкан³
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен?

Өмір жолы — тар соқпақ, бір иген жақ,
Иіттіп екі басын ұстаған хақ.
Имек жолда тыянақ, тегістік жоқ,
Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ.

¹ Халиқ (арабша) — خَالِفٌ — жаратушы деген мағынада.

² Дәһри (арабша) — ذَهْرِي — ақыретке сенбейтін құдайсыз, дінсіз. Бұл жерде сенімсіз, күдікті деген мағынада.

³ Ләмәкан (арабша) — مَكَانٌ — мекенсіз.

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес, (123)
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
„Мені“ мен „менікінің“ айрылғанын
„Өлді“ деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Кім жүрер тіршілікке көңіл бермей,
Бақи¹ қоймас фәнидің² мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.

Дүниеге дос ақиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас.
Дүниеге ынтық, мәғшарға³ амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас.

(ӨБДІРАХМАН ӨЛГЕНДЕ)

Арғы атасы қажы еді (124)
Бейіштен татқан шәрбәтті.
Жарықтықтың өнері
Айтуға тілді тербетті.
Адалдық, ақыл жасынан
Қозғапты, тыныштық бермепті,
Мал түгіл жанға мырза еді,
Әр қиынға сермепті.
Мұнды, шерлі, жоқ-жітік
Аңсап алдын кернепті.

¹ Бақи (арабша) — باقی — мәңгілік, мәңгі жасаушы.

² Фәни (арабша) — فانی — өзгеретін, бітетін, өткінші жалған дүние.

³ Мағшар (арабша) — مَغْشَر — ақыр заман болғаннан кейін адам баласының күнәсі тексерілетін орын.

Бәрінің көңілін тындырып,
Біреуін ала көрмепті.
Әділ, мырза, ер болып,
Әлемге жайған өрнекті.
Тәубесін еске түсіріп,
Тентекті тыйып, жерлепті.
Қазақтың ұлы қамалап,
Іздеген жүзін көрмек-ті.
Ақылынан ап қайтқан
Өлгенше болар ермекті.
Ол сыпатты қазақтан
Дүниеге ешкім келмепті.
Өлмейтін атақ қалдырып,
Дүниеге көңілін бөлмепті.
Жарлығына алланың,
Ерте ойлаған көнбек-ті.
Олар да тірі қалған жоқ,
Тірлік арты өлмек-ті.
Оны да алды бұл өлім,
Сабырлық қылсақ керек-ті.

* * *

Кешегі Оспан ағасы (125)
Кісінің малын жемепті.
Мал сұраған кісіге
Жоқ, қайтемін демепті.
Қуаты артық, ойы кең,
Жұрттың бәрін шенепті.
Досына дәл жаз, жауға аяз,
Алысқанды денепті.
Адалдық үшін алысып,
Жегішке ақы төлетті.
Бас шайқаймын дегеннің
Басына салды әлекті.
Қадірі қалың, малы көп,
Қылмаған кімге себепті?
Алақолсыз мырза еді,
Кем-кетікті елепті.
Оны да алды бұл өлім,
Сабырлық қылсақ керек-ті.

Кешегі өткен ер Әбіш (126)
 Елден бір асқан ерек-ті.
 Жүрегі — жылы, бойы — құрыш,
 Туысы жаннан бөлек-ті.
 Өнері оның жұрт асқан,
 Ғылымға көңіл зерек-ті.
 Аямаған ғаріптен
 Қолдан келген көмекті.
 Кісіге сідет¹ жүктетпей,
 Еңбекпен тапқан қоректі.
 Біреудің қылған қарызын
 Айтқызбай артық төлепті.
 Боямасыз ақ көңіл,
 Кірлетпей кетті жүрек-ті.
 Ойламаған өлімнен
 Жасқанамын демек-ті.
 Тағдырға тәбділ² бола ма,
 Сабырлық қылсақ керек-ті.

(ӘБДІРАХМАН ӨЛГЕНДЕ)

Тұла бойың ұят-ар едің, (127)
 Ескеріп істеп, ойлаған.
 Тәуекелге нар едің,
 Талаппен терең бойлаған.
 Ерлікке де бар едің,
 Үйренуге тоймаған.
 Жасқа жас, ойға кәрі едің,
 Атаңның атын жоймаған.
 Замана, неткен тар едің,
 Сол қалқамды қоймаған?!

ӘБДІРАХМАН ӨЛІМІНЕ

Жиырма жеті жасында (128)
 Әбдірахман көз жұмды.
 Сәулең болса басыңда,
 Кімді көрдің бұл сынды?

¹ Сідет (парсыша) — **سده** — міндет.

² Тәбділ (арабша) — **تَبْدِيلٌ** — өзгеру (өзгерту), ауысу (ауыстыру).

Дүниелікке көңілі тоқ,
Ағайынға бауырмал.
Төкаппар, жалған онда жоқ,
Айнымас жүрек, күлкің — бал.

Ғылым оқып білгенше
Тыным, тыныштық таппаған.
Дүниені кезіп көргенше
Рахат іздеп жатпаған.

Ұзақ өмір не берер,
Көрген, білген болмаса?
Жатқан надан не білер,
Көңілге сәуле толмаса?

Петербурда-ақ кідірмей,
Біліпті дерттің барлығын.
Тәуекел қып білдірмей,
Күтіпті тәңірі жарлығын.

Қалжыңы, шыны аралас,
Өмірім аз деп білдіріп,
Бөтен көзде көрсе жас,
Ойнаймын деп күлдіріп.

Аз өмірін ұзайтқан,
Ғылымға бойы толған соң.
Көрген жерін молайтқан,
Оқып, біліп болған соң.

Қырым, Кавказ, Түркістан,
Ресей, Сібір қалмады.
Хабарланып әр тұстан,
Көрмей дамыл алмады.

Құйрықты жұлдыз секілді,
Туды да, көп тұрмады.
Көрген, білген өкінді,
Мін тағар жан болмады.

Тәуекел зор, ақыл мол,
Қорықпай тосқан тағдырын.
Қиынсынбай өлімді ол,
Білдірмеген еш сырын.

Ата-ананың қызметін,
Алған жардың қарызын,

Өтемей кеткен бейнетін,
Қағазға жазған арызын.

Көргені мен білгені
Жүзге келген шалдан көп.
Бізге уайым жегені —
Арманда боп қалды деп.

Жаңа жылдың басшысы — ол,
Мен ескінің арты едім.
Арман деген ащы сол,
Сүйекке тиді, қарт едім.

Қайғы болды күйгендей
Ол қуатым еді рас.
Көзге қамшы тигендей,
Шыр айналды артқы жас.

(ӨБДІРАХМАН ӨЛІМІНЕ)

Талаптың мініп тұлпарын, (129)
Тас қияға өрледің.
Бір ғылым еді іңкөрің,
Әр қиынға сермедің.

Көзіңді салдың тұрғыға,
Бейнетін қиын көрмедің.
Бірге оқыған құрбыға
Бас бәйгені бермедің.

Бала болдың, жас болдың —
Жалғандыққа ермедің.
Төре болдың, бас болдың —
Көкірегінді кермедің.

Ел ішіне сау келсең,
Тағылым айтпас ер ме едің?
Жол көрсетіп сонда өлсең,
Арманым бар дер ме едім?

Іздеп табар жалғаннан,
Бала берген пенде едім.
Пенде өлмейді арманнан,
Мінеки, мен де өлмедім.

(ӨБДІРАХМАНҒА)

Орынсызды айтпаған, (130)
Түзу жолдан қайтпаған;
Жақсылық қылар орында
Аянып бойын тартпаған.
Ортасында кәпірдің
Арамынан татпаған.
Өмір бойы талпынып,
Ғылым іздеп, жатпаған.
Түрленіп төре болдым деп,
Есерленіп шатпаған.
Жүз мың теңге келсе де,
Махаббатын сатпаған.
Жүйріктікпен шалқымай,
Тура сөзді жақтаған.
Бала айтса да хақ сөзді,
Бұрылмастан тоқтаған.
Өтіріксіз турашыл,
Еш сөзі жоқ таппаған.
Сыйласарлық кісіге,
Түк қалмайтын сақтаған.
Бауырларын еркейтіп,
Не сұраса қақпаған.
Білдіруші ең үндемей,
Істі қылған жақпаған.
Ағайын мен туғанды
Тірілікте мақтаған.

(ӨБДІРАХМАН ӨЛГЕН СОҢ ӨЗІНЕ АЙТҚАН ЖҰБАТУЫ)

Бермеген құлға, қайтесің, (131)
Жұлынарлық ерікті.
Ажал тура келген соң,
Шыдатпайды берікті.
Ғаріптікке көз жетті,
Алғаннан соң серікті.
Өмірін берген құдайым
Ажалын да беріпті.

Сақта дейміз, қайтеміз,
Ілінген жалғыз тіректі.
Тағдырына тәбдил жоқ,
Тәубе қылсақ керек-ті.
Көркиден, пілдей қуатты,
Тағы арыстан жүректі,
Аплатон, Сократ ақылды,
Қаһарман Ғали білекті.
Өз заңымша ұқсаттым,
Берген құдай тілекті.
Оспанды алған бұл өлім,
Тәубе қылсақ керек-ті.

Мұсылманға қоймаған
Орынсыз жанжал шатақты,
Ерегіскен жауларын
Кісен салып матапты.
Зекет жиып, егін сап,
Тойдырған ғаріп, жатақты.
Ескендір, Темір, Шыңғыстай
Мұсылманда атақты.

Мұқым қазақ баласы,
Тегіс ақыл сұрапты.
Тобықтыны ел қылып,
Басын жиып құрапты.
Мекеде уақып¹ үй салып,
Пәтер қып, жаққан шырақты.
Бір құдайдың жолына
Малды аямай бұлапты.
Ажал уақыты жеткен соң,
Соның да гүлі құрапты.
Қажыны² алған бұл өлім,
Сабыр қылсақ керек-ті.

¹ Вәкиф (арабша) — وَقَفَ — мешіт, медресе пайдасына берілетін мал, дүние. Бұл жерде Мекеге барғандар жататын үй сатып алып бергенін айтады.

² Қажы деп өз әкесі Құнанбайды айтады.

(ӨБДІРАХМАННЫҢ ӨЙЕЛІ МАҒЫШҚА АБАЙДЫҢ АЙТҚАН ЖҰБАТУЫ)

Жылағанды токтатып, (132)
Ынсап қылсақ жарайды.
Қоймасаң, қайғы ауыр боп,
Тұл бойыңа тарайды.
Қызыл гүлің суалып,
Ақ көңілің анық қарайды.
Һәммә жанды ауылымен
Патша құдай сынайды.
Бір сен емес, жылатқан
Сыңарын алып талайды.
Бәрімізді аясаң,
Тоқтау қылсаң ұнайды.
Ұмытқаның жарамас
Жаратушы құдайды.
Халық билеген патшалар,
Уақыты жетсе, құлайды.
Дәл уақыты жеткенде,
Талайдың гүлі курайды.
Рәсүлді¹ алған бұл өлім
Кімнен жөнді сұрайды?
Қандай адам бұлқынып,
Бұған көнбей тулайды?
Мен білемін, қайтейін,
Мұндай асыл тумайды.
Қанша жылап налысаң,
Сонда да ерікке қоймайды.
Алғысы келсе, дүниенің
Айтқанына болмайды.
Ойласаңшы, Мағышым,
Кімнің гүлі солмайды?
Артын тіле құдайдан,
Бір қалыпты тұрмайды.
Үсті-үстіне бастаса,
Сонда пенде оңбайды.
Жылама, Мағыш, жылама,
Алладан өлім тілеме!

¹ Рәсүл (арабша) — رَسُول — Алланың пенделеріне жіберген елшісі. Бұл жерде Мұхаммед пайғамбарды айтады.

Қолдан ұшқан ақ сұңқар
Қайтып келіп қонбайды.
Бір шешеден туғанда,
Бөрінен кетті тәуірім.
Көтермеске амал жоқ,
Көрдім дүние ауырын.
Аясаңшы, апырмау,
Әке, шеше, бауырын!
Бойды жеңіп, тоқтау қып,
Сұрасаңшы ақырын!
Тоқтамады, тұрмады,
Кетті ортадан асылым.
Тәкаппар, зор көкіректі
Көтере алмай басылдым.
Тиянағым, тұрлауым,
Енді кімге асылдым?
Ойламадым туғанды,
Бір өзіңе бас ұрдым.
Жалғыз сенен айрылып,
Артыңа қарап аһ ұрдым.
Ойламадым еш жанды,
Өзіңе ердім оңаша.
Рахаттанып, мақтанып,
Қылушы едім тамаша.
Шыны сорлы мен дағы,
Мағыш байқап қараса.

(ӘБДІРАХМАННЫҢ ӘЙЕЛІ МАҒЫШҚА АБАЙ ШЫҒАРЫП БЕРГЕН ЖОҚТАУ)

Айналайын, құдай-ау, (133)
Қапалық салдың жасымнан.
Шешенің зарын тарттырдың
Бес жасымда басымнан.
Сөйлемей пенде шыдамас
Қайғы отына ашынған.
Жарымды көрмей неше жыл,
Қапалықты асырған.
Жарымды алып қор қылдың
Жас өмірде тасынған.
Айырып, от қып өртедің,
Әбіш сынды асылдан.

Әбішті алып күл қылдың,
Қызылды гүлді жасылдан.
Тым болмаса қызмет қып,
Өткізбедім қасымнан.

Жиырма екі жасымда
Мен айрылдым жарымнан.
Жарық сәуле көрмедім
Шыққалы ана қарнынан.
Күйік күшті түскен соң,
Кетеді екен сабырдан.
Қызықты күнім қалмады
Жылаған айтып зарымнан.
Көре алмай зар боп айырылдым
Құдай қосқан жарымнан.
Өзгеше болып жаралған,
Таныған жан қалпынан.
Тілеуді кесіп құдайым,
Зарлатып қойды артынан.

Құдай салды жүрекке
Жалғанда бітпес жараны.
Көре алмай қор боп қалған соң,
Кете ме іштен арманы?
Сәулемді құдай алған соң,
Сарнамасқа шара не?
Кез келтірді құдайым
Құтылмас маған дараны.
Қалқамды алып, құдайым,
Басыма салдың қараны,
Өзі түгіл көрмедім,
Ізі жоқ басқан табаны.
Күйдіріп, құдай алмады,
Пенденің құрыр амалы.

Қылығыңа жете алман,
Қаншалық тілмен айтқанмен.
Басыңа құдай беріпті
Өлшеусіз қылып ақылын.

Сабыр мен талап беріпті,
Ақылың, рақымың қиын-ды.
Өткен күнгі қызығым
Ұйықтап көрген түстен кем.

Қараңғы түнде қапалық
Жүректі басты, шықпас күн.
Қолдан келген қайратым —
Барымды айтып шыққан үн.
Көңілімнің күні өшкен соң,
Қайғылы қара болар түн.

Жыламай пенде шыдамас,
Қарағымды алған соң.
Сағынып көрген қызықты
Көре алмай зарлап қалған соң.
Ашпадың, алла, қабақты,
Қылмадың қабыл тілекті,
Өле алмай шыдап отырмын
Зор құдайым салған соң.

Шықтым ба деп ем, құдай-ау,
Қызықты күннің шетіне.
Өшірмек алла болған соң,
Пенденің қоймас еркіне.
Өлмектен басқа дауа жоқ
Алланың салған дертіне.
Құтылмас құл жол таппас
Иенің салған өртіне.

Жалтыр құздан құладым,
Қолымнан кетіп сүйеніш.
Көңілімнің күні өшкен соң,
Жалғанда болмас жұбаныш.
Өмірді қылдың, құдайым,
Қызығы жоқ күйініш.
Үмітсіз өмір бітірді
Жүрекке мұз боп ерімес.
Өзгеше болып жаралған
Айырылдым қалқам жарымнан.
Сол қалқамды қоймаған
Замана неткен тар еді?
Жасымнан өтті демегің,
Күн шыққандай қараңғы
Кешегі түннің жарығы.

Сабыр қылып шыдарға,
Қайғы оты асты күшімнен.
Қызықты күнім қалмады
Әбішті көрген түсімнен.

Сағыныш зарын білдірмей
Жүруші едім ішімнен.
Қылығың, қалқам, кетер ме
Жалғанда менің ойымнан?

Сағынсам да алыстан,
Жүруші ем күнше жылынып.
Қызықтың заңғар басынан
Қорлыққа кеттім жығылып.
Құдай қосқан қосақтан
Жалғанда қалдым жырылып.
Қайғында қалдым қамалып,
Қызығым кетті сырылып.

Көре алмай қалдым қалқамның
Дәл екі жыл қызығын.
Жүректегі жазылмай,
Тағдырдың салдың сызығын.
Өмірдің, алла, беріпсің
Күнде өртерлік шыжығын.
Баяны жоқ, байлаусыз,
Тілекте жоқ бұзығын.

Сағынсам да үміт бар,
Болушы еді қуаныш.
Қалқамнан қалдым қарс ұрып,
Қайткенде болар жұбаныш?
Алла берген арманға
Аһ ұрсам болмас алданыш.
Сабыр, тағат қылуға,
Қоймады күйік бойыма ес.
Әбіш сынды жарымнан,
Айырылған соң барымнан,
Жалғанда болмас жұбаныш!

(НЕМЕРЕ ІНІСІ ӨЛГЕНДЕ АЙТҚАНЫ)

Көз жұмғанша дүниеден (134)
Иманын айтып кеткені-ай!
„Бейсенбі ме бүгін?“ деп,
Жұмаға қарсы өткені-ай!
Жер күңіреніп, жұрт шулап,
Ағайын түгел жеткені-ай!
Жамиғат тоңбай, күн жылып,
Төңірім рақым еткені-ай!
Ием қабыл алды-ау деп,
Көңіліме қуат біткені-ай!

Қуаттанып бақсам да,
Күнәлі нәпсім түйтпеді-ай¹.

Ата тегің мұндағы —
Орта жүздің ұлығы;
Ана тегің ондағы —
Өзен судың тұнығы.
Екі асылдан қосылған
Сом алтынның сынығы.
Өлгенше естен қалмайды
Өзгеше біткен қылығы.

Қызыл балақ қыранның
Балапанын дерт алды.
Жеміс ағаш, бәйтерек
Балдырғанын өрт алды.
Артына белгі тастамай,
Жал-күйрығын келте алды.
Ағайынды тойғызбай,
Аз күн қоймай, ерте алды.

Көп жасамай, көк орған,
Жарасы үлкен жас өлім.
Күн шалған жерді тез орған,
Күншіл дүние қас өлім.
Артына белгі қалдырмай,
Бауыры қатты тас өлім.
Жыламайын десе де,
Шыдарлық па осы өлім?

Орамды тілді ауыздым,
Ақылға жүйрік маңыздым.
Көп жасамай тез кетіп,
Көзімнің жасын ағыздың.

* * *

Махаббат, достық қылуға (135)
Кім де болса тең емес.
Қазір дайын тұруға —
Бес күндік ғашық жөн емес.

Сүйіспек көңілім ойлайды
Жанның бәрі — қатыбас.
Сүйісу тозбай тұрмайды,
Еңбекке аз күн татымас.

¹ Төзімі жетпеді, шыдамады.

(М. О. Лермонтовтан)

Рахат, мені тастап қоймадың тыныш (136)
 Ғашық жар, ағайын, дос – бәрі алдағыш.
 Жастық құмар үміттің нұры қайтып,
 Күнгірт тартты, бөрінің аяғы реніш.

Ұнатпаймын тағдырды, дүниені,
 Жасқанып жалынта алмас о да мені.
 Алладан бәрі бір деп тосып тұрмын
 Алғалы жақсылықты, я өлгелі.

Қара жұрт қарап көріп, сөзге нанбас,
 Ант етемін, жалғанын жан таба алмас.
 Өзі алданып, өзгеден соққы жеген,
 Және өзі біреуді алдай алмас.

Соққан дауыл сияқты өмір өтер,
 Қайғырмаймын, білемін, көзім жетер.
 Кеудемде осы жүрек тұрған шақта
 Жақсылық жоқ өзіме мен дәметер.

Ол жүректің жалынын басар бірақ,
 Өлсе, көрде бастырған су топырақ.
 Өзі сүйіп, өзгеден сүю іздеп,
 Таппаған сорлы адамнан сөнер шырақ.

ТҮСІНІКТЕР

Жинаққа кірген ақын шығармаларының қай кезде жазылғанын, жазылуына себеп болған жайларды, алғаш рет қашан, қайда жарияланғанын, шығарманың идеялық мазмұнын, көркемдік қасиетін қоса көрсетіп, әр кезде басылған жинақтарда кездесетін сөз қайшылықтарына текстологиялық талдау жасау, сол сияқты түсінік қажет ететін жеке сөздердің мән-мағынасын айқындап ашып беру — академиялық басылымның ғылымдық құралы саналатын түсініктер бөлімінің ең басты шарты. Жинақтың бұл бөлімінде жоғарыда көрсетілген мәселелер мүмкіндігінше толық қамтылып, түсініктер берілуі көзделді.

Өткендегі әдебиетті бағалауда ресми идеологияның қысымы күшті болған дәуірде бірталай жағдайларды ашып айтудың реті келмеді. Соның нәтижесінде ақын шығармаларына берілген түсініктер күдікті деген жайлардан „тазартылып“, кісі аттарын да қысқартып басып келді. Абайдың ең соңғы екітомдық ғылыми жинағында да (1977) Шәкәрім Құдайбердиев пен Абайдың баласы Тұрағұл аттары аталмайтыны соңдықтан. Бұрынғы (1933, 1939-40, 1945) жинақтарда берілген кейбір түсініктердің (мысалы, Абылай, Кенесары-Наурызбай есімдеріне байланысты) кейінгі жинақтарда айтылмай келгені де осы жағдайдан туған еді. Әрине, кейде алдыңғы жинақтағы түсініктерді сол күйінде толық қайталау қажет саналмаған кездері болғаны түсінікті. Мысалы, Абайдың аударма өлендерінің түпнұсқа тексті 1954 жылғы жинақта мүмкіндігінше толық берілген де, одан кейінгі жинақтарда тек қысқаша дерек ғана келтіріліп отырған.

Абай шығармаларын жинау, бастыруда олардың текстің зерттеудің, ғылыми тұрғыдан анықтаудың мәні үлкен. Олай болатын себебі, Абайдың қолымен жазылған шығармасы жоққа тән. Тек „Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы“ деген шығармасының қолжазбасы ғана Абайдың өзі жазған делініп жүр. Осыдан басқа шығармалардың қолжазбасы түгелдей өзге адамдардың қолымен жазылған және әртүрлі

қолжазбаларда, 1909 жылғы жинақта және кейбір онан кейінгі жинақтарда бірталай сөздер әрқалай оқылады. Мысалы, Мүрсейіттің бірнеше қолжазбасында да бір өлеңдегі кейбір сөздер бірде былай, бірде олай жазылған. Оның үстіне алғашқы 1909 жылғы жинақта жоқ, кейінгі басылымдарға енгізілген шығармаларда бар қолжазбаларды, бұрынғы жинақтарды салыстырып зерттеу негізінде кейінгі басылымдарда кейбір сөздер түзетіліп беріліп келеді. Әр жинақта бір сөздің әртүрлі нұсқасы болуы кейде пікір таласын туғызатыны, мынасы дұрыс емес, бұрынғы жинақтағы нұсқасы дұрыс деуге мүмкіндік беретіні де түсінікті. Абай шығармасы деп саналып, газет-журналдарда жарияланған ғылыми жинақтарға кірмеген бірлі-жарым өлеңдер де жоқ емес.

Түгелдей алғанда Абай шығармаларын текстологиялық зерттеуде айтарлықтай табысқа қол жетті, академиялық толық жинақтағы шығармалардың текстері дәйекті түрде анықталды дей аламыз. Ал енді нақтылап айтсақ, қолжазбалардың ең негізгісі, толығы, 1905, 1907, 1910 жылғы Мүрсейіт Бікіұлының жазбалары. 1909 ж. С.-Петербургта басылған Абай шығармаларының тұңғыш жинағындағы текстерді де түпнұсқа ретінде қараған орынды. Абай шығармаларының басым көпшілігі Мүрсейіт қолжазбалары арқылы жеткенін ескерсек, бұл тұңғыш жинақтың мәні зор екені айқын аңғарылады. Басқа жекелеген қолжазбалардың көлемі шағын, оларда Мүрсейіт қолжазбасында жоқ өлеңдер өте аз, сондықтан олар қосымша деректер ретінде бағалануы орынды. Алайда бұл жинақта да, қолжазбаларда да жаңылыс жазылған, қате басылған сөздер кездесіп отыратыны салыстыра тексеру, текстологиялық зерттеу негізінде анықталды. Бұл жинақтың алдында баспа жүзінде жарық көрген өлеңдер (мыс., „Дала уалаяты газетінде“ жарияланған „Жаз“, „Болыс болдым, мінеки“) үш-төрттен аспайды.

1909 жылғы жинаққа кірмеген бір топ шығармалар 1916 жылы Орынборда С. Әбішұлы бастырған „Абай термесі“ атты кітапта жарияланды. Олар — бірінші қарасөзі мен „Ата-анаға көз қуаныш“, „Тайға міндік...“, „Жарқ етпес қара көңілім не қылса да“ және бірнеше өлеңдер. Ал 1922 ж. Ташкентте, Қазанда басылған жинақтар сол 1909 жылғы жинақта жария болған шығармаларды қамтиды.

І. Жансүгіров 1923 ж. „Тілші“ газетінде Ташкентте шыққан жинаққа сын пікір ретінде „Абай кітабы“ атты мақала жазып, бір алуан қате басылған сөздерді қалай дұрыстап оқу керек екендігін нанымды көрсетті. Мысалы, „шалғыннан жүні

қылтындап емес“, „шалғыннан жоны қылтындап“ деген дұрыс екенін, немесе „биікке басшы болар деме залым“ емес, „бейіске басшы болар деме, залым“ деп оқылуы дұрыс екенін алғаш көрсеткен І. Жансүгіров болатын. Бұл мақаладағы тағы бір өте бағалы пікір — Абай шығармаларын „толық жинақтап жемісті қылып шығаруға тырысу“ міндеті қойылған. „Абайды жете білетін Шәкәрім, Мұхтар, Әлихан, Ахмет сияқтыларды бұл жолға үндеу керек, сөйтіп осы бастан қам қылып, асықпай бірнеше жылды мойынға алу керек“, — дейді І. Жансүгіров. Сол кездің өзінде-ақ Жансүгіровтың Абай шығармаларының толық жинағын тыңғылықты дайындап бастыру мәселесін көтеруі және Абайдың өмірі мен шығармашылығына ең жетік, білгір адамдар деп Шәкәрім Құдайбердиев, Мұхтар Әуезов, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсыновты атауы айрықша назар аударарлық. Жаңа шығармалармен толықтырылып басылуы жағынан ерекше атауға лайық жинақтың бірі — 1933 ж. Әуезов бастырған „Толық жинақ“. Мұнда „Әзім“ поэмасы және Абай жас кезінде 1855—1881 ж. арасында жазған дейтін бір топ өлеңдер алғаш жарық көрді. 1945 жылы басылған толық жинақта жаңадан табылған „Домбыраға қол соқпа“, „Мен боламын демендер“, „Ойға түстім, толғандым“ және бірнеше қысқа өлеңдер жарияланды. Бұл жинақта және 1954 жылғы жинақта шығармалардың текстерін қолжазбалармен және бұрынғы басылымдармен салыстыра тексеріп анықтауға назар аударылған. Әсіресе 1954 жылғы екі томдық толық жинақтың кейбір аударма өлеңдердің орысша түпнұсқасын айқындау жағынан елеулі жаңалығы бар. Абай шығармаларының текстерін ғылыми тұрғыдан зерттеуде 1957 ж. Әуезовтің басқаруымен жарық көрген екі томдық академиялық толық жинақтың мәні ерекше. Бұл басылымның құндылығы алдымен Әуезовтің текстологиялық жұмысқа тікелей қатысып, ерінбей-жалықпай басшылық етуінің нәтижесі. Жинақты баспаға дайындау барысында Абайдың өлеңдері, поэмалары, қара сөздері бұрынғы басылымдар мен белгілі қолжазбалар салыстырылып, мұқият тексеріліп, бірталай сөздерге түзетулер енгізілді. Қай сөздің қандай негізге сүйеніп алынғаны әр шығармаға берілген түсініктемеде көрсетілген.

Мұхтар Әуезов „Абай (Ибраһим) Құнанбаев“ атты монографиясында: „Қазаннан, әскерлік қызметтен қашып келіп, Абайға туысқан-дос болып кеткен татар молдалары: Ғабитқан, Кішкене молла (Мұқамметкөрім), Махмұт (Кішкене молланың баласы) және қазақтан шыққан: Мүрсейіт, Самарбай, Ыбырай, Хасен, Дайырбай сияқты бала оқытушылар Абайдың

өлеңдерін көп көшіріп, таратып отырды...“, — дей келіп: „Жаңағы молдалардың: Ғабитқан, Кішкене молла сияқты жасы үлкендері Абай өлеңдерін ертеректен жинастырып, көшіріп жүрсе, кейінгі Мүрсейіт бастаған көпшілік Абай шығармаларының жинақтарын сол жаңағы 1896 жылдан бері қарай көшіретін болады“, — деп жазады (Мұхтар Әуезов. Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. „Ғылым“ баспасы, 1967, 27-бет). Және Абайдың мұраларын көшіріп, таратушылар арасында Мүрсейіт „еңбегін айрықша атап өту керек“ дейді. „Қазір Абайдың басылып жүрген таңдамалы өлеңдер жинағы немесе толық жинақтары болса, барлығында да біздің асыл нұсқа есебінде сүйенетініміз — сол Мүрсейіттің көшірмелері“, — деп жазады (аталған кітап, 28-бет).

Мекемтас Мырзахметов „Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары“ атты кітабында („Ғылым“ баспасы, 1982): Мүрсейіт Абай шығармаларын „асыл түпнұскадан тікелей көшірумен бірге, ақын шығармалары оның қолына Абай маңындағы жақын адамдар арқылы жетуі де мүмкін ғой“, — деп жазды (121-бет).

Абайдың өз қолымен жазылған нұсқалар сақталмағандықтан „асыл түпнұскадан тікелей көшіру“ жайында жорамал түрінде ғана айтуға болады. Дегенмен де М. Әуезовтің „... Абайдың өз заманындағы оның шығармаларын көшіре бастаған Мүрсейіттің қолжазбаларын біз нақтылы жазба дерек ретінде бағалаймыз“ (аталған кітап, 28-бет) деп жазуында үлкен мән бар екені сөзсіз.

Ал, Мүрсейіттің Абай шығармаларының алғашқы жинағын дайындауға қатысы жайында Әрхам Кәкітайұлы Ысқақов өкесі Кәкітай (Ғабдұлхакім) туралы жазған (1949) естелігінде былай деп баяндайды:

„... 1905 жылы жаз басында, Кәкітай Абайдың зор қарызын өтеуге бел байлап, дайындық жасады. Әуелі кең қып „абылайша“ дейтін қос жасатты. Өз ауылында ескіше бала оқытып жүретін Мүрсейіт Бікі баласы деген (Әнет) молданы босатып алып, бала оқытқаныңнан табатын пайданды мен беремін деп міндеттеніп, сол қосқа отырғызып, қағаз, қарындаш, қалам, сия сықылды жазу аспаптарын түгендеп беріп, Абайдың ел аузына тарап, одан әркім жазып алып, сақтап жүрген өлеңдерін, қарасөздерін жинап беріп, өзі ол өлеңдердің не турасында жазылғандығын реттеп, бөлім-бөлімге айырып, жазылған жылдарын көрсетіп, Мүрсейітке жазып бітіруге тапсырды“, — дейді. (Әрхам естелігінің қолжазбасы).

Бұған қарағанда, Көкітай, Тұрағұлдар Абайдың елге тарап кеткен шығармаларын жинап, Мүрсейітке көшіртіп, Мүрсейіттің көшірген қолжазбаларын қайтадан қарап шығып, қате жазылып кеткен Абай сөздерін бар мүмкіншілігінше түзетіп, 1909 жылы тұңғыш жинақты әзірлеген. Сөйтіп, Мүрсейіт көшіріп жазған Абай шығармалары Көкітай мен Тұрағұлдың тексеруінен өтіп барып, баспаға берілген.

1909 жылғы жинақ:

„Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғылының өлеңі.

Бастырған Көкітай, Тұрағұл Құнанбай ұғланлары“, — деп аталып шыққаны мәлім.

Абай шығармалары 1909 жылы басылып шыққанға дейін де қазақ даласына көп тараған. Бұл жөнінде Мұхтар Әуезов былай дейді:

„Абайды... қолжазба күйде көшіртіп алып тарату Тобықты іші мен Семей уезі ғана емес, Қараөткел, Кереку, Қарқаралы, Өскемен, Зайсан, Лепсі, Қапал уездерінің барлығында да көп жайылған өнеге-дәстүр есепті болған“. (Аталған кітапта, 28-б.)

Мұхтар Әуезовтің осы айтқандары кейінгі жылдары анықтала бастады. Мысалы, Өмірбек Жылқыбаев деген, Ново-сибирь қаласында тұратын (Қарқаралы азаматы) адамның қолында Абай өлеңдерінің көшірме қолжазбасы сақталатыны 1944 жылы мәлім болды. Мәди Тәстембекұлы Әсеновтың (Кереку) қолында болған Абай өлеңдерінің қолжазбасы және Оразке Уақбаевтың қолжазбасы 1951 жылы табылды.

Бұл үш адамның қолжазбаларының ішінде бұрын ешқайда жарияланбаған Абайдың алтты өлеңі бар.

„Абайдың әдетінде, — дейді Мұхтар Әуезов, — бір жазған өлеңін қайта түзеп жазып, қайтадан қарастыру машығы жоқ. Жалғыз ғана „Сегіз аяқ“ деген өлеңнің басын қайта бір түрлі қылып айтып еді деген сөз бар“ (Абай Құнанбайұлы. Толық жинақ. 1933 жыл, 382-бет).

„Сегіз аяқ“ өлеңінің басын „қайта бір түрлі қылып айтқан“ нұсқасын Абай өлеңдерін көшіріп жазған белгілі адамдардың бірде-бірінің қолжазбасынан кездестіре алмаймыз. Мұхтар сөзінің шындығына көзімізді жеткізген, 1951 жылы табылған, жоғарыда аталған Оразке қолжазбасы болды. Оразке көшіріп жазған Абай өлеңдерінің ішінде „Сегіз аяқ“ өлеңінің қайта бір түрлі қылып жазылған нұсқасы бар болып шықты. (Түсініктемеде толық жазылған).

Енді бір ерекше атап айтатын қолжазба — Садуақас Мұсаұлы Шормановтың (Кереку) 1884—1891 жылдар арасында жазылған қолжазба жинағы. Бұл қолжазба жинақты алғаш

тапқан академик Әлкей Марғұлан былай дейді: „Садуақас осы дәптерін 1897 жылы Петербургқа барған сапарында Петербург университетінің профессоры, қазақ тілін, әдебиетін зерттеуші ғалым П. М. Мелиоранскийге сыйға тартқан. Қазір бұл дәптер Салтыков-Щедрин атындағы көпшілік кітапханасында, академик А. Н. Самойлович архивында сақтаулы тұр... Садуақастың бұл дәптері — қазақ қолжазбаларының ішіндегі маржандай тізілген көркемінің бірі. Садуақас орыс әдебиетін, Күншығыс халқының әдебиет дүниесін жақсы білетін мәдениетті кісі болғандықтан, Абай шығармаларына зор мән беріп, оны өз қолымен мүлтіксіз көшіріп, ғылыми кітапханаларға тапсыруы игілікті іс болған“ (Ә. Марғұлан. „Абай қолжазбасы“. „Қазақ әдебиеті“, 16 август, 1963 ж.)

Садуақастың дәптерінде оның өзінің және басқа да ақындардың 3280 жол өлеңі, қазақтың 178 мақалы жазылған.

Садуақас (1846—1927) Абайдың замандасы және Абаймен жақсы таныс, достас болған, өзі де әдебиетші, ақын. Ол Абай өлеңдерін, ақынның көзі тірі кезінде, 1890 жылдары көшіріп жазған. Садуақас жазбасында Абайдың он жеті өлеңі бар, жалпы көлемі — 576 жол. Ол өлеңдер: „Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да“, „Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы“, „Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек“, „Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман“, „Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап“, „Байлар жүр жиған малын қорғалатып“, „Қалың елім, қазағым, қайран жұртым“, „Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ“, „Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат“, „Ұрлық, сұмдық, қулықпен мал жиылмас“, „Ішім өлген, сыртым сау“, „Қажымас дос халықта жоқ“, „Бойы бұлған“, „Қан сонарда бүркітші шығады аңға“, „Сүр бұлт түсі суық қаптайды аспан“, „Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай“, „Жазғытұры“.

Садуақас қолжазбасындағы Абай өлеңдерін жинақтарда басылған нұсқаларымен салыстырып қарасақ, ақын сөздерінің көпшілігі Садуақас қолжазбасында дәл беріліп, дұрыс жазылғаны анық байқалады.

Академик Әлкей Марғұлан 1946 жылы Ленинградтағы География қоғамының архивінен тапқан, кезінде орыс ғалымы, журналист В. А. Кудашев тапсырған Абай өлеңдерінің қолжазбасы осы Садуақас Шормановтың жазбасымен негізінен бірдей келіп отырады. Бірақ айырмасы да жоқ емес. Садуақаста „Ұрлық, сұмдық, қулықпен мал жиылмас“ деген „Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей“ деген өлеңнің екінші жартысы ғана берілсе, мұнда бас жағы да „Аш қарын жұбана ма майлы ет жемей“ делініп түгел берілген. „Өлеңді мен айтпаймын

ермек үшін“ деп басталатын (белгілі „Мен жазбаймын өленді ермек үшін“) және бар. Не бәрі қолжазбада, „Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей“ деген өленді екіге бөлгенін есептегенде, 16 өлең болып шыққан. Бұл қолжазба ескі араб әріптерімен жазылған, аталған архивке 1897 жылы түскен. Қолжазбаны арнайы зерттеген Әлкей Марғұлан қолжазбаға әрбір өлеңнің қарсы бетінде орысша аудармасы жазылғанын айтады. (А. Х. Марғұлан. Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары. Қазақ ССР Ғылым академиясының хабаршысы, 1955, №5, 30-бет). Бұл қолжазба 1957 жылғы басылым дайындалған кезде жазба дерек ретінде ескерілген, кейін де Абай шығармаларын бастырушылар назарынан тыс қалған жоқ.

Абайдың осы академиялық жинағын баспаға әзірлеу үстінде, ақын сөздерінің дәлдігін қадағалап, анықтау ісінде аталып отырған қолжазбалардың тигізген нақтылы көмегі аз болған жоқ.

Бұл орайда Мұхтар Әуезовтың:

„Жалпы алғанда көптеген шығармалардағы Абай текстінің дәлдігі қолда бар ауызша, жазбаша нұсқалардың бәрін тұтас алып, текстологиялық талдаулар жасау жолымен анықталмақ“, — деген ғылымдық қағидасын, бар мүмкіншілігінше, берік ұстандық.

Абай шығармаларына берілетін түсініктердің толық және дәлді, дұрыс болуы ерекше ескерілді.

1909 жылғы жинақтан бастап, 1922 жылғы Қазанда және сол жылы Ташкентте басылған жинақтар, 1933 жылғы толық жинақ, 1939—1940 жылғы екі томдық толық жинақ және 1945 жылғы толық жинақ түгелдей қайта қаралып, ол жинақтардағы мағлұмат, деректер салыстырылып зерттелді. Түсініктерді толықтыра алатын нақтылы мағлұмат, деректер алынды. Кәкітай жазған Абай өмірбаянындағы (1909), Көкбай мен Тұрағұлдың Абай туралы естелік әңгімелеріндегі мағлұматтар, Мұхтар жазған Абай өмірбаяны, шығармаларына жасаған талдаулардан түсініктерге тікелей қатысы барлары орынды жерде пайдаланылды. Сол сияқты Қ. Мұхамедхановтың „Абай шығармаларының текстологиясы жайында“ (1959) деген кітабындағы деректер мен талдаулар ескерілді.

Бұл жолғы басылымда Абайдың өлендері мен аудармалары бір бөлімде, жазылған жылына қарай, араластырылып берілді (1945 жылғы басылым үлгісімен). Мұнда Абай аудармаларының ішінде таза аударма деп қараудан гөрі, белгілі бір ақынның әсерімен бастап, өзінше дамытып өкететін, қолтумалық сипаты бар өлендердің барлығы ескерілді. Бұл —

ақында түпнұсқа мазмұнын сөзбе-сөз жеткізетін дәлме-дәл аударма, түпнұсқа мазмұнын сақтай отырып, өз жанынан сөз, пікір қосқан, немесе кей жерін қалдырып кеткен еркін аударма үлгілері бар екенін жоққа шығармайды. Мәселе түпнұсқа сарынында өзінше жазылған өлеңдер жөнінде болып отыр.

Абай — қазақ әдебиетіне шын мәнінде аударма тәжірибесін енгізген ақын. Оған дейін ұлттық көркемсөз қазынамызда Шығыс әдебиетінің жекелеген нұсқаларының мазмұны мен сарынын жырлаған әртүрлі ертегі, аңыз, хикая үлгілері болғанмен, бас-аяғы бүтін текстологиялық аударма нұсқасы болмаған.

ӨЛЕҢДЕР МЕН АУДАРМАЛАР

1) „Кім екен деп келіп ем түйе қуған“ (1855). — Бұл өлең бірінші рет Абайдың 1933 жылғы толық жинағында басылды (Абай Құнанбайұлы. „Толық жинақ“. Қызылорда, 1933 жыл, 71-бет). Содан бергі жинақтардың бәріне кіріп жүр. Өлең ел ішінің бір қариясының аузынан жазып алынған. Ол ақсақал жас жігіт күнінде ауылындағы бір әйелді төркініне ертіп барады. Төркіндері бір жауыр айғыр береді. Жауыр айғырды алып келе жатып, Құнанбай ауылының жолда жатқан түйелерінің арасын аралап өтеді. Оларды көре салып, он жасар бала Абай ауылдан тайға мініп, шауып келіп, әлгілердің аты-жөнін сұрап алып, қайта бұрылып бара жатып, осы өлеңді суырып салып айтқан екен. (Түсінік берген Тұрағұл Абайұлы — 1933 жылғы жинақта).

2) Шығыс ақындарынша („Иүзи — рәушан, көзі — гөүһәр“) (1858) — Бұл да 1933 жылғы толық жинақта және барлық басылымдарда жарияланған. Мұнда да шөкірт ақын, өзі ұстаз тұтқан Шығыс ақындарының дәстүрімен, сұлуды мадақтап сипаттайды. Осы өлеңдерінің өзінен-ақ бала ақынның араб, парсы, түрік әдебиетімен ерте танысқанын көреміз.

3) „Фзули, Шәмси, Сәйхали...“ (1858) — Бұл өлең де бірінші рет 1933 жылғы толық жинақта басылған (71-бет). Өлеңді Семей медресесінде оқып жүрген он үш жасар шөкірт Абай Шығыс ақындарына еліктеп жазған. Өзіне үлгі еткен атақты ақындардың аттарын атап: „Мәдәт бер, я шағири, фәрияд“ деп сыйынып, „мәдәт“ тілейді.

4) „Әлифби өлеңі“ (1864) — Бұл өлең де ең алғаш 1933 жылғы толық жинақта жарияланған (71–72-беттер).

Абай бұл өлеңді Семей медресесінен оқып шығып, еліне қайтып келгеннен кейін, 18–19 жастар шамасында жазған. Өлеңді араб алфавитінің реті бойынша жазып, арабтың жиырма тоғыз әрпінің әр біріне бір жол арнап, тіпті, араб жазуында қолданылатын белгілерін де өлеңге қосқан.

Науаида да араб алфавитімен тізілген ғазелдер бар екенін айта келіп, Мұхтар Әуезов: „Бірақ ол әр жолдың басы емес, қайта аяғындағы ұйқасты сөздердің ең соңғы дыбысын әлифби ретімен келтіреді“, – дейді. (М. Әуезов. Абай Құнанбаев. А. 1967. 96-б.) Және жас ақын Абай: тек жігіттік, жастық сезімдеріне жаңа үлгі болғандай тын тұр ғана іздейді. Сол себепті „Әлифби“ өлеңінде Науаи ғазелдерінің кейбір сырт түрі, өрнектерін ғана алады.

Абай оқыған Шығыс ақындарының көбіне ортақ бір жай – махаббат сияқты сезімдерді жырлауда мистикалық сарындар да болады. Ғашықтықтың өзін құдайды тану жолындағы жан әрекеті есебінде жырлау басым еді. Абайдың қасиеті сол – жас шағының өзінде де, еліктеуші бола тұрса да, өзінің махаббаттық арман-шерлерін, тілектерін жырлағанда сопылық, мистикалық сарындарға бармайды.

Көп теңеулерде кітапшылап, әсірелеп жырлап отырса да, „Әлифби“ өлеңінің соңғы екі жолында:

... Үтір мен асты-үстілі жазу да бар,
Болуға асты-үстілі көнсең өзің, –

деп келіп, Абай сүйген сұлуға арналған өлеңнің ең соңында нақтылы тілегін ашып айтады. Сезім, сана жағынан Шығыстық сарыннан өз басының сау екенін танытады. Кейін аз уақыттың ішінде-ақ, өмір шындығына жақын өлеңді өз халқының анық халықтық тілімен жазып кететін Абай мынау тұста тек аз уақыт қана өзінің көзі түскен және өзін жас шағында қызықтырған, таңдандырған үлгіге аз бой ұрады. Терең сезім, идея, мазмұн жағынан түгелімен Шығыс ақындарының ықпалына берілмесе де, өлең құру шеберлігі, түр жаңалығы жөнінде бұл кезде де көп нәрсе табады.

Латын алфавитімен басылған 1933 жылғы жинақтағы „Әлифби“ өлеңінің көп сөздері қате басылып, мағынасы бұзылған.

Бір ғана мысал:

„Әліп, деп ай жүзіне ғыйбат еттім,
Бій, балайы (?) дәретіне (?) ныспат еттім“...

Ал, 1939 жылғы жинақта (1-том, 34-бет) өлеңнің 1933 жылы қате басылған бастапқы екі жолы біраз түзетілген.

Әлифдек ай иузіне ғибрат еттім,
Би, бөләйі дәртіңа нисфат еттім...

Екі жинақта да „балайы – бөләйі“, „дәретіңе – дәртіңа“ деген сөздерге түсінік берілмеген.

1945 жылғы жинақта:

Әлиф дек ай иузіңе ғибрат еттім,
Би, бөләй дертіңа нисбат еттім...

деп басылып, „бөлаи“ деген сөзге: „бөлаи – бөле, бөлелі деген мәнде“ деп түсінік берген (6-бет). „Дәртіңа“ сөзіне түсінік берілмеген.

1957 жылғы жинақта „Бала,й“ деп басылып, бұл сөзге: „Ұлы, жоғары“ деп түсінік берілген (1-том, 14-бет), 1977 жылғы жинақта да осы соңғы (1957) берілген түсінік қайталанады. „Балайы“, „бөләйі“, „бөлаи“, „бала,й“ деп басылып жүрген сөздің дұрыс нұсқасы – бәля (арабша) – қайғы, бөле, ауыр хәл деген мағынасында. Ал, „ұлы, жоғары“ дейтін сияқты сөздердің мағынасын арабша газыйм деген сөз білдіреді. Арабша сәляи газыйм (ұлы бөле, зор бөле) деген сөз тіркесі (ғыйбарә) бар.

Жалпы „Әлифби“ өлеңіне текстологиялық зерттеу жеткілікті жүргізілмеген.

1933 жылғы жинақта өлеңнің бастапқы жолы „Әлиф, деп ай жүзіңе ғыйбар еттім“ — деп басталса, 1939 жылғы жинақта: „Әлифдек...“ деп басылған. 1943 жылғы жинақта да „Әлифдек...“ деп басылып, „Әлифдек“ (Әліптей) деген теңеу — шағатайша (412-бет) — деп түсінік берілген. 1939 жылдан бастап, одан кейінгі жинақтардың бәрінде „Әлифдек“ деп басылып келеді. Өлең жолын тұтас оқысақ, мағынасы: „Әлифтей ай жүзіңе ғыйбрәт еттім“ болады. Сонда сұлу қыздың жүзін (ай жүзін) араб әліппесінің бірінші харіпі (өріпі) „I-A-ға“ (арабша „Әлиф“ деп аталады) теңеу көңілге қонбаса керек. Сондықтан 1933 жылғы жинақта: „Әлиф, деп ай жүзіңе ғибрат еттім“ деп басылғаны дұрыс болады. Яғни сүйген қызға арнап жазған хатын: „Әлиф деп“ бастап, айдай жүзіне ғибрәт еткен.

Бұрынғы жинақтарда қате басылған сөздер түзетілді. Өлеңдегі араб, парсы сөздерінің негізгі жазылу түрі көрсетіліп, мағынасына түсінік берілді.

5) „Шәріпке“ („Түңлікбайдың қатыны, атың — Шәріп“) (1870) — Бұл бір ауыз өлең ең алғаш 1933 жылғы жинақта басылған (72-бет). „Шәріп — Түңлікбай дегеннің қатыны. Түңлікбай Абай ауылдарының көршісі болған“ (Мұхтар Әуезов, 1933 жылғы жинақ, 72-бет).

6) „Абыралыға“ („Мен жасымда көп көрдім мұсылманды, көпірді“) (1876) — Бұл өлең ең алғаш 1933 жылғы жинақта басылған (73-бет). Өзінің замандасы Абралы (1839—1920) дейтін адамның намаз оқығанда, құран аятын түсінбей, қара дүрсінге салып, бүлдіріп оқитын надандығын ажуа етіп жазған. Өлеңнің аяғы ұзағырақ болса керек. Толық нұсқасы ешкімнің есінде қалмаған.

7) „Жақсылыққа“ („Аяғыңды аңдап бас, ей, Жақсылық“) (1880) — Бұл өлең де ең алғаш 1933 жылғы жинақта жарияланған (73-бет). Сол жинақта берілген түсінікте: „... Өлеңнің айтылған реті: 1880 жылы Абай Қоңыр Көкше деген елге назначение, атап сайлаумен болыс болғанда, мырза деген таптың Жақсылық деген кісісі: „Борышымды елге бөліп салып, мені құтқар“— депті. Борышты болғанда, өзінің жарамсыз қылығынан борыштанса керек. Сонда Абай айтып еді деп, Көкбай марқұмның жиған өлеңінің ішінде жазылып-ты“, — делінген (323—324-беттер).

Өлеңнің бастапқы жолы жинақтарда:

Аяғыңды аңдып бас, ей, Жақсылық,—

деп басылып келеді. Дұрысы:

Аяғыңды аңдап бас, ей, Жақсылық,—

деп білеміз. Абай бұл арада Жақсылықтың орынсыз талап етіп, аңдамай сөйлегенін айтып отыр. „Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі“ дегеннің мысалы сияқты.

8) „Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға“ (1880).

М. Ю. Лермонтовтың „Дитя в люльке“ (1829) атты шығармасының аудармасы. Түпнұсқасы неміс ақыны Д. Шиллерден алынған („Das Kind in der Wiege“, 1796).

Абай шығарманың жалпы мазмұнын сақтап, еркін аударған. Алғаш 1933 жылғы жинақта басылып, содан бергі негізгі басылымдарына енгізіліп келеді.

Абай аударған түпнұсқа мынадай:

Счастлив ребенок
И в лопьке просторно ему,
Но дай время сделаться мужем,
И тесен покажется мир.

Кезінде бұл өлеңді Міржақып Дулатов та аударған. Оның тексті мынадай:

Бақытты бала:
Бесікте еркін өседі.
Ержетсе: қара дүние
Тар, деседі.

(Міржақып Дулатов. Шығармалары. 1991. 338-б.)

9) „Сап, сап, көңілім, сап, көңілім“ – Бұл өлең де ең алғаш 1933 жылғы жинақта „Жылы белгісіз өлендер“ ретінде басылған (231-бет). Өлеңнің бұл басылған нұсқасының көлемі 30 жол. Түсінік берілмеген. 1939 жылғы жинақта басылған нұсқасы – 59 жол (231– 232-беттер). Бұл нұсқасы туралы: „Бұл – Абайдың бозбала күнінде өзіне өзі айтқан өлеңі. Абай өлендерінің 1933 жылы шыққан жинағында алғаш рет басылған еді. Бірақ онда түгел табылмай, жарым-жартысы ғана басылған болатын. Қазір сол олқылары түгелденіп, бірінші рет толық басылып отыр“, – делінген (231-бет).

Өлеңнің жазылу тарихы туралы, толығырақ түсінік, 1945 жылғы жинақта берілген: „Мұны Мұхтардың көрсетуі бойынша, Абай өзінің жігіт шағында жазған көрінеді және сол жігіт шағынан қалған өлендерінің ішіндегі ең көлемдісі, көркемі. ... Мұны бұрын Абай жас кезінде өзі ғашық болған бір әйелі – Сүгірдің қызына айтқан дейді екен. Бірақ, соңғы айтушылардың сөзіне қарағанда, бұл өлең Сүгір қызына емес, Сүйіндік қызы Тоғжанға арналған көрінеді. Жігітектер мен Құнанбай жауласып жүргенде, Абайдың қауіп-қатерге қарамастан бейнетпен барып жүрген қызы – сол Тоғжан. Ерболмен достығы да сол қыз арқылы болған. Және Тумабайдың айтуынша, бұл өлеңдегі қыз Сүйіндік қызы екенін білдіретін:

– Қыз ағасы Өлібек
Ұстап ап дүре салмай ма, –

деген бір-екі жол өлең де бар екен. Жалғыз-ақ кейінгі айтуында ол жолдар түсіп қалыпты. Біз орнын білмегендіктен бұл екі жол өлеңді баспаға қоспадық. Соңғы нұсқасы Мүрсейіт жазбасынан алынған“, (455–456-беттер).

10) „Қансонарда бүркітші шығады аңға“ (1882) – Бұл өлең ең алғаш „Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғлының өлеңі“ деп аталған жинақта басылған (С.-Петербург. 1909 жыл, 14-бөлік, Аңшылық туралы, 71–72-беттер). Бұл өлеңде Абай өз басынан кешкен, өзі көріп, терең сезінген уақиғаны жыр етіп, толғана суреттеп, шыншыл шеберлікті танытады.

Абаймен жиырма бес жыл бойы айырылмас жолдас, айнымас дос болған, оның мінезін, әдет-салтын өте жақсы білген, көзімен көрген Көкбай былай баяндайды:

– „... Аңшылық құру, бәйгеге ат апарып қосу, палуан апарып күрестіру, қаршыға, лашын салғызу... өнерді қызықтау сияқтының барлығын да... көрді... Ол кезде Шыңғыстың қыс бойы елсіз қалатын сыртында бұғы, арқар, киік, түлкі болады. Абай көп кісі, көп жақсы құсбегі, мерген сияқты жақсы аңшылармен қостап шығып, бірнеше үймен, көп соғым сойыспен барып, бір ай, екі ай жүріп қайтады“ (1993 жылғы жинақ, 276–277-б.)

Ат, құс, аңшылыққа соншама құштарлық мінездері Абайдың ақындық қуатын онан сайын рухтандырып, шабытын шарықтатып: „Қансонарда бүркітші шығады аңға“ сияқты, әрі идеялық мазмұны, әрі көркемдік түрі түгел қабысып тұрған, қазақ халқының тұрмыс-салтына тән, ерекше бір көрінісін көз алдына әкелетін тамаша өлеңін тудырған.

„Қансонарда“ өлеңінде, – дейді Мұхтар Әуезов, – орыс халқының өмірінен, не орыстың классик поэзиясынан тұпатура ауысып келіп, араласып тұрған ешбір белгі, дерек жоқ. Бұндағы көретініміз, қазақ халқы мекен еткен қыры туралы, табиғат, бүркіт салуға салт атқа мініп шыққан анық қазақтың аңшылар тобы. Ермек үшін еңбек еткен ширақ, сергек, қажырлы әрекет үстіндегі адамдар. Көпшілік елдерде, бұл замандарда қолданбайтын бүркіт аңшылығы суреттелген. Осы адам тобының мінездері, аңшылықтағы тәсіл-тәжірибелері, әр алуан динамикалық кесек әрекеттері, толып жатқан машық-мерзімі тұтас қазақтың өзіне тән тіршілігі боп шығады“ (Аталған кітап, 103-бет).

... „Шындыққа, нақтылы деректілікке ерекше мән берген ақын реалистік дәстүр бойынша, өз шығармасының барлық бұйымын, бар тұрманын тұтас ету керек. Соның белгісін бұл шығармада Абай өзінің сөздігінен де айқын танытады.

„Сонар“, „Қағушы“, „Қайтқан із“, „Бүркіттің қайқан қағып аспанға шығуы“, „Түлкінің кере тұра қалуы“, „Үйірімен үш тоғыз“ десу — бәрі де аңшылықтың өзіне тән тілі. Сол өзгешелікпен қатар ақын қиялын да өткірлеп, сол асығыс, қарбалас, тайталастар үстінде шебер түрдегі соны теңеуді де табады. „Қар — аппак“, „бүркіт — қара“, „түлкі — қызыл“ дей келіп, сол бір қайнаған қимылдарды қымсынған ұяң сұлудың асығып шомылған қозғалыстарына ұқсатуы да шеберлік айғағындай. Бұнда натуралдық үлгіде екі жайды: „ананы көр де, мынаны көр“ деп ұқсата салу жоқ. Табиғатты, түлкі мен бүркітті түгел қосып, бір бейне етіп, ақ етті сұлудың динамикалық әрекетіне ұқсатуда көп ассоциация туғызатын терең де кең метафора танылады. Шын шебер реалистің ғана қаламына оралатын өзгеше үлгі“. (Сонда, 105-6).

Өлеңнің он үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (71-бет) және 1922 жылғы (Қазан) жинақта (141-бет):

Кере тұра қалады қашқан түлкі, —

деп басылған. Мүрсейіт қолжазбасында да осылай жазылған. 1933 жылғы (74-бет) және 1939 жылғы жинақтарда (39-бет):

Көре (?) тұра қалады сонда түлкі, —

деп өзгертілген.

1945 жылғы жинақта (12-бет):

Кере тұра қалады қашқан түлкі —

деп, 1909 жылғы кітап бойынша берілген.

Ең соңғы, 1977 жылғы жинақта „кере“ деген сөз „көре“ болып, қате басылған.

Абайдың осы өлең жолының дәлдігін анықтай түсу үшін текстологиялық талдау жасалды.

„Ақын бұл арада: аспанға шығып алып, шүйілген қыраннан, құр қаша бергенмен құтыла алмайтынын білген түлкінің жанын қорғау үшін қайрат қылмақ болып, кере тұра қалған көрінісін дәл суреттеген:

... Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
Қандыкөз қайқан қағып шықса аспанға.
Кере тұра қалады қашқан түлкі,
Құтылмасын білген соң құр қашқанға.

Аузын ашып қоқақтап, тісін қайрап,
О да талас қылады шыбын жанға.

Абай өлеңінің түпнұсқасы осылай оқылғанда дұрыс болмақ. Өлеңнің 13-жолы 1909 жылғы, 1922 жылғы және 1945 жылғы және 1957 жылғы жинақтарда:

... Кере тұра қалады қашқан түлкі, –

деп, түпнұсқасына сай дұрыс басылған. Өлеңнің отызыншы жолында:

... Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға, –

дейді. Осы өлең жолындағы „Қаса“ деп басылып жүрген дөрекі сөзді Абай қолданбаған деп білеміз. Ақын бұл арада, нағыз сұлуды сипаттау үшін, терең де кең мағыналы „хасса“ деген араб сөзін қолданған. Хасса, хаса (арабша) – бір адамның тек өзіне ғана тән сипат, өзінде ғана болатын қасиет деген мағынадағы сөз. Сондықтан өлеңнің бұл жолы:

... Ұқсайды хаса сұлу шомылғанға, –

деп өзгертілді.

Өлеңнің отыз тоғызыншы жолы 1909 жылғы кітапта (71-бет):

... Құсы да иесіне қоразданар,
Алпыс екі айлалы түлкі алғанда, –

деп басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

...Құсы да, иесі де қоразданар, –

деп құсы мен иесі бірге қосақталып өзгертілген.

Абай бұл арада алпыс екі айлалы түлкі алған бүркіттің иесіне қоразданатынын бейнелеген. Ал құс иесінің қозданатын кезін:

„Үйірімен үш тоғыз“ деп жымылдап,
Жасы үлкендер жанына байланғанда.
Сілке киіп тымақты, насыбайды
Бір атасың көңілін, жайланғанда, –

деп жеке суреттеген.

Осылар сияқты бұрмаланып басылғаны анықталған сөздер түзетіліп, дұрысталды.

11) „Бородино“ (1882) — бұл өлең 1933 жылдан бергі басылымдарға енгізіліп келеді.

М. Ю. Лермонтовтың осы аттас шығармасының аудармасы. Абай жолдары түпнұсқаның әр жерінен аударылған, үш жүйе үзінді. Сірә, аударманың толық тексті сақталмаған болуы керек.

Сондықтан да болар, соңғы басылымдарға дейін аудармада түпнұсқаның кейбір тармақтарының орны ауысып кетіп жүрді. Атап айтқанда:

Қол салмаққа кәртечке,
Ол күн болды күн кешке,
Қас қарайып болды түн, —

деген тармақтар үзіндінің соңында орналастырылып келді. Шындығында олар түпнұсқа бойынша аударма текстің ортасында, „Штық қылыш қайрасып“ деп басталатын шумақтың алдында келуге тиіс еді. Бұл басылымда аталған үш жол өздерінің орнына ауыстырылды. Алғашқы басылымдарда жаңағы үш тармақ үзіндінің ортаңғысы:

Он күн болды күн кешке, —

деп қате басылған. Кейінгі басылымдарда қолжазба бойынша және түпнұсқаның мағынасына қарай „ол күн“ деп түзетілген. Бородино шайқасы үш күннен аспаған ғой.

Лермонтов өлеңінің Абай аударған үзінділері мынадай:

БОРОДИНО

„Скажи-ка, дядя, ведь недаром
Москва, спаленная пожаром,
Французу отдана.
Ведь были ж схватки боевые?
Да, говорят, еще какие!
Недаром помнит вся Россия
Про день Бородина!“
— Да, были люди в наше время,
Не то, что нынешнее племя:
Богатыри — не вы!

Плохая им досталась доля:
Не многие вернулись с поля...

.....
.....

Мы долго молча отступали,
Досадно было, боя ждали,

Ворчали старики:

„Что же мы? на зимние квартиры?

Не смеют что ли командиры

Чужие изорвать мундиры

О русские штыки?“

.....
.....

Повсюду стали слышны речи:

„Пора добратся до картечи!“

И вот на поле грозной сечи

Ночная пала тень.

12) „Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы“ (1884) – Бұл өлең ең алғаш 1909 жылғы жинақта басылған (9-бөлік. Сұлу ұрғашы туралы, 63-бет). „Өлеңнің тақырыбы қазақтың бойжеткен қызының сырт көрінісін, пішін, мүсін келбетін суреттеуге арналады. Жас атаулы қызығарлық, сүйсініп тамаша етерлік ерекше сұлу қызды сипаттайды... Абайдың анық жазушы ақын екенін аңғарамыз. Бұнда сұлу әйелді сипаттауда ең алғашқы жолдан бастап, айқын сезілетін тәртіптілік бар. Әуелі қыздың пішінін айтады. Келісті біткен мандайынан бастап көзіне, қасына тоқтайды. Одан ары мұрнын, бетін атай келіп, аузына ауысады. Сұлу тісін, бұлбұл үнді күлкісін айтып, аузына аз аялдап, содан ары мойнына, тамағына тоқтайды да, осыдан ары ұлы мүшесіне, жауырыны, иығына, бойына ауысады. Жазба ақын фольклор үлгісінен бөлек, ерекше планмен жазып отырғанын аңғартады. Ауызша шығарылған өлең болса, мұндайлық реттілік кездеспес еді. Әйелдің ішін пішінімен аралас жанды адам етіп беру қажет болса да, Абай бұл тұста өзінше үлгі көрсетеді. Ол – сұлудың сыртқы портретін береді. Ал, адамның пішін-портретін арнаулы рет, әдіспен суреттеудің өзі де, жазушы ақын айтарлық мәдениетті үлгі...“ (М. Әуезов. Аталған кітап. 105–106-бб.) Өлеңнің осы алғашқы күшті бөлімі сипаттау болады да, екінші бөлімінде, өзі суреттеп отырған қызға айтпаса да, жалпы қыздардың оғаш мінездері үстірттеу сыналады,

жігіттердің де кейбір мінездері сыналып, оларға ақыл-өсиет айтуға арналады.

Өлең соңғы басылымдар бойынша берілді.

13) „Жасымда ғылым бар деп ескермедім“ (1885) — Бұл өлең де ең алғаш 1909 жылғы жинақта (3-бөлік. Өзі туралы. 35-бет.) басылған. Тұрағұлдың айтуында: „Жасымда ғылым бар деп ескермедім“ деген өлеңді Абай Әбдірахман деген баласы Түмен қаласындағы реальный училищеде оқып жүргенде, Мағауияны, Күлбадан деген қыз баласын Семейдегі қалалық училищеде оқытып жүргенде жазған, — дейді.

Өлең тексті соңғы басылымдар бойынша ұсынылып отыр.

14. „Әм жалықтым, әм жабықтым“ — өлеңнің тексті 1945 жылы және одан кейін жарық көрген толық жинақтар бойынша салыстырылып берілді.

М. Ю. Лермонтовтың „И скучно, и грустно“ атты өлеңінен аударма. Бұл жерде Абай аталған шығарманың алғашқы төрт жолдық шумағын ғана 6 тармақ етіп аударған. Небәрі 3 шумақтық түпнұсқаның „Любитель... но кого же?...“ деп басталатын екінші шумағы „Ғашықтық іздеп тантыма“ деген тақырыппен дербес өлең ретінде аударылған. Оның қолжазбасы Мүрсейіт көшірмесінде сақталған да, „Әм жалықтым, әм жабықтымның“ нұсқасы сақталмаған. Сондықтан бұл өлең алғашқы басылымдарға кірмей қалған.

Бұл шумақтың орысша түпнұсқасы мынадай:

И СКУЧНО И ГРУСТНО

И скучно и грустно, — и некому руку подать,
В минуту душевной невзгоды...
Желанья!.. что пользы напрасно и вечно желать?
А годы проходят — все лучшие годы!

15) „Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек“ (1886) — Бұл өлең де 1909 жылғы жинақта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 2-бет). Абай бұл өлеңінде ел ортасына бүлік салып жүрген тынымсыз атқамінерлерді ең алғаш рет сынға алып, бөліп шығара бастайды. Ел бұзарлар осылар деп әйгілейді.

...Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.
Арамдықпен бар ма екен жұрттан аспақ,
Өзімен өзі бір күн болмай ма әлек?

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек,
Адалдық, арамдықты кім теңгермек.
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек, —

деген өлең жолдарында елдің ортасында „жақсымын“, „жұрт ағасымын“ деп жүргендерге ең алғаш сын сөздер айтады... Болыстықтың өзі де „қорлық“, „иттікке“ апаратын жол деп, қазақ ортасындағы әкімшіліктің өзінен қашу керек дейді.

Осы өлеңнің оныншы шумағы барлық жинақтарда:

Ел бұзылса табады шайтан өрнек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек, —

деп басылып келеді. Өлеңнің мағына-мазмұны бірінші жолдағы сөздерге байланысты. Олай болса:

Ел бұзылса табады шайтан өрнек, —

деген өлең қандай ұғым беріп тұр? Біздің түсінігімізше, ел бұзылатын болса, шайтан өрнек яғни үлгі табады (алады) деген болады. Абай олай демесе керек. Өлеңнің осы шумағы Оразке және Садуақас жазбасында:

Ел бұзылса құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек, —

деп берілген.

Бұл басылымда осы жолдар қабылданды.

16) „Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман“ („Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман“) (1886) — Бұл өлең де 1909 жылғы жинақта басылған (4-бет). Абай осы өлеңінде атқамінер тобын айқынырақ, ашығырақ шенеп, әйгілеп өтеді.

... Ант ішкен күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен құлық сауған заңы құрсын.
Бір атқа жүз құбылған жүзі күйгір,
Өз үйінде шертитен паңы құрсын, —

деп, сол атқамінер ортасын „жүзі күйгір“ деумен жиренішті топ етіп көрсетеді.

Осы екі өлең туралы айта кететін бір жай бар. 1886 жылы қырық бір жасқа келген Абай өлеңдерін „Қартайдық, қайғы ойладық“ деген сөздермен бастайды. Анығында, бұл жылдарда Абай қартайған жоқ. Оны жасынан ғана айыру керек емес, халық қамқоры боп, азамат ақын боп, осы жылдан бастап жазған сөздеріне қарасақ, ақын анық үлкен тартысқа барынша белсеніп кіріседі. Ызалы ашумен, қайсар қайрат, өнімді қажырмен араласады. Сондықтан қажыған адамның әлсіреп, қартайып, ой қуаты, жүрек оты бәсеңдеген күйін көрмейміз. Олай болса, жаңағы „Қартайдық, қайғы ойладық“ деген сөздерді Абай басқаша бір мән-мағынамен қолданады. Өсиетші, сыншы, ұстаз болуға бекініп кіріскен ақын халықтың анық ағасы болып, ақылшының тұрғысынан сөйлейді. Бұрынғы ақылшының көбі – кәріден, атадан, ақсақалдан шығады деп түсініп қалған көпшілікке өзін де солайша жасы жетіп, тоқтаған, ой түскен, ел мұңшысы есебінде танытпақ болады. Болмаса, өз басының қажыры мен өнеріне қарасақ, ол жылдарда құлшынып, өрлеп келе жатқан, қайнап өсіп, дами бастаған анық шабытты ақынның шалқып жанған жалынын сеземіз.

Ол жалын – ел жайына қарап отырып ызаланып, ширыға түсіп, күйінген ердің көкірегіндегі ашулы жалын. Ал, үлкен санадан туған қатты ашу мен қызулы жалын екеуі де көрілік нышаны емес. Кемеліне келіп отырып, кектенген күресті іздейтін, қуаты күшті жүректен шығады. Сол жүрек халық жайын ойлағанда, біресе ызаменен толқыса, бір кезде сол халық үшін қамырық мұңға да толады.

Осы өлеңнің 1909 жылғы жинақта дұрыс басылған кейбір сөздері кейінгі 1977 жылғы басылымда дұрыс берілмеген. Өлеңнің бастапқы екінші шумағының төртінші жолы онда:

...Мен қазақтан кегінді өперем деп, –

болып басылған. Өлеңнің бастапқы екі жолында: „Көп берем деп“, „тек берем деп“ келе жатқан екпінді, әсерлі ұйқас, ырғағы соңғы жолға келгенде „әперем“ деп басылып, баяулап, әлсіреп қалған. 1909 жылғы басылымда, қолжазбаларда және 1957 жылғы басылымда бұл жол:

... Мен қазақтан кегінді ап берем деп, –

басылған (4-бет). Осы нұсқа қабылданды.

Алдыңғы өлең де, осы өлең де: „Қартайдық, қайғы ойладық...“ деп басталады. Ал, Садуақас жазбасында екінші өлең:

деп берілген. Осылай айтылуы дұрыс болар дейміз. „Қайғы ойладық“ деген сөзді екі рет қайталау жарасып тұрмағандықтан өлең атын осылай өзгертуді мақұл көрдік.

17) „Қыран бүркіт не алмайды салса баптап“ (1886) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы. 50-бет). Бұл қоғамдық мән-мағынасы терең, ерекше бір көркемдік түрде жазылған өлеңі. Некен-саяқ сирек кездесетін қыран бүркіт пен көп күйкентай, қарғаларды салыстырып, тұспалдап суреттейді.

Сирек кездесетін қыран бүркіт – халық қамқоры, бірлі-жарым ірі қайраткер. Көп күйкентайлар, қарғалар – отаршыл орыс патшасының қолшоқпарына айналған көп пысық, атқамінер азғындар.

Өлең тексті өзгеріссіз, бұрынғы басылымдар бойынша берілді.

18) „Қалың елім, қазағым, қайран жұртым“ (1886) – Бұл өлең де 1909 жылғы жинақта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 6-бет). „Қалың елім, қазағым, қайран жұртымда“ ақын өз халқының сол кездегі тарихи трагедиясын айта кеп дерттенеді, – дейді, – М. Әуезов, – Жоғын жоқтап, мұнын мұндап отырғаны „қалың елі, қазағы“... Оны „қайран жұртым“ деп, бар жанымен ынтыға сүйеді. Бұның қамын ойлағанда, қамырыққа көңіл толады“.

Абайды дерттендірген, халқының басына түскен тарихи трагедия – „Қалың елі, қазағы“ Ресей империясының отарына айналып, ерікті елдігінен айырылып, „өз малын өзімдікі дей алмайтын“ халге душар болған қайғы-қасіреті еді.

Патша үкіметінің 1868 жылғы реформасы, қазақ халқын ұлттық және саяси жөнінен тәуелсіздіктен айырған нағыз бюрократтық, әскери-отаршылдық сипаттағы реформа болды. Елдің береке-бірлігін кетірді, салт-санасын бұзды. Патша әкімдерінің өктемдік әрекеті күшейді. Қазақтың өз ішінен шыққан шенқұмар, мансапқор сатқындар, „бас-басына би болған, қиқымдар“ көбейді.

„Өз қолынан ырқы кеткен“ халқының, „тарихи трагедиясы“ Абайдың жанына батып, қанын қайнатты. Сөйтіп, „Қалың елім, қазағым, қайран жұртым“ деп, туған халқының қамын жеп, жар салып, елінің бостандығын, ерікті еркін ел болуын көксеп, олардың түзелуіне күмән да айтты. Өлеңнің:

„Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кетпесе енді өз ырқың“, –

деген жолдары ылғи түсініксіз, күмән тудырып келеді.

Өз еркінен айырылып, „өз қолынан ырқы кетіп“ отырған халқының „тарихи трагедиясына“ дерттеніп өлең жазған Абайдың: өз қолыңнан ырқың (еркің) кетпесе, өздерінді түзелер дей алмаймын деуі қалай? Абай шығармаларының, 1909 жылдан бастап, барлық басылымында бұл жолдар осылай басылып келеді. Ал, Оразке қолжазбасында:

„Өздерінді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен сон енді өз ырқың“, –

деп жазылған. (Оразке қолжазбасы Абай музейінің қолжазбалар қорында сақталады). Жобаға осы нұсқа келетін сияқты. „Кеткен соң“ сөзі “кетпесе” боп, басында бір қате жазылып, содан жалғаса берген тәрізді. Сондықтан осы басылымда Оразке нұсқасын алуды мақұл көрдік.

Осы өлең орыс тіліне аударылған кезде, „өз қолыңнан кетпесе“ деген Абай айтатын сөз емес екенін жақсы түсінген аудармашы ақын С. Липкин, орыс тіліне былай деп аударыпты:

Не надеюсь на исправленье твое,
Коль судьбу свою в руки народ не берет¹.

19) „Байлар жүр жиған малын қорғалатып” (1886) – 1909 жылғы кітапта басылған өлең (1-бөлік. Халық туралы. 7-бет). Ақын бұл өлеңінде өз шаруасын ғана бағып, тыныш отыратын ауқатты, малды байларды, атқамінер әкімсымақ, қу пысықтардың жем етіп жүргендерін суреттейді. Өтірік пәле жауып, „бұтып-шатып“ арыз беріп, момындарды қорқытып, еңбек етпей мал табу әрекетімен әуре болып жүрген бұзақыларды өшкерелейді. Біреуді біреуге айдап салатын пәлекорларды:

Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып, –

деп ащы ажуа етеді.

¹ Абай Қунанбаев. Собрание сочинений в одном томе. Москва, 1954, стр. 48.

Өлең ақынның негізгі жинақтарының бәрінде де басылып келеді.

20) „Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да“ (1886) — Бұл өлең де 1909 жылғы жинақта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 8-бет). Бұл шығармасында: 1884 жылы болыс сайлауы кезінде өз басынан кешкен көңілсіз уақиға, сол сайлаудан кейін онан сайын өрши түскен, елдің берекесін кетірген ру тартысы, атқамінер әкімдердің өрекеті, ұрлық-қарлық, елдің азып-тозуы суреттеледі. Абай:

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда? —

легенде, 1884 жылғы сайлауда, бұрынғы дос болып жүрген: Оразбай, Жиренше, Күнту, Ерболдардың өзін алдап кеткенін айтады. Осы өлеңнің алтыншы шумағының соңғы жолдары 1909 жылғы кітапта:

Ала жылап, аш бақа күпілдектер,
Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр, —

деп басылған. Кейін соңғы жол:

„... Кісі екен деп үлкеннен ұялмай жүр“, — деп өзгертілген. Ал „үлкеннен ұялмай жүр“ деген сөз кейін де айтылады. Ең соңғы шумақтың бастапқы жолын оқып көріңіз:

„Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр,
Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр“, —

дейді.

Сірә, „ұлықтан ұялу“ коммунистік идеологияның моралына қайшы келген болу керек. Сондықтан 1909 жылғы басылымдағы нұсқаны қабылдадық.

Жетінші шумақтың бастапқы екі жолы 1977 жылғы жинақта:

„Бектікті (?) біреу бектеп (?) тура алмай жүр,
О дағы ұры-қарды тыя алмай жүр“, —

деп басылған. Бұл жолдардағы сөздер Оразке жазбасында және 1909 жылғы кітапта:

„Бектікте біреу бекіп тура алмай жүр,
О дағы ұры-қарды қыра алмай жүр“, –

деп берілген.

Соңғы нұсқа өрі түсінікті, өрі жинақы көрінеді.

Осы өлеңнің бастапқы екінші шумағының әуелгі екі жолын келтірейік:

„Пайда үшін біреу жолдас бүгін танда,
Ол тұрмас бастан жыға қисайғанда“.

Осындағы жыға деген сөзге 1977 жылғы жинақта: „Дулығаның артынан қаптап қоятын зат“, – деп қате түсінік берілген (1-том, 53-бет). Дұрысында, жыға – батырлардың дулығасының төбесіне шаншылта қадап қойылатын зат. Жыға сөзін қазақ ауыспалы мағынада қолданған. Жаудың беті қайтса, жау жығасы қисайды дейді. Жауын жеңсе, жау жығасы жығылды дейді. Абай өлеңінде де „бастан жыға қисайғанда“ деп, ауыспалы мағынада қолданған яғни адамның басынан бағы таюды, басына іс түсуді бейнелеп айтқан.

21) „Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ“ (1886) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік, Халық туралы, 9-бет). Ақынның сыншылдық, қоғамдық тақырыпқа арналған өлеңдерінің бірі. Бұл өлеңде де ақын өзі көрген кемшілікті, жағымсыз жат мінездерді үлкен турашылдықпен батыл шенейді. Бірақ бұл өлеңінде сынайтын, басқа көп өлеңдеріндегі сияқты, атқамінерлер, болыстар емес, ел ішіндегі еңбексіз өмір сүретін жалқау, сұғанақтар. Ол өзінде мал жоқ, еткен еңбек жоқ, тек малы бар, асы бар ауылдарды қыдырып, тамақ асырап жүретін кер жалқауларды сөгіп өйгілейді.

...Осындай сидаң жігіт елде көп-ақ,
Бәрі де шаруаға келеді олақ.
Олардың ойында жоқ малын бақтақ,
Адал еңбек, мал таптақ, жұртқа жақтақ, –

дейді. Сынап қана қоймайды, қамқорлық көңілмен: „Көзіңді сатпа, тереңді сат“, „еңбегің ғана есенді өпереді“, – деп ақыл айтады. Адамшылығынды сақтауға, қорлықсыз, мазақсыз өмір кешуге жәрдемшің, сүйенішің сол еңбек қана болатынын үгіттейді.

Өлеңнің бастапқы екінші шумағының соңғы екі жолы 1977 жылғы жинақта:

Қарсы (?) алдына жымырып келтірем деп,
Ақ тымақтың құлағы салтақ-салтақ, —

деп басылған. Дұрысы:

Қас алдына жымырып келтірем деп,

(1909 жылғы жинақ, 10-бет). Осы жол түзетілді.

22) „Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық“ (1886) — Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 9-бет) — сыншы ұстаз ақынның жас буынға арнап айтқан өсиет өлеңі.

Өлеңнің бастапқы шумағының төртінші жолындағы бір сөз 1977 жылғы жинақта:

...Дейміз бе еш нәрседен қорғаналық, —

деп басылған. Дұрысы:

...Дейміз бе еш нәрседен құр қалалық. (1909 жылғы жинақ, 10-бет). Басқа жолдары өзгеріссіз ұсынылып отыр.

23) „Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат“ (1886) — 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 12-бет). Бұл өлең де ұстаз ақынның жастарға үлгі-өнеге ретінде арнаған өсиет өлеңі.

Төртінші шумақтың үшінші жолы соңғы басылымдарда:

...Кейбір жігіт жүреді мақтан сөйлеп (?) —

деп басылып келеді. 1909 жылғы кітапта:

...Кейбір жігіт жүреді мақтан күйлеп, —

деп басылған. Дұрысы осы нұсқа болуы керек. Бесінші шумақтың үшінші жолы:

...Күншіліксіз (?) тату бол шын көңілмен, —

деп басылған. 1909 жылғы кітапта:

...Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен, —

деп берілген. Мұның да осы нұсқасын қабылдадық.

Он төртінші шумақтың соңғы жолы бұрмаланып:

...Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса райыс (?) үстіндегі үй, —

деп берілген. Және „Райыс“ деген сөзге „рахат“ деп түсінік берілген (1977 ж., 1 том, 61-бет), „райыс“ деген сөз қай халықтың сөзі екені айтылмаған. „Райыс“ деп басылған сөздің түпнұсқасы — рәис (араб сөзі) — басшы, бастық, басқарушы деген мағына береді. Бірақ бұл сөздің мағынасы өлеңге сәйкес келмейді. Сірә, Абай қолданған сөз „риаз“ болу керек. Рияз (арабша) — гүлбақша деген мағына береді.

24) „Патша құдай сыйындым“ (1886) — 1909 жылғы кітапта басылған (3-бөлік. Өзі туралы, 35-бет). Бұл өлең туралы Кәкітай былай дейді: „Өзге алыс ел құмар болып, Абайдың өлеңін жаздырып алып, жиылған топта Абайдың нәсихатын, ұқса, ұқласа да, құлақ қойып тыңдап отырғандарына қарағанда, қайта ең жақын туысқан елі тобықтының көбі айтқан сөз, жазған өлеңімен ісі жоқ болып, өзіне жаулық ойлайтұғынына ыза болып жазғаны“. (Абай (Ибраһим) Құнанбай ұғлының өмірі. Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғлының өлеңі. С.-Петербург, 1909 жыл, 110-бет).

Өлең бұрынғы басылымдар бойынша берілді.

25) „Базарға қарап тұрсам әркім барар“ (1886) — 1909 жылғы кітапқа (6-бөлік. Нәсихат туралы. 51-бет) және негізгі басылымдарға кірген.

26) „Интернатта оқып жүр“ (1886) деп басталатын өлең 1909 жылғы кітапта басылған (6-бөлік. Нәсихат туралы, 51–53-беттер). Өлеңтің көлемі — 134 жол. Абай өлеңдерінің екінші басылымында (Қазан, 1922), „Интернатта оқып жүр“ өлеңі ешбір өзгеріссіз, 1909 жылғы жинақ бойынша берілген (105–108-беттер). Одан соңғы үшінші басылымда (Ташкент, 1922) бұл өлең мүлдем өзгертіліп, „Интернатта оқып жүр“ дейтін сөздерден басталатын 77 жол қысқартылып, „Ғылым таппай мақтанба“ дейтін сөзден басталатын 75 жолы ғана басылған. Өлеңнің қысқартылу себебі, нақтылы ашып айтылмай, берілген түсіндірмеде былай делінген: „Өзімізден болмаған себептерден, Семей интернатындағы орысша оқыған балалар туралы өлеңнің де біразы жіберілмеді“ („Дұрыстаушылардан“, 4-бет, „Абай (Ыбраһим) Құнанбайұлының таңдамалы өлеңдері“, Ташкент, 1922).

Сөйтіп, Абайдың „Интернатта оқып жүр“ дейтін көлемді тұтас бір өлеңі бұзылып, жартысы ғана жарияланған.

Ал, 1933 жылғы Толық жинақта осы „Интернатта оқып жүр“ деп басталатын бір өлең екіге бөлініп, соңғы екінші бөлімі (Ғылым таппай мақтанба, 27 жол) өз алдына жеке

өлең болып басылған (87–89-беттер), одан кейін өлеңнің бастапқы бөлімі (Интернатта оқып жүр, 77 жол) жеке өлең ретінде, жинақтың 91–93-беттерінде басылған.

1933 жылдан бастап, одан кейінгі барлық басылымдарда, 1933 жылғы жинақ бойынша, бір өлең екі бөлініп басылып келе жатыр.

„Интернатта оқып жүр“ деп басталып, бөлек басылып жүрген өлеңде:

Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы.
Жаңа өспірім көкөрім,
Бейне қолдың саласы, —

деп, жас буынға жаны ашитын, қамқор ұстаз аталық көңілін білдіре отырып:

Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы.
Ойында жоқ олардың
Шаригатқа шаласы, —

деп, интернатта оқитын балалар, туған халқының әдет-ғұрпын, салт-санасын жақсы біліп, түсініп, ел үшін еңбек ететін адал азамат бола алмайтынын айтады. Бар талабы прошение жазу, шала зәкүншік, шалағай төрешік болу, соның нәтижесінде халыққа залалды адам боп шығатынын айта келіп, өлең қазіргі басылып жүрген нұсқасында:

Жеңіл көрме, бек керек,
Оған да ғылым, оған да ой.
Қалайша, қайда енуге... —

деген сөздермен аяқталып, ақынның жастарға бермек ақылы айтылмай үзіліп қалады. 1909 жылғы жинақта „Интернатта оқып жүр“ өлеңі „...Қалайша, қайда енуге“ деген сөзбен аяқталмайды:

...Қалайша, қайда енуге,
Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуге... —

деп келіп, ақын айтатын ақыл сөзін өрістетіп әкетеді.

Өлеңнің тақырыбы, композициялық құрылысы, идеялық мазмұны, көркемдік түрі, ұйқас, ырғағы — осының бәрі — екі бөлек болып басылып жүрген өлеңнің, бір-ақ өлең екенін көрсетеді. Сондықтан өлең біріктіріліп берілді.

Қазақ Совет Энциклопедиясының бірінші томындағы Абайға арналған мақалада „Интернатта оқып жүр“ өлеңі туралы: „Абай тұсында қазақ балаларына қолайлы оқу орны мектеп интернат еді. Соның бір-екеуі... Семей қаласында болған. Абайдың „Интернатта оқып жүр“ деген өлеңі осы тақырыпқа арналған“, — деп жазылған. Шынында Абайдың өлең жазуына себеп болған Семейде ашылған бірер интернат емес, 1870–1880 жылдары Павлодар, Семей, Қарқаралы, Ақмола, Атбасар, Омбы, Қызылжар, Көкшетау қалаларында мектеп-интернат ашылған. Бұлардың бәрі қазақ халқынан алынған алым-салықтың есебінен ашылатын болған. Және патша үкіметінің бұл мектептерде қазақ баласын оқытудағы ниеті қараңғы елді ағарту емес, өзінің ояздық, облыстық әкімшілік кеңселеріне жергілікті халықтан көмекші боларлық тілмаштар, ұсақ чиновниктер әзірлеп алу ғана еді. Отаршыл патша өкіметінің саясатын өте жақсы білген Абай: „Қызмет қылма оязға, жанбай жатып сөнуге“ деп, өзі үміт еткен қазақ жастарына жар салып, „Ғылым таппай мақтанба“ деп өсиетін айтып, келешекке бағдарлама боларлық үлкен өлеңін жазған.

1909 жылғы кітапта дұрыс берілген „Көп орында көріне айтпа“ деген өлең жолы 1977 жылғы жинақта „Көп көзіне“ боп теріс өзгертілген. Сол қалпына келтірілді.

27) „Шоқпардай кекілі бар, камыс құлақ“ (1886). — Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (16-бөлік. Аттың сыны, 97-бет). Өлеңнің жазылу тарихы Көкбайдың естелік-әңгімесінде баяндалады. Абай Көкбайға Абылай мен Кенесарының өмір тарихын ұзақ әңгіме қылып айтып беріп: „Осыны өлең қыл“ дейді.

Ұзақ дастан жазып әкеліп, Абайға оқып бергенін айта келіп, Көкбай:

„Осы өлеңнің ішінде Наурызбайға Меркенің бегі берген Ақауыз аттың тұлғасын сипаттап едім. Ол атты менің сөзіммен сынады да: „Мынауың шыға шауып, жайылып қалатын ат болған екен“ деп, сол күндерде „Ақауыз атты жазамын“ деген белгілі ат сынын шығарды. Басында мұны Ақауыз аттың сипаты деп айтқан соң: „Абылай — Кенесары“ жырына кіргізейін бе?— деп сұрап едім: „Бұл шіркіннің өзі де мес болып кетті ғой,— деп кіргіздіртпеді“, — дейді.

Осы өлең тексті бойынша, Қ. Мұхамедханов бірқатар ескертпелер айтып жүр. „Абай шығармаларының текстологиясы жайында“ (1959) атты еңбегінде ол:

... Ой желке үңірейген болса сағақ, —

деген жолға күдік келтіреді. Бұл жолы Садуақас нұсқасында:

„... Ойдық желке, жіңішке келсе сағақ“, —

делініп берілген. Және 1897 жылы Қазанда басылып шыққан „Князь бенен Загифаш өлеңі“ деген кітапшада Абайдың осы өлеңінің бір нұсқасы жарияланыпты. Сонда біз сөз етіп отырған өлең жолы:

„... Үзіліп ойдық желке, тұрса сағақ“, —

деп басылған. Қайым Садуақас нұсқасын дұрыс санайды, бірақ бұл басылымда өлең жолы бұрын қалыптасқан күйінде қалдырылды. Өлеңнің екінші шумағының екінші жолы 1909 жылғы жинақта:

„... Қабырғалы, жотасы болса күшті“, —

деп дұрыс басылған. Одан кейінгі жинақтарда да (1922, Ташкент, 1933, 1939, 1945) өзгертілмей басылып келген өлең жолындағы „жотасы“ деген сөз 1954, 1977 жылғы жинақтарда „жоталы“ деп басылған. Осының алғашқы дұрыс нұсқасы қалпына келтірілді.

1933 жылғы „Толық жинақтан“ бастап, Абай өлеңдерінің барлық басылымдарында өзгермей (1939, 1945, 1954, 1957, 1977, 1986) басылып келе жатқан бір сөз — „шығыңқы“. Өлеңнің төртінші шумағының соңғы жолы

„... Күлте күйрек қыл түбі әлді келіп,
Көтендігі шығыңқы (?) аламайлы“, —

деп оқылады. Көп мініліп, жегіліп, өбден арықтап, күш-қуаттан айырылып, тұралап қалған аттың көтені шығып кететіні де болады. Бірақ Абай суреттеп отырған күйлі жылқыға ол келмейді. Бұл сөз 1909 жылғы жинақта, (С.-Петербург), 97-бет, 1922 жылғы жинақта (Қазан, 2-басылым) және 1922 жылғы жинақта (Ташкент, 3-басылым, 180-бет) араб өрпімен дұрыс және анық басылған:

„...Күлте құйрық қыл түбі әлді келіп,
Көтендігі сығыңқы аламайлы“,—

деп жазылған. Сығыңқы „шығыңқы“ боп қате оқылған. Осы сөз түзетілді.

Өлеңнің жетінші шумағының бастапқы екі жолы, 1909 жылдан бастап, барлық жинақтарда:

„Тығылмай, әм сүрінбей жүрдек көсем,
Иек қағып, еліріп жүрсе әсем“,—

деп басылып келеді. Осы арада өлеңнің көркемдік қасиетіне „жүрсе“ деген сөз нұқсан келтіріп тұрғаны байқалады. Садүақас жазбасында бұл жолдар:

„...Тығылмай әм сүрінбей жүрсе көсем,
... Иек қағып, еліріп, басса әсем“,—

деп жазылған. Осы нұсқаны қабылдадық. „Әсем басу“ атқа жарасымды екені де (Сүржекей әсем басып, елендейсің) айтылатыны ескерілді.

„Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ“ өлеңінде әлі де текстологиялық талдау жасап, анықтауды қажет ететін сөздер бар.

28) „Жаз“ („Жаздыгүн шілде болғанда“) (1886). — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (11-бөлік. Жаз, 67-бет). Өлеңнің бір нұсқасы (48 жол) 1889 жылы „Дала уалаяты“ газетінің 7-санында жарияланған. Өлеңнің басында: „Семей оязы, Шыңғыс елінің қазағы Ибраһим Құнанбай ауылының Бақанас өзенінде Көпбейіт деген жерге қонып жатқандағы түрі“,— деп түсінік берілген.

Өлеңнің соңында: „Кісіден үйреніп жаздым: Көкбай Жанатай ұғлы“ деп басылған.

„Жаз“ өлеңінің жазылу тарихын Көкбай баяндап берген. „1880 жылдан бастап, 1886 жылдарға шейін,— дейді Көкбай, — Абай әрбір өлеңді жазып жүрді. Бірақ, бұл уақыттағы сөздерінің барлығын Көкбай сөздері деп жүргізді. Кейін Омбыда „Дала уалаяты“ газеті шыққанда, бірер өлеңін тағы менің атыммен жіберді... Осы хәл 1886 жылға шейін келді де, сол жылдың жазында ел жайлауға шықты.

Абай ауылының ең өрістеп барып, орнықтап болған жайлауы Бақанас өзенінің бойы еді. Көш жүріп кетті, біз Абаймен бірге бірнеше кісі болып артынан келдік. Осы жылы

Абай ауылында доктор Долгополов та қонақ еді. Ауыл Бақанастың бойындағы Көпбейіт деген жерге қонып жатыр екен. Абай қонып жатқан ауылды көріп: „Осы суретті өлең қыл” деді. Мен біраз өлең қылып едім, жақтырмады да, өзі жазбақшы болды.

Сонымен үй тігіліп болып, бәріміз жайланған соң, Абайға келіп едім: „Өлең Көкшенің бойынан асайын деді ғой“, – деді. Мен „Асса басында мен қолқаланып алған нәрсе емес еді. Енді өзіңіз ретін тауып қайта аларсыз“ деп қалжыңдадым. Сөйтсем сол күні „Жазды күн шілде болғанданы“ жазған екен. Оқып берді.

Өзі жазған сөзіне ең алғашқы рет аз да болса қанағат қылғанын көргенім сол. Менің қалжыныма орай қылып:

„Сен соғымыңа бір ту бие ал, мен енді өлеңімді өзім алайын“, – деді.

„Жаз“ өлеңіндегі ауыл – Абайдың өз ауылы, Абайдың астындағы аяншылы – Абайдың Әбдірахметінен алған аяншыл Күрентөбел аты. Айқайшы шалы, сол жылы өз ауылымен көрші болып отырған Әнет Бармақ деген шал. Құс салып жүрген жас жігіттер өзінің балалары – Ақылбай, Әбдірахман болатын.

Осыдан кейін өлеңді жиі жаза бастады“, – дейді Көкбай.

29) „Көкбайға“ (1886) („Сорлы Көкбай жылайды“) – Бұл өлең ең алғаш Абай шығармаларының 1933 жылғы Толық жинағында жарияланған (93-бет). Өлеңді сақтап, жеткізген – Көкбай. Және осы өлең туралы Көкбай: „Сорлы Көкбай жылайды, жылайды да жырлайды“ дегенді мен қылып қойып, (Абай) өзін айтып еді – дейді.

30) „Көжекбайға“ („Жамантайдың баласы Көжек деген“) (1886). Бұл өлең де ең алғаш 1933 жылғы „Толық жинақта“ жарияланған. Көжекбайға арнап Абайдың өлең жазу себебін Тұрағұл баяндап берген.

„... Көжекбайдың әкесі Жамантай, – дейді Тұрағұл, – үлкен қажыға (Құнанбайға) өкіл ата болып, біздің Ұлжан шешемізді өкіл қыз еткен екен. Туысқандары жерге таласып, Жамантайды өлтіргенде, Қажы (Құнанбай) құнын келістіріп алып беріп, әкеден жас қалған Көжекбай, Тезекбай, Мақаш деген үш баласын өз баласындай көріп еркелетіп, қанаттыға қақтырмай өсірген екен. Сол Көжекбай біздің ел бұзылғанда, жеңген жақты жақтайтын мінезбен, Құнанбай балаларының жауы жағына шығып, болыс болған Күнтумен құда болған. Біздің жау ағайынымыз Жігітек табындағы Базаралы деген кісі, бізден кетіп, өздеріне еріп жүргенде, былай деп

Көжекбайды боқтапты: „Кімнің жүгі биік болса, соған қарғып шығатын мысық келді, ененді ұрайын“, — деп.

Оның үстіне сол Көжекбай, 1885 жылы Құнанбай өлгенде: „Қажының басқа балалары жабдық әкелмеді, болыспады“, — деп Абайға оның бауырларын шағыстырмақ болған. „Көжекбайға“ деген өлеңнің айтылу себебі осы айтылғандар.

31) „Өкінішті көп өмір кеткен өтіп“ (1886) — Бұл өлең Мүрсейіт қолжазбаларынан алынып, 1939 жылғы жинақта тұңғыш жарияланған жылдарда болған ел ішіндегі партиягершілік, талас-тартыстан туындайтын опасыздық көріністері байқалады.

32) „Сабырсыз, арсыз, еріншек“ (1887) — Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік, Халық туралы, 15–16-беттер). Терең мағыналы, ұзақ өлең: елдің берекесін кетірген, халықтың сорыла біткен қу мен сұмның, сан алуан жексұрын, жиренішті кескінін бейнелейді. Ел бүлдіруші атқамінер, арсыз арамтамақтардың өтірікші, өсекші, екі жүзді, бұзақылардың сойқанды әрекеттерін әшкерелеп, әйгілеп береді, елдің дұшпаны кім екенін таңбалап таныта түседі.

„Сабырсыз, арсыз, еріншек“ өлеңіндегі кейбір сөздер 1977 жылғы жинақта қате басылған.

Басынан бастап санағанда, он екінші жолдағы

„...Бірақ қарғып түсем деп“, — деген тармақ 1909 жылғы кітапта:

„...Бірақ ырғып түсем деп“, — деп басылған (15-бет).

Отыз төртінші жолдағы:

„...Пысық деген ат (?) шықты“, — деген тармақ 1909 жылғы кітапта:

„...Пысық деген ант шықты“, — деп жарияланған (16-бет).

Екі жол да 1909 жылғы нұсқа бойынша түзетілді.

33) „Бөтен елде бар болса, ежеттесің, сыйласың“ (1887) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 16–18-беттер). 1933 жылғы „Толық жинақтан“ бастап, „Көжекбайға“ деп аталып келеді. Оған себеп: „Сабырсыз, арсыз, еріншекті“ жазып болып оқып бергенде, Абайдың қасында болып, атын ерттеп беріп жүретін жолдасы, қарасақау деген (шын аты Құсайын) „Көжекбай қалды ғой“, — деген екен. Сол сөз қамшы болып, „Бөтен елде бар болса“ деген өлеңін Көжекбайға арнапты, — дейді Тұрағұл берген мағлұматта.

Бұл өлеңді Мұхтар Әуезов талдай келіп: „Ел ішіндегі атқамінер, бүліктің атын „Көжекбай“ деп атап тұрып, соның бар мінезін, іс-әрекет, қимыл-құбылысындағы бейнесін

сипаттап“ бергеніне назар аударады. Ақын бір Көжекбай емес, көп Көжекбайдың психологиясынан жиынтық бейне жасаған.

Осы өлеңнің ішінде Абайдың кейінгі әдебиетке және халық даналығына афоризм есебінде қосылып кеткен қанатты ақыл, нақыл, сыншылдық сөздері бар. „Күн жауғанда қойнында, күн ашықта мойнында“, „Жат айбынар ісі жоқ, жау айдынар күші жоқ“, „Ел бүлігі тобықты, көп пысыққа молықты“, – деген мәтел есепті жолдар осы өлеңнен табылады.

Көжекбайлардың көмектесі, жемтіктесі кімдер екенін де осында ашып береді:

Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер,
Аз жүрегін жалғайды, –

дегенде, Көжекбайлардың тамыры мен тегі қайда жатқанын танытады. Сөйтіп пәле басы әкімшілік құрылыста, қоғамдық жаманшылықта екенін ашады.

Өлеңнің 1977 жылғы жинақта қате басылып кеткен кейбір сөздері 1909 жылғы жинақ бойынша түзетілді. Мысалы, өлеңнің ең соңғы жолдарындағы екі сөз:

...Сенімсіз болды алашқа,
...Әлі күнге уайым
Қызған жан жоқ ұялмай, –

деп қате басылған. Дұрысы:

...Сыйымсыз болды алашқа,
...Әлі күнге уайым
Қылған жан жоқ ұялмай.

(1909 жылғы кітап, 18-бет).

34) „Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы“ (1887) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (2-бөлік. Өлең туралы, 31–32-беттер). Осы өлеңнің жазылу тарихы туралы Кәкітай: „Соңғы уақытта Абай өзі өлеңнің өнер екенін біліп, жаза бастаған соң, бұрынғы ақындар надандықпен, өлеңді өнер орнына ғибрат үшін айтпай, тіленшілік орнына айтқандықтан, ақындықтың да, өлеңнің де қазақ ортасында бағасы кеткендігін айтып, өзін солардың ретінен басқа қылып, алмақ пайда үшін емес, халықты ғылымға ұмтылтып, көңіл көзін ашпаққа

ғибрат үшін жазғанын білдіріп өлең шығарған“ (1909 жылғы жинақ. 107-бет) — дейді.

„Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы“ қазақ оқушыларына ертеден әйгілі, көркем әдебиетте Абай тудырған, биік тұрғыдағы өлең.

Өлеңнің ең алғашқы сөздерінде өлеңге көркемдіктің шартын қойып, эстетикалық жаңа бағдар жариялайды. Сөздің асылы поэзия екенін жоғары бағалаумен бірге, оны төмендететін олқылықтарды да айтады. Шын жақсы өлеңді ердің ері, данасы туғызады дейді.

... Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?—

дегенде, өлеңнің мазмұны терең мағыналы, биік идеялы болып, сондай мазмұнына көркемдік түрі сайма-сай келуі — нағыз ақылдық өнердің қасиеті деп біледі.

Халықты тәрбиелейтін анық ақындық, ұстаздық сөз әрі терең мағыналы, әрі көркем болуын талап етеді.

Осы өлеңнің үшінші шумағының екінші жолы, 1909 жылдан бастап, барлық жинақтарда:

... Қосарлы бәйітсымал (?) келді арасы, —

деп басылып келеді. Осындағы „бәйітсымал“ деген сөз түсініксіз. Бірге жазылып (басылып) тұрған екі сөздің алғашқы, бәйт деген араб сөзін яғни өлең деген сөзін бөліп алып оқысақ, жеке қалған „сымал“ деген сөз қандай ұғым береді. Ешқандай ұғым бермейтін, мағынасыз сөз екенін көреміз. „Бәйітсымал“ деген сөз 1909 жылғы кітапта „бәйт сымал“ делініп, екі сөз ретінде, бөлек басылған. Осы сөздерге текстологиялық талдау жасай келіп, анықтағанымыз: бәйт — өлең деген сөз дұрыс басылған да, „сымал“ деген мағынасыз сөз қате басылып кеткен, яғни баспада „с“ әрігі мен „м“ әрпінің орны ауысқан. Осы әріптерді өз орындарына келтіріп оқысақ: „мысал“ деген сөз болып шығады. Сонда қате басылып келе жатқан өлең жолын:

... Қосарлы бәйт мысал келді арасы, — деп дұрыс оқитын боламыз.

Тоғызыншы шумақтың төртінші жолы, 1933 жылғы жинақта (100-бет):

„...Былжырақ көрінеді соларды аңдап“,—

деп, 1939 (79-бет), 1945 (55-бет), 1954 жыл (56-бет)
жинақтарда

„... Былжырақ көрінеді бәрі дандақ“,—

деп басылған. 1957 (67-бет), 1977 жылғы жинақтарда (90-бет):

„... Былжырақ көрінеді соларды аңдап“,—

деп берілген.

Ал, 1909 (31-бет), 1922 жылғы жинақтарда (Қазан, 62-бет, Ташкент, 152-бет):

„...Былжырақ көрінеді солар дандақ“,—

деп дұрыс басылған. Текстологиялық салыстырулар негізінде
соңғы нұсқа қабылданды.

Қайда бай мақтаншаққа барған тандап,
Жиса да бай болмапты қанша малды ап.
Қазаққа өлен деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді солар дандақ.

Ақын бұл жерде: мал алу үшін, байларды мақтайтын
ақындардың өлеңі „қазаққа қадірсіз“, „былжырақ“ мағынасыз
„дандақ көрінеді“ деп отыр.

Он бірінші шумақтың соңғы екі жолындағы екі сөз 1977
жылғы жинақта:

... Әншейін күн өткізбек әңгімеге (?),
Тындар едің бір сөзін мыңға балап, —

деп басылған.

1909 жылғы және 1922 жылғы жинақтарда:

... Әншейін күн өткізбек әңгімені,
Тындар едің әр сөзін мыңға балап, —

деп дұрыс жарияланған. Бұл жолдар да осы нұсқасы бойынша
түзетілді.

35) „Назарға“ (1887) — „Мынау келген Назар ма?“— деп
басталатын бір ауыз өлеңді Абай Қанай руының бір ақсақалы

Назар дейтін кісі бір аттың майын сұрап келіп отырғанда айтыпты. Бұл өлең тұңғыш рет 1933 жылғы „Толық жинақта“ басылған (101-бет). Өлеңді және бұл өлеңнің тарихын айтып берген кісі – Көкбай Жанатай ұлы.

36) „Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол“ (1888) – Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (2-бөлік, Өлең туралы, 32–33-беттер). Бұл Абайдың ақындыққа арналған тағы бір терең мағыналы, көркем өлеңі. Онда ақын қазақтың халық әдебиетінде, дәстүрінде өлеңнің қандай орын алатынын мақұлдап, түгел теріп айтады. Кісісі өлген жан күйзелген зар-шерін өлеңмен айтатынын, шат-шадыман қуанышын да өлеңмен өйгілейтінін, толып жатқан әдет-салтта өлеңсіз өмір жоқ екенін айта келіп, осының бәрін анық халықтық қасиет деп бағалайды. Сөйте отырып, халық дөме қыларлық, ел мұнына анық жақын ақындарға қоятын талабын танытады.

Бұхар жырау, Шортанбай, Дулат сияқты атақты ақындарды сынағанда, олардың ақындық өнерін олқысынып отырған жоқ, „Халықты алға бастар өнімді жолдары жоқ“ (М. Әуезов) деп сынайды.

Өлеңін қорыта келіп, ақын өз мақсатын:

... Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шашпақ,
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ,
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ, –

деп жариялайды.

Осы өлеңнің сегізінші шумағының үшінші жолы бұрынғы жинақтарда:

... Сүйенерлік (?) адамды құрымет қыл, –

деп басылған. Ал, 1909 жылғы кітапта:

... Сүйсінерлік адамды құрымет қыл, –

деп берілген. Осы нұсқа тандап алынды.

37) Күз („Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан“) (1883). – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (12-бөлік. Күз, 68-бет). Сахара табиғатының өзгеше бір кезеңіне арналған өлеңінде ақын көшпелі қазақ ауылының күздігүнгі тіршілігін, жүдеген табиғаттың көрінісін суреттейді.

Осы өлеңнің текстіне салыстырулар жасаған кезде:

... Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан,—

деген жолдардың Садуақас қолжазбасында өзгеше жазылғаны анықталды. Онда:

Тойғаны ма, білмеймін, тоңғаны ма,
Ат ойнап, құлын қашқан, тай жарысқан, —

делінген. Бір жағынан, осы нұсқа көңілге қонымды сияқты. „Жылқы ойнап“ сөзі ат, айғыры, биесі, құлын, тайы бар, тұтас бір түліктің яғни жылқының қимылын (ойнағанын) көрсетіп тұр. Сондықтан, „Жылқы ойнап“ деген соң, „бие қашып“, „тай жарысқан“ секілді сөздер бұл арада артық көрінеді. Және де барлық жылқы түгелімен ойнап кетпейді. Күздігүні ширығып ойнақ сап, ойнап кететін: саяқ ат, жас құлын, тайлар болуы керек. Алайда, ұзақ талқылаулардан кейін өлеңнің көп жылдар қалыптасып, оқырманның ұғымына сіңген нұсқасын бұзбауға келістік.

38) „Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай“ (1889) — Бұл өлең 1909 жылғы кітапта „Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан“ өлеңіне жалғас, екінші өлең ретінде басылған (12-бөлік. Күз, 68–69-беттер).

Өлеңнің жазылуына себеп болған жайды Тұрағұл былай баяндайды: „Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай“ деген өлеңді өзінің Төңірберген деген ағасының ауылында, ағасы мен жеңгесінің Дінісләм деген немересін тамағынды үйде отырып іш деп аңдып отырғанын, оның құрбыларымен бірігіп ішкісі келіп отырғанын көріп айтқан“ (Тұрағұлдың „Әкем Абай туралы“ деген қолжазбасынан).

Осы айтылған себептің салдарынан туған „Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай“ өлеңі — Абайдың табиғатқа арналған өлеңдерінің ішінде, көркемдік жағынан да, өмір шындығы мен мазмұн жағынан да, ерекше тұрған шығарма.

Көшпелі шаруаның көп күйзеулігін таныта келе, әсіресе, күздің ауыртпалығы кімге түсетініне айрықша көңіл бөліп, кедей ауылды бейнелейді.

Сараң бай мен бәйбішенің кішкене баласын жас басынан сараңдыққа баулып, азғырып отырғанын көріп, ақын:

... Ол да өзіндей ит болсын азғыр-азғыр!—

деп ызалы жүреппен қатал жазғырып, шенейді.

Өлеңнің осы тұстағы: „Бай үйіне кіре алмас тура ұмтылып“, — деп басталатын екі шумағы (алтыншы және жетінші шумақ), 1909 жылғы жинаққа кіргізілмеген. Бұл екі ауыз өлең 1933 жылғы „Толық жинақта“ қосылып басылған. Бұл туралы Мұхтар Әуезов: „Осы екі ауыз өлең бұрынғы баспаларға кірмей қалған. Елдегі жазбаларда да жоқ. Төңірберді деген ағасының бала асырағанын көріп отырып айтқан“, — дейді („Толық жинақ“, 1933 жыл, 126-бет).

Осы екі ауыз өлең 1954 жылғы жинаққа тағы кіргізілмей, алынып қалған (1-том, 61–62-беттер). Содан 1957 жылғы жинаққа қайтадан кіргізіліп, одан соңғы жинақтарда басылып келеді.

Осы өлеңнің 1909 жылғы кітапта дұрыс басылған сөздерінің кейбіреулері 1977 жылғы жинақта орынсыз өзгертілген. Өлеңнің үшінші шумағы:

„Жас балаға үйде от жоқ тұрған маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап.
Кемпір-шалы бар болса қандай қиын,
Бір жағынан қысқанда жел де (?) азынап“, —

деп басылған.

Осы шумақ 1909 жылғы кітапта дұрыс берілген:

„Жас балаға от та жоқ тұрған маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап.
Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын,
Бір жағынан қысқанда о да азнап“, —

деген нұсқасы (68-бет) бойынша түзетілді.

39) Қыс („Ақ киімді, денелі, ақ сақалды“) (1888) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (13-бөлік. Қыс, 70-бет). Бұл өлеңнің жазылу тарихы туралы: „Ақ киімді, денелі, ақ сақалды“ деп қысты өлең қылғаны: 1884 жылы қыс қатты болып, ел жұтаған. Қар сөуірдің басында ғана кеткен. Соны өлең еткен“, — дейді Тұрағұл.

„Қыс“ — ақынның терең мазмұнды, ерекше көркем шығармаларының бірі.

Ақын онда қыстың өзін зор тұлғалы, тірі жанды бейне етіп сипаттайды. Бұл — тапжылмай тұрған қимылсыз бейне емес, „басқан жері сықырлап“, омыраулап келе жатқан, кесек әрекет жасайтын, „түсі суық“ жанды тұлға.

Ауыз әдебиетінде бір мәтелде: „Қылышын сүйреп қыс келеді“ деген ғана метафора болмаса, Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінде қысты қарт адам бейнесінде сипаттау болған емес. Абай „Қыс“ өлеңінде орыстың классик поэзиясымен байланысты, „мәдениетті бір стильді көрсеткенін“ Мұхтар Әуезов атап айтады. Бірақ Абай қысты қазақтың кәдімгі көрі құдасына теңеу арқылы суреттейді. Абайдың қысы орыс әдебиетіндегі Аяз ата емес.

Өлеңде мал баққан қазақтың кең даласының табиғаты үлкен шеберлікпен, көркем суреттеледі. Қысқы отардағы жылқышы да, тебіндегі жылқы да, оны торыған аш қасқыр да түгел аталады:

Өлеңнің он бірінші жолы 1909 жылғы жинақтан бастап

„... Борандай бүрк-сарқ етіп долданғанда“,—

деп басылып келген еді, ал 1939 жылғы жинақта (1-том, 83-бет), „борандай“ деген сөз өзгертіліп:

„... Бурадай бүрк-сарқ етіп долданғанда“,—

деп басылған. 1945 жылғы жинақта бұл сөз әуелгі қалпына келтіріліп: „Борандай“ деп жөнделген. Сонан кейінгі 1977 жылғы жинақта қайта өзгертіліп: „бурадай“ деп берілген. Осы сөз алғашқы нұсқаға сәйкестендірілді.

40) „Күлембайға“ („Уағалайкүмүссалам, болыс, мал-жан аман ба?“) (1888). — Бұл өлең тұңғыш рет 1933 жылғы „Толық жинақта“ басылған (103-бет). Өлең Тұрағұлдың аузынан алынған. Өлеңнің айтылу тарихы: „Күлембай деген кісі дәулетінің арқасында болыс болып, 1888 жылғы Шербушайнай сиездегі түрін көріп айтканы“, — дейді Тұрағұл.

41) „Көкбайға“ (1888). Осы тақырыппен ең алғаш 1933 жылғы „Толық жинақта“ басылған. Өлеңді Көкбайдың өзі айтып берген. Өлеңнің жазылу тарихы туралы өзінің Абай туралы естелік әңгімесінде (1924) Көкбай: „Бойын бағып қымтырылып, „пәлен көрінем, түгілен көрінем“ деп қолдан пішіп жасайтын мінезді көре бастаса, қытығына тигендей жақтырмай қалатын. Ондайды кекетіп, мысқыл қылып, қалжыңмен өлең айтып жіберетін. Қалжың өлеңнің көбі маңайындағы жұрттың осындай мінездерінен туады. Бір күні осындайдың тұсында, өзімді де өлең қылды. Ел ішінің бір тобынан келе жатыр едік, жолда бірер сөз, бірер мінезді

Абайдың жақтырмай қалғанын сездім. Ауылға жақындағанда Абай бізден озып кетіп еді. Үйге келсем, қолына бір табак қағаз бен қарындашты алып, жазып жатыр екен. „Не қылса да, өзімді өлең қылып жатыр-ау“— деп, ішіме сезік кіріп, қасына жетіп келіп едім, мына өленді оқып қоя берді:

Бұралып тұрып,
Буыны құрып,
Қисайта тартып мұрынын;
Өсемсіп, сәнсіп,
Білгенсіп, бөлсіп,
Өр нәрсенің орынын;
Керенау, кердең бір керім,
Жақпайды маған сол жерін!—

деп өзімді өлең етіп қойыпты. Сонан соң жалынып отырып сұрап алдым да, көзінше жыртып тастадым. Өлеңін өзімнен басқа ешкім білген жоқ. Сол бір оқып шыққанда есімде қалған осы еді“— дейді.

42) „Желсіз түнде жарық ай“ (1888). Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 42-бет). Ұлы ақын осы жиырма-ақ жол шағын өлеңінде көшпелі қазақ ауылының жазғы жайлаудағы бір түнгі тіршілік көрінісін асқан ақындық шеберлікпен көркем суреттеп берген. Жарық айдың сәулесі суға түсіп, дірілдеп тұрған жанды бейнесі, терең сайды қуалап, тасқындап ағып жатқан өзен, қалың ағаштың сыбырласқан жасыл жапырақтары, жер жүзін құлпыртып тұрған көкорай шалғын — табиғаттың сан алуан суреті көз алдына келіп, көңіліңе қона кетеді.

Ауыл ұйқыға кеткен. Дүниенің жым-жырт тыныштығын анда-санда үрген ит пен түнгі күзетшінің айтағы, оған қосыла кеткен тау жаңғырығы ауық-ауық бұзып тұрғандай. Осындай түнде: бірін-бірі аңсап, ынтыққан екі жастың кездескен сәтін көріп, олардың жүрек дүрсілін естіп тұрғандай боласың...

Абайдың таңғажайып тамаша лирикасының қадір-қасиетін тілмен айтып жеткізу мүмкін емес. Тек өзін оқыған шақта ғана, сүйсініп, терең сезінесің, ләззәт аласың.

43) „Ішім өлген, сыртым сау“ (1889) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 18-бет). Бұл өлеңінде доспын деп жүрген өңкей өтірікші, құнарсыз қулардың, екі жүзді сұмдардың опасыздық кеселінен дерттенген ақын өкінішті көңілдің шерін шертіп мұңаяды. Еңбек етпей, „ұрлық

пенен қулыққа“ салынған ашкөз, арсыз арамтамақтарды өшкерелеп, ажуалайды.

Өлеңнің он тоғызыншы жолы, 1977 жылғы жинақта:

„... Берерменде береусің (?)“,—

деп қате басылған. 1909 жылғы кітапта (19-бет) және басқа басылымдарда:

„Берерменде бесеусің,
Аларманда алтаусың“,—

деп дұрыс берілген. Бұл қате түзетілді.

Жиырма бесінші жол:

„...Қайта келер есікті“ (1977) деп басылған. Бұл жол 1909 жылғы кітап (19-бет) бойынша,

„Қайтып кірер есікті“,—

боп жөнделді.

44) „Болыс болдым мінеки“ (1889). Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы. 19—21-беттер). 1933 жылғы „Толық жинақтан“ бастап: „Күлембайға“ деген тақырыппен басылып келеді.

Осы өлең 1889 жылы „Дала уәлаяты“ газетінің 12 санында жарияланған. Өлеңге: „1888-інші жылда, май айында Ақшатау деген жерде Семей облысы менен Жетісу облысының шербушайнай сиез болғанда бір ояздың ел билеушілерінің түрі“,— деп түсінік берілген. Өлеңнің авторы аталмаған. Өлең көп қысқартылып: өткір сөздері мұқалып, өзгертіліп, идеялық мазмұны бұрмаланып басылған.

Өлеңде ақын ең алдымен болыстың өзін сөйлетіп, оның жиренішті, жексұрын қылықтарын өз аузымен айтқызады. „Болыс болдым мінеки, бар малымды шығындап“ деп алып, оңбаған сұрқия болыс өзін-өзі өшкерелей бастайды: Ол өзінің өтірікшілігін, жалтақтығын, қорқақтығын, екі жүзділігін өз аузымен айтып, ашып береді. Шен-шекпенге сатылған азғын, мансапқор болыс атаулының бәріне тән, маскара айтқызу — Абайдың жаңадан тапқан өте ұтымды, шебер әдісі.

Өлеңнің үшінші жолы қолжазбалар мен барлық ескі басылымдарда:

боп басылып келген. 1933 жылғы жинақта Илияс Жансүгіров „Түйеде қом, атта жал“ етіп өзгерткен. Оны мақала жазып дәлелдеуге тырысқан. Өлең жолы алғашқы нұсқа бойынша берілді.

45) „Біреуден біреу артылса“ (1899) – Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 23-бет). Өлең 1933 жылғы „Толық жинақтан“ бастап, „Әсетке“ деп аталып, басылып келеді.

1933 жылғы жинақта берілген түсінікте: „Біреуден біреу артылса“ деген өлеңді Әсет деген ақынға айтқан. Мұны 1889 жылы балалары үшін сақтаған еді. Әсет терісі тар, ызақор, өзін өзі әлденелік көріп отыратын адам еді. Сол мінезінен шығарып айтқан“, – (325-бет) делінген.

46) „Мәз болады болысың“ (1889) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 21-бет). Өлеңнің жазылу тарихы туралы: „Мәз болады болысың“ деген өлеңді 1890 жылы Семейге барон Таубе деген генерал-губернатор келіп, бірсыпыра болыстарға, билерге шекпен, қылыш сыйлаған, сондағы шекпен алған болыстардың қуанғанына ыза болып жазған. „Өзіне де қос ауыз мылтық сыйлап еді“, – дейді Тұрағұл.

47) „Білімдіден шыққан сөз“ (1899) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 22-бет). „Білімдіден шыққан сөздің“ қадір-қасиетін талапты, саналы адам ғана түсінетінін атап айта келіп, талапсыз, ойсыз, жалқау, бойкүйез желөкпелерді жерлеп, шенейді.

48) „Сегіз аяқ“ (1899) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (8-бөлік. Сегіз аяқ, 60–62-беттер). „Сегіз аяқ“ өлеңі – кең көлемді, бай мазмұнды, терең мағыналы, ерекше көркем шығармалардың бірі. Әрбір шумағы сегіз жолдан келіп қайырылып отыратын өзгеше жаңа түрмен жазылған өлең.

Ақын осы өлеңінде заман құбылыстарын, қоғам өмірінің шындықтарын түгел қамтып сипаттайды. Өзінің көп ойларын толғайды, сезім-сырын, көңіл күйін шертеді – ел іргесі сөгіліп, берекесі кетіп, азып-тозып бара жатқанына күйінеді. „Қаны қайнайды, жаны ашиды“. „Қайран елі қазағын“ адал еңбекке, береке-бірлікке, достыққа шақырып:

Бірінді, қазақ, бірін дос
Көрмесен, істің – бәрі бос, –

деп жар салады.

Атақты өлеңіне әдейі арнап шығарған әйгілі әні де бар. Он төртінші шумақтың екінші жолы 1977 жылғы жинақта:

„... Жүз кісі сұмға“, –

деп қате басылған.

1909 жылғы кітапта (61-бет), 1933 жылғы „Толық жинақта“ (114-бет):

„... Жөн кісі сұмға“, –

деп, ақын сөзі дұрыс берілген. Осы нұсқа бойынша түзетілді.

49) „Сәулең болса кеуденде“ (1889) – Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (6-бөлік. Насихат туралы. 53-бет). Ақын бұл өлеңінде де халқының қамын ойлап толғанады. Ел билеуші, ел ағасы, ақылды, кемел-кемендер адам болуы керек дейді. Берекесі кеткен елді „суы ашыған батпақ көлге“ тенең бейнелейді.

50) „Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін“ (1889) – Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (2-бөлік. Өлең туралы, 33-бет). Бұл өлеңнің жазылу тарихы жайлы әрқилы әңгімелер бар: Шаһкәрім қажының жас жігіт күнінде, кәрілікті жамандап, бозбалалықты дәріптеп жазған өлеңі болған.

Көкбай Әзірет Әлі айдаһармен алысыпты деп өлең жазған.

Сыбан руынан, Әріп деген өлең жазғыш жігіт „Зияда“ деген дастанында қызды мақтамақшы болып, суреттегенде: көзі гәуһәр, иегі алтын деп, осы сықылды асыл тастарды түсіне қарамай, сұтудың өне бойына жапсыра берген. Осы үш ақынға ой салып, ақыл айтпақшы болып, „Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін“ деген өлеңді жазып еді. Ол өлеңге Әріп кектеніп, Біржан мен Сара деген қыз айтысыпты деп өлең жазып, біздің ақсақалды жамандайды. Біржанның арғын емес, керей екенін білмейді (Тұрағұлдың „Әкем Абай туралы“ деген естелік әңгімесінен).

„Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін“ өлеңінің жазылуына, Тұрағұл айтқан үш ақынның өлеңдері себеп болғаны рас. Бірақ, Абай үш ақынды сынаумен ғана шектелмейді, ақын мен ақындық өнердің міндеті туралы айта келіп, қазақтың талапты жас ақындарын үлкен мақсатқа бағыттап, жол көрсетеді.

Осы өлеңнің бірінші шумағының алтыншы жолы (бұл өлеңнің әрбір шумағы алты жолдан қайырылып отырады) 1977 жылғы жинақта:

„... Көңілінің көзі ашық сергегі (?) үшін“, –

деп басылыпты.

1909 жылғы (93-бет), 1933 жылғы (117-бет) және 1945 жылғы жинақтарда (77-бет):

„... Көңілінің көзі ашық сергек үшін“, –

деп дұрыс басылған. Өлең жолы осы нұсқамен түзетілді.

Төртінші шумақтың алтыншы жолы 1909 жылғы кітапта (33-бет):

„... Қинамай қызыл тілді, кел, тіл ал, қой“, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

„... Қинамай қызыл тілім, кел, тілді ал, қой“, –

деп теріс басылған. Өлең жолы алғашқы қалпына келтірілді.

51) „Әуелде бір суық мұз ақыл зерек“ (1899) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 42-бет). Көлемі шағын, мазмұны терең өлеңінде адам жайындағы ойын толғайды. Толық сапалы, нағыз сапалы адам болудың шартын айтады.

„Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек“, –

дейді.

Абай осы өлеңнің мағына-мазмұнын он жетінші сөзінде таратып, талдап береді.

Өлеңнің үшінші жолындағы „талапты“ сөзі қолжазбалар мен ескі басылымдар негізінде „қалыпты“ болып өзгертілді.

52) „Ғашықтық, құмарлық пен ол – екі жол“ (1889) – Бұл өлең 1909 жылғы кітапта „Әуелде бір суық мұз ақыл зерек“ өлеңіне жалғас, яғни бір-ақ өлең ретінде басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 42-бет). 1933 жылғы (118–119-беттер), 1939 жылғы (102-бет) және 1945 жылғы жинақтарда да (78–79-беттер) бір-ақ өлең болып басылған. Ал, 1954 жылғы жинақта: „Әуелде бір суық мұз ақыл зерек“ бір жеке (90-бет) өлең болып, „Ғашықтық құмарлық пен ол – екі жол“ (91-бет) екінші өлең болып басылған.

1957 жылғы және 1977 жылғы жинақтарда осылай басылған. Өлең соңғы басылымдар бойынша берілді.

53) „Қор болды жаным“ (1889) — бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 43-бет). Ғашықтық туралы бұл өлеңін Абай қазақ әдебиетінде бұрын ешбір ақын айтып көрмеген, ерекше жаңа түр тауып жазған. Және жаңа түрде жазылған шығармасы оқушыға ұғымды, көңіліне қонымды болуын ойлап, өлеңіне ылайық әдемі ән де шығарған.

54) „Сен мені не етесің?“ (1889) — Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 43-бет). Ғашықтық тақырыбына арналып жазылған бұл өлеңінде опасыз жардан түңіліп, зар шеккен жас жігіттің шерін шертеді. Ақын бұл өлеңіне тағы да бір ерекше шебер түр табады. Әр шумағы ұзынды-қысқалы он төрт жолдан қайырылып отырады. Өлеңнің негізгі түр ерекшелігі — шумақтың әр тармағындағы буын саны қалыпты ретімен өзгеріп отырады. Сондықтан өлеңнің кейбір жолдары бірнеше сөзден құрылса, енді бір жолдарда бір ғана сөз бір жол болып келіп отырады. Осындай аса күрделі, жаңа түрмен жазылған өлеңіне арнап, қазақтың ән өнерінде кездеспейтін жаңа ән шығарған.

55) „Жігіт сөзі“ („Айттым сәлем, Қаламқас“) (1889) — Бұл өлең „Жігіттің қызға айтқаны“ деген тақырыппен 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 44-бет). Ғашықтық тақырыбына арналған бұл өлең де өзгеше бір көркемдік түрмен жазылған. Ғашық жігіттің сезім-сыры оның сүйген қызына жолдаған сәлем хаты арқылы баяндалады. Ішкі сезім-сырларын бүкпелемей, ашықтан-ашық ақтарып айтып отырған қазақ ауылының аңқылдаған ақ көңіл бозбала жігітінің шын мінезі, дәл бейнесі айқын көрінеді.

56) „Қыз сөзі“ („Қиыстырып мақтайсыз“) (1889) — Бұл өлең де „Қыздың жігітке айтқаны“ деп аталып, 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 44-45-беттер). Өлең қыздың өзіне ғашық жігіттің сәлем хатына қайтарған жауабы ретінде жазылған. Қыз да жігіт сияқты, өзінің сезім-сырын бүркелемей, ашық айтады. Қазақтың ақ жарқын, ақылды қызының бейнесі көрінеді.

57) „Білектей арқасында өрген бұрым“ (1889) — Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (9-бөлік. Сұлу ұрғашы туралы, 64-бет). Өлең сұлу қызды сипаттауға арналған. Бұл өлеңнен бұрын (1884) жазылған „Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы“ өлеңінде де сұлу қыз суреттелген. Осы екі өлең

бір-ақ тақырыпқа жазылған болса да, „Білектей арқасында өрген бұрым“ өлеңінің өзіне төн өзгеше көркемдік ерекшелігі бар. Өлеңнің алғашқы жолдарын оқи бастағанда: „білектей бұрымына“ тағылған „шолпысы сылдыр қағып“, асықпай әсем басып келе жатқан, көмшат бөрікті, ақ тамақ арудың бейнесін көреміз.

Сұлудың көзін жай ғана суреттеп қоймайды, нұрлы көздің „жүрекке ыстық тиетін“ әсерін де сипаттайды. „Үлбіреген ақ етін“, „ашық жүзін“, „әдемі тісін“, „бұраң белін“, „сұлу бойын“, „кішкене аяғын“ түгел суреттеп, ерекше жаратылған сұлудың тұтас сымбатын көрсетеді.

Осындай сұлумен кездесіп, сұхбаттасу сәті түсе қалғандай болса, қандай күйге бөленетінінді адамның жасырын жан сырына дейін білетін психолог ақын және сипаттап береді. „Егерде қолың білегіне тисе“, „жүрегіңе лүпілдеп қан соғады“, „бетінді тамағына таяп барсаң“, „шымырлап сүйегіңе бу енеді“ дейді.

Осының бәрі төрт-ақ ауыз өлеңге сыйып тұр.

58) „Қажымас дос халықта жоқ“ (1889) — Бұл өлең 1909 жылғы кітапта „Ішім өлген, сыртым сау“ өлеңінің жалғасы ретінде, бір-ақ өлең боп басылған (1-бөлік. Халық туралы, 19-бет). 1933 жылдан бастап, барлық жинақтарда екі бөлініп басылып келе жатқан өлеңде ақын шын адал достың жоқтығын айтып, өкінішті көңіл күйін шертеді.

Өлеңнің төртінші шумағының үшінші жолы 1977 жылғы жинақта:

„... Жақсы өмірім өуре еттің“, —

деп басылған. 1933 жылғы жинақта (136-бет) және 1945, 1957 жылғы жинақтарда:

„... Жақсы өмірім өуре өттің“, —

деп дұрыс басылған. Ақын бұл арада жақсы өмірінің өуремен өткен өкінішін айтып отыр. Осыдан кейін келетін, төртінші жолда:

Жар таба алмай бір тегіс, —

дейді. Олай болса, өмірінің жақсы кезінде, айнымас адал жар (дос мағынасында) таба алмай, мағынасыз өрекетпен өткізген өмір өкінішін айтып отыр деп түсінуге болады. Осы шу-

мақтың үшінші жолындағы „әуре“ деп басылып келе жатқан сөз дұрыс берілмеген деп білеміз. Бұл арада өмірдің мағынасыз іске (дау-шар, талас-тартыс) беріліп өткендігін бір ғана сөзбен жеткізетін, кең ұғым беретін „әуарә“ деген парсы сөзін қолданған. Әуарә — бір нәрсеге беріліп кету деген ұғым беретін сөз.

Қазақ тілінде парсыдан келген әуарә сөзі, әуре түрінде қалыптасып, мағынасы біраз өзгеріп, сіңісіп кетсе керек. Қазақ әуре өттің демейді, әуре еттің дейді. Абай осы сөздің түп төркініндегі түрін де, қазақ тіліндегі түрін де өлеңінде қолданған. Өлеңнің төртінші шумағында:

„Жаксы өмірім әуре өттің“, —

десе, бесінші шумағында:

„Дос құбылып, әуре етер“, —

дейді.

59) „Жастықтың оты, қайдасың“ (1889) — Бұл өлең де алғаш рет 1939 жылғы жинақта жарияланған (1 том, 115-бет). Өлеңнің екінші шумағының соңғы төртінші жолы 1939 жылғы (115-бет), 1945 жылғы (105-бет) және 1954 жылғы (121-бет) жинақтарда:

„...Қолға ол түспес бойламай“, —

деп басылған. 1957 жылғы (109-бет) және 1977 жылғы (141-бет) жинақтарда:

„...Қолға от түспес бойламай“, —

деп өзгертілген. Бұлай өзгертудің себебі айтылмаған. Өлеңнің мазмұнына қарағанда, 1939 жылғы жинақта дұрыс басылған деуге болады.

60) „Жарқ етпес қара көңілім не қылса да“ (1889) — Бұл өлең тұңғыш рет 1939 жылғы жинақта жарияланған (1 том, 237-бет). Берілген түсіндірмеде: „Мағына жағынан қарағанда бұл екі өлең сияқты. Бірінші өлең алғашқы екі ауызда, қалғаны — екінші өлең. Бірақ ұйқасына қарағандықтан ба, өйтеуір көшірушілер ерте уақытта мұны бір өлең қылып кеткен. Екіге бөлерлік мықты дәлеліміз болмағандықтан бір өлең қылып бастық“ (115-бет) — деген.

1945 жылғы жинақта да, 1939 жылғы жинақ бойынша, бір-ақ өлең ретінде басылған (262–263-беттер), түсінік берілген (456–457-беттер).

1954 жылғы жинақтан бастап өлең екі бөлініп, екі өлең ретінде басылып келеді: бастапқы екі шумағы — бір өлең (123-бет), қалған үш шумағы — екінші өлең (124-бет).

Өлеңнің бастапқы шумағы махаббат тақырыбына жазылғандығы: „Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ“ деген сөздерінен-ақ анық көрініп тұр. Сондықтан бұл екі ауыз өлеңнің жеке басылуы дұрыс. Қалған үш ауыз өлеңнің бастапқы өлеңге ешқандай байланысы жоқ екендігін „Күшік ит бөрі ала ма жабылса да“ деген сөздері танытып тұр. Және Тұрағұлдың: „Күшік ит бөрі ала ма жабылса да“ деген өлеңді Абай Оразбайлармен жауласып жүргенде жазған екен, — дегені бар.

„Жарқ етпес қара көңілім не қылса да“ өлеңінің екінші шумағының соңғы жолы, 1939 жылғы (237-бет) және 1945 жылғы (262-бет) жинақтарда:

„...Қорлық пен мазағына табынса да“, —

деп дұрыс басылған болса, 1957 және 1977 жылғы жинақтарда:

„...Қорлық пен мазағына табылса да (?)! —

деп қате басылған. Осы жол түзетілді.

61) „Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да“ (1889) — жоғарыдағы өлеңнің екінші бөлімі 1954, 1957, 1977 жылғы жинақтар бойынша бөлек өлең ретінде беріліп отыр.

62) „Қара қатынға“ (1889) — „Қара қатын дегенге, қара қатын“ деген бір ауыз өлеңді өзінің жолдасы, ертекші Баймағамбеттің бәйбішесіне қалжындап айтқан. Бұл өлең алғаш рет 1933 жылғы „Толық жинақта“ жарияланған (137-бет).

63) Онегиннің сипаты („Жасынан түсін билеп, сыр бермеген“) (1889) — шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіттің 1905, 1907, 1910 жылдардағы қолжазбалары негізінде, кейінгі басылымдармен салыстырылып берілді.

А. С. Пушкиннің өлеңмен жазылған „Евгений Онегин“ романының бірінші тарауынан аударма. Абай X, XI шумақты түгелдей және XII шумақтың алты жолын аударған.

Он бір буынды өлең үлгісін қолдана отырып, Абай аударманы мағынасы жағынан түпнұсқаға өте жақын етіп

берген, тіпті жолма-жол сәйкес келеді деп айтуға болады. Пушкиннің он төрт жолдық шумағы Абайда да дәл соншалық болып шыққан.

Өлең тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларының нұсқасы бойынша беріліп отыр.

Ертеректегі басылымдарда:

Жай, жаңа кісі болып түк білмеген, —

деп келетін тармақ 1954 жылғы жинақта 1905 жылғы қолжазба бойынша:

Жап-жаңа кісі болып түк білмеген, —

деп түзетілген екен. Кейінгі басылымдарда да сол күйінде алыныпты.

Абайдың негізгі жинақтарына енгізіліп келеді. Абай іріктеп аударған роман үзінділері мынадай:

Х

Как рано он мог лицемерить,
Таить надежду, ревновать,
Разуверять, заставить верить,
Казаться мрачным, изнывать,
Являться гордым и послушным,
Внимательным иль равнодушным!
Как томно был он молчалив,
Как пламенно красноречив,
В сердечных письмах как небрежен!
Одним дыша, одно любя
Как он умел забыть себя!
Как взор его был быстр и нежен,
Стыдлив и дерзок, а порой
Блистал послушною слезой!

ХІ

Как он умел казаться новым,
Шутя невинность изумлять,
Пугать отчаяньем готовым,
Приятной лестью забавлять,
Ловить минуту умиления,

Невинных лет предубежденья
Умом и страстью побеждать,
Невольной ласки ожидать,
Молить и требовать признанья,
Подслушать сердца первый звук,
Преследовать любовь — и вдруг
Добиться тайного свиданья...
И после ей наедине
Давать уроки в тишине!

ХП

Как рано мог уж он тревожить
Сердца кокеток записных!
Когда ж хотелось уничтожить
Ему соперников своих,
Как он язвительно злословил!
Какие сети им готовил!..

64) Татьянаның Онегінге жазған хаты („Амал жоқ — қайттым білдірмей“, 1889) — Өлеңнің тексті 1909 жылғы жинақ пен қолжазбалар бойынша, кейінгі басылымдармен салыстырып берілді.

Төртінші шумақтың 3—4-жолдары қолжазбалар мен 1909 жылғы басылымда:

Шыдар ем бір ай жануға
Ұзақ түн жұмбай көзімді,—

деп алынған екен. 1957 жылғы толық жинақта „жануға“ деген сөз „жатуға“ деп түзетіліпті. Мағынасы жағынан дұрыс болғандықтан, кейінгі басылымдардың барлығында осы нұсқа алынып келеді. Сегізінші шумақтың 3-жолы ертеректегі басылымдарда:

Әуелде тағдыр неден, —

деп алынған екен, 1957 жылғы толық жинақта 1907 жылғы Мүрсейіт қолжазбасы бойынша

Әуелде тағдыр иеден,—

деп түзетілген. Ал 1977 жылғы екітомдықта 1907 жылғы қолжазбамен салғастырылып:

Әзелде тағдыр иеден, —

деп түзетіліпті. Бұл басылымда да сол нұсқа алынды.

Он үшінші шумақтың 1-жолы бірсыпыра басылымдарда:

Түсімде мені жұбатып, —

деп алынған екен, 1954 жылғы жинақта Мүрсейіт қол-жазбалары мен 1909 жылғы басылым бойынша:

Түсімде мені жұбантып, —

деген түзету енгізіліпті. Кейінгі басылымдар сияқты, бұл жинақта да сол нұсқа алынып отыр.

Он сегізінші шумақтың 1-жолы ілгергі басылымдарда (мысалы, 1945 жылғы):

Күтеміз сізден қайта хат, —

деп алынса, 1954 жылғы басылымда 1909 жылғы жинақ негізінде:

Күтеміз сізден қайта хат, —

деп алынған. Кейінгі басылымдарда осы түзету қайталанып келеді. Ең соңғы шумақтың 4-жолы бұдан бұрынғы басылымдардың барлығында да:

Бөтен жан тесік таба алмас, —

деп келген екен, бұл жолы мағынасына қарай:

Бөтен жан несіп таба алмас, —

деп түзетілді. „Несіп“ деген сөз Татьянаның „Тәңірі қосқан жар едің сен“ деген жауап сөзінде де кездеседі.

Өлең Абайдың негізгі жинақтарына енгізіліп келеді.

Романның түпнұсқасынан алынған орысша үзінді мынау:

ПИСЬМО ТАТЬЯНЫ К ОНЕГИНУ

Я к вам пишу — чего же боле?

Что я могу еще сказать?

Теперь, я знаю, в вашей воле

Меня презреньем наказать.

Но вы, к моей несчастной доле
Хоть каплю жалости храня,
Вы не оставите меня.
Сначала я молчать хотела;
Поверьте: моего стыда
Вы не узнали б никогда,
Когда б надежду я имела
Хоть редко, хоть в неделю раз,
В деревне нашей видеть вас,
Чтоб только слышать ваши речи,
Вам слово молвить, и потом
Все думать, думать об одном
И день и ночь до новой встречи.
Но говорят, вы нелюдим;
В глуши, в деревне все вам скучно
А мы... ничем мы не блесим,
Хоть вам и рады простодушно.
Зачем вы посетили нас?
В глуши забытого селенья
Я никогда не знала б вас,
Не знала б горького мученья.
Души неопытной волненья
Смирив со временем (как знать?),
По сердцу я нашла бы друга,
Была бы верная супруга
И добродетельная мать.

Другой!.. Нет, никому на свете
Не отдала бы сердца я!
То в вышнем суждено совете...
То воля неба: я твоя;
Вся жизнь моя была залогом
Свиданья верного с тобой;
Я знаю, ты мне послан богом
До гроба ты хранитель мой...
Ты в сновиденьях мне являлся,
Незримый, ты мне был уж мил,
Твой чудный взгляд меня томил,
В душе твой голос раздавался
Давно... нет, это был не сон!
Ты чуть вошел, я вмиг узнала,
Вся обомлела, запыхалась
И в мыслях молвила: вот он!

Не правда ль? я тебя слыхала:
Ты говорил со мной в тиши,
Когда я бедным помогала
Или молитвой улаждала
Тоску волнуемой души?
И в это самое мгновенье
Не ты ли, милое виденье,
В прозрачной темноте мелькнул,
Приникнул тихо к изголовью?
Не ты ль, с отрадой и любовью,
Слова надежды мне шепнул?
Кто ты, мой ангел ли хранитель
Или коварный искушитель:
Мои сомненья разреши.
Быть может, это все пустое,
Обман неопытной души!
И суждено совсем иное...
Но так и быть! Судьбу мою
Отныне я тебе вручаю,
Перед тобою слезы лью,
Твоей защиты умоляю...
Вообрази: я здесь одна,
Никто меня не понимает,
Рассудок мой изнемогает,
И молча гибнуть я должна.
Я жду тебя: единым взором
Надежды сердца оживи,
Иль сон тяжелый перерви,
Увы, заслуженным укором!

Кончаю! страшно перечесть...
Стыдом и страхом замираю...
Но мне порукой ваша честь,
И смело ей себя вверяю...

65) Онегиннің Татьянаға жауабы („Таңғажайып бұл қалай хат“) (1889) — өлеңнің текстi 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша, кейінгі басылымдармен салыстырылып алынды.

А. С. Пушкиннің „Евгений Онегин“ романындағы Онегиннің Татьяна хатына қайтарған жауабының аудармасы. Романның төртінші тарауындағы XII–XVI шумақтар, яғни Онегиннің Татьянаға бақшада кездескенде айтқан сөзі түгелдей аударылған.

Абай үзіндінің жалпы мазмұнын сақтай отырып, мейлінше еркін жеткізген. Сондықтан түпнұсқадағы 68 жол сәл өсіңкіреп, 76 жол болған.

Үшінші шумақтың 3-жолы 1945 жылғы басылымда:

„Ол перизат ойды өзің біл, —

деп алынған екен. Кейінгі басылымдарда 1909 жылғы жинақтың негізінде:

Ол перизат, ойла, өзің біл, —

болып түзетіліпті. Бұл жинақта да сол нұсқасы алынып отыр. 1957 жылғы жинақта он бірінші шумақтың екінші жолында:

Түзеле алмай түрленіп, —

деп қате кеткен. 1977 жылғы басылымда бұл қате ілгергі жинақтарға сәйкес:

Түзете алман түрленіп, —

деп түзетіліпті. Мұнда сол нұсқасы алынып отыр.

Он сегізінші шумақтың 3-жолы 1977 жылғы екітомдыққа дейінгі бірсыпыра басылымдарда:

Міне дәулет, міне асыл қыз, —

деп алынған екен. 1977 жылғы басылымда 1933 жылы жарық көрген нұсқа бойынша:

Мына дәулет, мына асыл қыз,

деп өзгертіліпті. Бұл жолы да сол нұсқа алынды.

Соңғы шумақтың 1-жолындағы:

Ол — жас ағаш, бір қызыл гүл, —

деген жол 1909 жылғы жинақта:

Ол — жас ағаш, жас қызыл тал, —

деп алыныпты. Ал Мүрсейіт қолжазбаларында бұл тармақ:

Ол — жас ағаш, бір қызыл гүл, —

деп келеді екен. Осы нұсқа 8, 7 буынды болып, шалыс ұйқас (а, б, а, б) үлгісінде жазылған Абай аудармасының ерекшелігіне сай келіп:

Сорлы Онегин, жолды өзің біл,—

деген шумақтың 3 жолымен толық ұйқасатын болғандықтан, 1954, жылғы басылымнан кейінгі жинақтардың бөріңде қол-жазба нұсқасы алынып келеді.

Романдағы орысша тексті мынадай:

.....
....„Вы ко мне писали,

Не отпирайтесь. Я прочел
Души доверчивой признанья,
Любви невинной излиянья;
Мне ваша искренность мила;
Она в волненье привела
Давно умолкнувшие чувства;
Но вас хвалить я не хочу;
Я за нее вам отплачу
Признаньем также без искусства;
Примите исповедь мою:
Себя на суд вам отдаю.

XIII

Когда бы жизнь домашним кругом
Я ограничить захотел;
Когда б мне быть отцом, супругом
Приятный жребий повелел;
Когда б семейственной картиной
Пленился я хоть миг единый,—
То верно б кроме вас одной
Невесты не искал иной.
Скажу без блесков мадригальных:
Нашед мой прежний идеал,
Я верно б вас одну избрал
В подруги дней моих печальных,

Всего прекрасного в залог,
И был бы счастлив... сколько мог!

XIV

Но я не создан для блаженства;
Ему чужда душа моя;
Напрасны ваши совершенства:
Их вовсе недостойн я.
Поверьте (совесть в том порукой),
Супружество нам будет мукой,
Я, сколько ни любил бы вас,
Привыкнув, разлюблю тотчас;
Начнете плакать: ваши слезы
Не тронут сердца моего,
А будут лишь бесить его.
Судите ж вы, какие розы
Нам заготовить Гименей
И, может быть, на много дней!

XV

Что может быть на свете хуже
Семьи, где бедная жена
Грустит о недостойном муже,
И днем и вечером одна;
Где скучный муж, ей цену зная
(Судьбу, однако ж, проклиная),
Всегда нахмурен, молчалив,
Сердит и холодно-ревнив!
Таков я. И того ль искали
Вы чистой, пламенной душой,
Когда с такою простотой,
С таким умом ко мне писали?
Ужели жребий вам такой
Назначен строгою судьбой?

XVI

Мечтам и годам нет возврата,
Не обновлю души моей...

Я вас люблю любовью брата
И, может быть, еще нежней.
Послушайте же меня без гнева:
Сменит не раз младая дева
Мечтами легкие мечты;
Так деревцо свои листы
Меняет с каждою весною.
Так, видно, небом суждено.
Полюбите вы снова: но...
Учитесь властвовать собою:
Не всякий вас, как я, поймет;
К беде неопытность ведет“.

66) Онегин сөзі („Хатыңнан жақсы ұғындым сөздің бәрін“) (1889) — шығарманың тексті Мүрсейіт қолжазбалары бойынша, кейінгі басылымдармен салыстырылып берілді.

А. С. Пушкиннің „Евгений Онегин“ романынан еркін аударма (жоғарыда келтірілген аударманың екінші нұсқасы).

Түпнұсқада 76 жол, аудармада — 48.

Бесінші шумақтың 1-жолы ілгергі басылымдарда:

Бүгін сүйсем, сені алсам — ертең жалығып, —

деп басылып келген екен, 1957, 1977 жылғы жинақтарда Мүрсейіт қолжазбалары бойынша:

Бүгін сүйсем, сені алсам — ертең жалқып, —

деп түзетіліпті. Бұл басылымда да осы нұсқасы алынды.

Өлең Абай жинақтарының негізгі басылымдарына түгел енгізіліп келеді.

67) Онегиннің Татьянаға жазған хаты („Құп білемін, сізге жақпас“) (1889) — шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен қолжазбалар негізінде, кейінгі басылымдармен салыстырылып берілді.

А. С. Пушкиннің „Евгений Онегин“ романынан еркін аударма. Пушкинде 60 жол, Абайда — 64.

Алғашқы басылымдарда төртінші шумақтың алғашқы екі жолы:

Тайды аяғым ескі дерттен,
Түсті емсіз қатты дерт, —

деп алынып келген екен, 1957 жылғы екітомдықта қолжазба негізінде:

Тайды аяғым ескі сертген,
Түсті емсіз қатты дерт, –

деп түзетіліпті. Кейінгі басылымдардың бәрінде де осы нұсқа алынған. Алғашқы басылымдарда, оның ішінде 1945 жылғы мерекелік біртөмдықта да, соңғы шумақтың 1-жолы:

Қорғалап қорықпа, өмір, бос, –

деп алынған екен, 1957 жылғы басылымда бұл жол 1909 жылғы жинақ бойынша:

Қорғалап құр өтпе, өмір, бос, –

деп түзетіліпті. Кейінгі басылымдарда осы нұсқа қайталанып келеді. Осы шумақтың ең соңғы жолы 1945 жылғы біртөмдықта:

Таппасаң, ол, жүрме зар, –

деп қате басылған екен, 1957 жылғы екітомдықта, 1905 жылғы қолжазбаға сілтеме жасай отырып:

Таппаған соң жүрме зар, –

деп өзгертіліпті.

Ал одан кейін 1961 жылғы біртөмдықта, енді 1907, 1910 жылдардағы қолжазбаларға сілтеме жасай отырып, бұл жол:

Таппасаң өл, жүрме зар, –

деп түзетілген. 1957, 1977 жылдардағы жинақтарда осы түзету қабылданған екен, бұл жинақта да сол күйінде қалдырылды. Орысша нұсқасы мынадай:

ПИСЬМО ОНЕГИНА К ТАТЬЯНЕ

Предвижу все, вас оскорбит
Печальной тайны объяснение.
Какое горькое презрение
Ваш гордый взгляд изобразит!

Чего хочу? с какою целью
Открою душу вам свою?
Какому злобному веселью,
Быть может, повод подаю!

Случайно вас когда-то встретья,
В вас искру нежности заметя,
Я ей поверить не посмел:
Привычке милой не дал ходу;
Свою постылую свободу
Я потерять не захотел.
Еще одно нас разлучило...
Несчастной жертвой Ленский пал...
Ото всего, что сердцу мило,
Тогда я сердце оторвал;
Чужой для всех, ничем не связан,
Я думал; вольность и покой
Замена счастью. Боже мой!
Как я ошибся, как наказан...

Нет, поминутно видеть вас,
Повсюду следовать за вами,
Улыбку уст, движенье глаз
Ловить влюбленными глазами,
Внимать вам долго, понимать
Душой все ваше совершенство,
Пред вами в муках замирать,
Бледнеть и гаснуть... вот блаженство!

И я лишен того: для вас
Ташусь повсюду наудачу;
Мне дорог день; мне дорог час:
А я в напрасной скуке трачу
Судьбой отсчитанные дни.
И так уж тягостны они.
Я знаю: век уж мой измерен;
Но чтоб продлилась жизнь моя,
Я утром должен быть уверен,
Что с вами днем увижусь я...

Боюсь: в мольбе моей смиренной
Увидит ваш суровый взор
Затеи хитрости презренной —
И слышу гневный ваш укор.

Когда б вы знали, как ужасно
Томиться жаждою любви,
Пылать — и разумом всечасно
Смирять волнение в крови;
Желать обнять у вас колени,
И, зарыдав, у ваших ног
Излить мольбы, признанья, пени,
Все, все, что выразить бы мог,
А между тем притворным хладом,
Вооружать и речь и взор,
Вести спокойный разговор,
Глядеть на вас веселым взглядом!..

Но так и быть: я сам себе
Противиться не в силах боле;
Все решено: я в вашей воле
И предаюсь моей судьбе.

68) Татьяна сөзі („Тәңірі қосқан жар едің сен“) (1889) — шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары негізінде, басқа басылымдармен салыстырылып берілді.

А. С. Пушкиннің „Евгений Онегин“ романынан аударма. Абай XII шумақтың соңғы 7 жолын және XII—XVIII шумақтарды бүтіндей алып, Татьянаның Петербургте Онегинге айтқан сөзін түгел аударған. Тәржімада түпнұсқаның жалпы мағынасы сақталған да, біраз жерлері түсіріліп, кейбір тұстары қазақ оқырманына бейімделе өзгертіліп, еркін аударылған.

1909 жылғы жинақта үшінші шумақтың 2-жолы:

Ебін тапсан жұбатып,—

деп алынған екен. 1945 жылғы біртомдықта, қолжазбаларға сүйене отырып:

Еппен айтсаң жұбатып,—

деген өзгеріс енгізіліпті. Кейінгі жинақтарда осы нұсқа қайталанып келеді.

Оныншы шумақтың 1-жолы 1940 жылғы басылымда:

Еш уақытта арманым жоқ,—

деп алынған екен, 1945 жылғы біртомдықта:

деп түзетіліпті.

Сол 1940 жылғы басылымда он бірінші шумақтың алғашқы екі жолы:

Жаным ғашық асылым ең
Жар есігін көрмедің, —

деп алынса, 1945 жылғы біртөмдікте, қолжазба бойынша:

Жаным ғашық асылым ең,
Жар есігін бермедің, —

деп өзгертілген. Бұл түзетулер кейінгі басылымдардың барлығында қайталанып келеді.

Шығарма ақынның негізгі жинақтарына енгізілген. Орыс тіліндегі түпнұсқасы мынадай:

„Довольно: встаньте. Я должна
Вам объясниться откровенно
Онегин, помните ль тот час,
Когда в саду, в аллее нас
Судьба свела, и так смиренно
Урок ваш выслушала я?
Сегодня очередь моя.

XLIII

Онегин, я тогда моложе,
Я лучше, кажется, была,
И я любила вас; и что же?
Что в сердце вашем нашла?
Какой ответ? одну суровость.
Не правда ль? Вам была не новость
Смиренной девочки любовь?
И нынче — боже! — стынет кровь,
Как только вспомню взгляд холодный
И эту проповедь... Но вас
Я не виню: в тот страшный час
Вы поступили благородно,
Вы были правы предо мной;
Я благодарна всей душой...

XLIV

Тогда — не правда ли? — в пустыне,
Вдали от суетной молвы,
Я вам не нравилась... Что ж ныне
Меня преследуете вы?
Зачем у вас я на примете?
Не потому ль, что в высшем свете
Теперь являться я должна,
Что я богата и знатна,
Чту муж в сраженьях изувечен,
Что нас за то ласкает двор?
Не потому ль, что мой позор
Теперь бы всеми был замечен
И мог бы в обществе принести
Вам соблазнительную честь?

XLV

Я плачу... Если вашей Тани
Вы не забыли до сих пор,
То знайте: колкость вашей брани,
Холодный, строгий разговор,
Когда б в моей лишь было власти,
Я предпочла б обидной страсти
И этим письмам и слезам.
К моим младенческим мечтам
Тогда имели вы хоть жалость,
Хоть уважение к летам...
А нынче!— что к моим ногам
Вас привело? Какая малость!
Как с вашим сердцем и умом
Быть чувства мелкого рабом?

XLVI

А мне, Онегин, пышность эта,
Постылой жизни мишура,
Мои успехи в вихре света,
Мой модный дом и вечера,
Что в них? Сейчас отдать я рада
Всю эту ветошь маскарада,

Весь этот блеск, и шум, и чад
За полку книг, за дикий сад,
За наше бедное жилище,
За те места, где в первый раз,
Онегин, видела я вас,
Да за смиренное кладбище,
Где нынче крест и тень ветвей
Над бедной нянею моей...

XLVII

А счастье было так возможно,
Так близко!.. Но судьба моя
Уж решена. Неосторожно,
Быть может, поступила я:
Меня с слезами заклинаний
Молила мать; для бедной Тани
Все были жребии равны...
Я вышла замуж. Вы должны,
Я вас прошу, меня оставить;
Я знаю: в вашем сердце есть
И гордость, и прямая честь.
Я вас люблю (к чему лукавить?),
Но я другому отдана;
Я буду век ему верна“.

69) Ленский сөзінен („Барасың қайда, қайда, болмай маған“) (1889) – өлеңнің тексті Мүрсейіт қолжазбалары негізінде, кейінгі басылымдармен салыстырылып берілді.

А. С. Пушкиннің „Евгений Онегин“ романының алтыншы тарауындағы ХХІ, ХХІІ шумақтарынан аударма. Екі шумақтан іріктеп тәржімалаған екі ауыз өлең мағынасы жағынан түпнұсқаға дәлме-дәл келеді.

Алғаш рет 1940 жылғы жинаққа енгізілген. Содан беріде жарық көрген негізгі басылымдарында беріліп келеді.

Түпнұсқаның Абай аударған жолдары мынадай:

„Куда, куда вы удалились,
Весны моей златые дни?
Что день грядущий мне готовит?
Его мой взор напрасно ловит,
В глубокой мгле таится он.

.....
.....

Блеснет завтра луч денницы,
И заиграет яркий день;
А я — быть может, я гробницы
Сойду в таинственную сень...”

70) Онегиннің өлердегі сөзі („Жарым жақсы киім киіп“) (1889) — шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша, кейінгі басылымдармен салыстырылып берілді.

Бұдан аударма емес. Романда Онегиннің өлімі туралы ешқандай сөз жоқ. Татьянаға жазған соңғы хатында да, өз сезімін қаншама үздігіп жеткізгенімен, өлім жөнінде пәлен деп ештеңе айтпайды.

Белгілі абайтанушы академик Зәки Ахметов Пушкин қолжазбаларының бірінде: „Зачем я пулей в грудь не ранен?“ деген сөз кездестіргенін жазады (З. Ахметов. „Современное развитие и традиции казахской литературы“. Алма-Ата, „Наука“, 1978. стр. 93).

Әрине, Абай ол қолжазбамен таныс болмауы мүмкін. Бірақ Онегиннің жоғарыда айтылған хатын („Құп білемін, сізге жақпас“) аударғанда, өлім жайлы көп айтып, өз тарапынан мынадай жолдар қосады:

Жанды аларсың, разы болсаң,
Біздің орын — қара жер...

Менің өмірім таянып тұр,
Үзілуге әм жаным.
Ақ жүзінді бір көріп құр
Өлсе, болмас арманым...

Бар ма өмірім, қармалайын,
Жоқ болса, мен өлейін...

Бір өзіңнен басқа бір дос
Таппасаң өл, жүрме зар...

Соған қарағанда, мына өленді Абайдың Онегин тағдырын ойлап қиялданған бір шағында, жаңағы ойларының жалғасы ретінде, өз жанынан тудырған деп қабылдауға болады.

Тегінде, „Евгений Онегиннің“ жалпы мазмұнын немесе жекелеген оқиғаларын арқау етіп алып, өз беттерінше жырлаған өзге де ақындар болған.

Кезінде, Абайдың ықпалымен бе, әлде тікелей мәслихат етуімен бе, белгілі ақындар Әсет Найманбаев пен Әріп Тәңірбергенов көлемді дастандар жазды деген де деректер бар. Бірақ олардан қалған қолжазба жоқ. Тек ел аузында сақталып қалып, оларды айтушы жыршылардың өз жандарынан қосқан өзгерістерімен бізге жеткен нұсқалары ғана бар.

Солардың ішінде жеке үзінділері баспа бетін көріп, жұртқа кеңірек танымал болғандары — белгілі халық ақыны Қуат Терібаев, жыршы Сапарғали Әлімбеков, Шарипов (аты белгісіз — ред.) нұсқалары. Соңғы екеуінде қазақтың дәстүрлі ғашықтық дастандарының үлгісімен Онегин өзінің бақталасымен жекпе-жекке шығып, қаза болады. Біреуінде Татьяна онымен бірге өледі.

Бұл жөніндегі толығырақ мағлұматты Е. Ысмайыловтың „Ақындар“ атты зерттеу еңбегінен алуға болады. (Есмағамбет Ысмайылов. Ақындар, Қаз. мемл. көркем әдебиет баспасы, Алматы, 1956, 272—287-беттер).

Өлең Абайдың негізгі басылымдарына енгізіліп келеді.

Екінші шумақтың 2-жолы алғашқы жинақта:

Көңілім ұйып құс болып шүйіп, —

деп жіберілген екен, кейінгі басылымдарында қолжазбаларға сәйкес:

Көңілім жүр құс болып шүйіп, —

деп түзетілген.

Осы шумақтың 3-жолы, керісінше, қолжазбаларда:

Есіркеп, сүйдіріп еді, —

деп жазылған екен, кейінгі басылымдарда 1909 жылғы жинақ бойынша:

Есіркеп сүйгізіп еді, —

деген нұсқасы қайталанып келеді.

Ал соңғы шумақтың алғашқы жолы 1909 жылғы жинақта:

•
Мен бұрылып төзе алман, —

деп алынса, мағына жағынан дәлірек деп табылып, қол-
жазбадағы:

Мен бұрылып түзеле алман,—

деген нұсқасы алынған.

71) „Бай сейілді“ (1890). — Өлең 1909 жылғы кітапта
басылған (1-бөлік. Халық туралы, 23-бет). Бұл өлең туралы
Тұрағұл: „Бай сейілді“ деген өлеңді ел билеген болыстарға
наразы болып айтқан, — дейді.

Өлеңнің әрбір шумағы алты жолдан қайырылып отырады.

Өлеңнің екінші шумағының соңғы үш жолы 1909 жылғы
кітапта (23-бет):

Ұрысса орыс,
Елге болыс
Үйден ұрған итке ұсап, —

деп басылған. 1933 жылғы „Толық жинақта“ да (137-бет),
1945 жылғы (107) басылымда да осылай. Және Тұрағұл:
„Ұрысса орыс, елге болыс үйден ұрған итке ұқсап“ дегені:
үйден таяқ жеп шыққан ит тыстағы итпен алыса кететін әдеті
болады. Үйдегі кісіге ештеңе ете алмай, ашуын тыстағы иттен
алады. Оязнайдан сөгіс естіген болыс та, сол ит секілді, оязға
ештеңе ете алмай, тыстағы жай адаммен ұрсысады дегені“, —
деп толық әрі дәлелді түсінік береді.

Осыған қарамай, 1957, 1977 жылғы жинақтарда:

“... Үйден үрген итке ұсап,—

деп өзгертілген.

Біз алғашқы нұсқасын қабылдадық.

Бесінші шумақтың бастапқы екі жолы және төртінші жолы
1909 жылғы кітапта (23-бет):

Шашты барын,
Берді малын
Боларында жұртына,—

деп дұрыс басылса, 1977 жылғы жинақта:

деп қате басылған. Бұл да түзетілді.

72) „Ем таба алмай” (1890) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 23-бет). Бұл өлеңінде өз басының қайғысын жазады.

Осы өлеңнің бастапқы үш шумағынан кейін: „Жас жүрегім жанды менің” деп басталатын соңғы үш шумағы туралы Тұрағұл: „Ем таба алмай” деген өлеңнің артына „Жас жүрегім жанды менің” деген өлең тіркеліп кетіпті. Ол өз алдында бөлек өлең. Бұл перевод болса керек еді”, – дейді. Және „Ем таба алмай” өлеңі 1890 жылы, Абайдың 45 жасында жазылғанын еске алсақ, „Жас жүрегім жанды менің” өлеңі текстологиялық зерттеуді қажет етеді. Өлең әзірше бұрынғы текст бойынша берілді.

73) „Келдік талай жерге енді” (1890) – Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (3-бөлік, Өзі туралы, 35-бет). Бұл өлеңде ақылын алмайтын, сөзіне құлақ салмайтын көп наданнан көңілі қалып түңілген ақын: „Өзің жалғыз, надан көп” деп, жалғыздық мұңын шағады, „Әзелде тәңірім сорлы етті, арсыз елмен әуре етті” деп күйінеді. Өзін тебіrentкен іштегі қайғы шерін шертеді. Терең ойларын толғап күңіренеді. Сонымен бірге өзінің ақындық өнерін, өзгеше бір тың теңеумен („Балапан құстай...”) сипаттай келіп, шабытын шарықтата, сергіп-серпіле сөйлейді.

Өлең жаңа бір көркем түрмен жазылған. Өлең шумақтары біркелкі емес, ұйқастардың үйлесуі де өзгеше. Алғашқы шумақ алты жолдан басталып, сол шумақтың ақырғы жолындағы ұйқасқа, келесі төрт жолды, үш жолды шумақтардың үйлес келген ұйқастары тіркесіп отырады. „Бергенді”, „ергенді”, „желгенді” сияқты үйлес ұйқастар лекілдеп келіп отырып, өлең аяқталады.

Екінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (35-бет):

„...Таба алмадық бір адам”, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

„...Таба алмадық еш адам”, –

деп өзгертілген.

Ең ақырғы шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (35-бет):

„... Не ойлар едің өз басың“, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

„... Не ойлар ең өз басың“, –

деп қате өзгертілген. Осы сөздер түзетілді.

74) „Өзгеге көңілім тоярысың“ (1890) – Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (3-бөлік, Өзі туралы, 36-бет). Бұл шығармасында: өзге нәрсенің бәрінен көңілі қалып, түңіліп тарыққанда, іштегі дертіне дәрмен болатын, жабырқаған жанын сергітетін жалғыз досы – өлең деп білетінін әйгілеп, терең тебірене толғайды...

Осы өлеңнің жиырма алтыншы жолы 1909 жылғы (36-бет), 1939 жылғы (121-бет) және 1945 жылғы (112-бет) жинақтарда:

Не пайда, бар, мың надан
Сыртын естіп тандансын“, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

„...Сырттан естіп тандансын“, –

деп қате басылған. Бұл да түзетілді.

75) „Кейде есер көңіл құрғырың“ (1890) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (3-бөлік. Өзі туралы, 37-бет). Бұл төрт шумақ шағын өлеңінде махаббат, достық жайында толғанып, сыр шертеді.

Өлеңнің басылуында кеткен емле қатесі, тыныс белгілері түзетілді.

76) Жазғытұры („Жазғытұры қалмайды қыстың сызы“) (1890) – Бұл өлең 1909 жылғы кітапта өз алдына жеке бір бөлік ретінде басылған (10-бөлік. Жазғытұры. 65–66-беттер).

Табиғат тақырыбына арналған бұл өлеңінде жылдың төрт маусымының бірі – көктем көркі суреттеледі. Мал баққан қазақ халқы үшін табиғаттың жадыраған, қуанышты бір мерзімі көктем көркін көтеріңкі көңіл күйімен масаттана жырлайды. Табиғаттың жазғытұрғы көрікті көрінісін: „Жер

жүзін безендірген шебер тәңірінің“ дүниеге төгілген „мейірбандық нұры“ бейнесінде суреттейді.

Жазғытұрым жадырап, жайнаған табиғат аясындағы қазақ даласының тіршілігі, ауыл-аймағы, мал-жаны, көрі-жасының көңіл күйі, дәулеті өнген шаруа, егін еккен диханшы – еңбек елінің бейнесі, айдын көліндегі аққу, қазы, сайда сайраған бұлбұлы, тастағы байғыз, көкегі – бәр-бәрі түгел көз алдына келеді.

Абайдың асқан ақындық қуатын, теңдесі жоқ суретшілік өнерін өсіресе айқын көрсететін, табиғатты суреттейтін ерекше көркем өлеңдерінің бірі – осы „Жазғытұры“.

Өлеңнің төртінші шумағы 1909, 1922, 1933 жылдары басылған жинақтарда:

Түйе боздап, қой қоздап, қора да шу,
Көбелекпен, құспенен сай да ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұрандап ағады су, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта өлеңнің екінші және төртінші жолы:

... Көбелек пен құстар да сайда ду-ду,
... Сыбдыр қағып бұрандап ағады су, –

деп қате өзгертілген. Бұл жолдар түзетілді.

Өлеңнің бесінші шумағының төртінші жолы барлық жинақтарда:

...Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,
Жарқ-жүрқ етіп ілінер көк дауылпаз, –

деп басылып келе жатыр. Шынында, Абай бұл арада: үйрек, қазға салатын ұшқыр қыран қаршығаны „көк дауылға“ теңеп, қаршығаға – „баз“ дейтін парсы сөзін қолданған. Сондықтан өлеңнің бұл жолын дұрыстап:

... Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,
Жарқ-жүрқ етіп ілінер көк дауыл баз, –

деп оқуымыз керек.

Он екінші шумақтың бастапқы жолы 1909 жылғы кітапта (66-бет):

Күн — күйеу, жер — қалыңдық, сағынышты, —

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

Күн — күйеу, жер — қалыңдық сағынысты,

деп қате басылған.

Осы жолдар қалпына келтірілді.

Садуақас Мұсаұлы Шормановтың жазбасындағы нұсқасын Абай жинақтарында басылып келе жатқан нұсқасымен салыстырып қарағанымызда үлкен айырмашылықты көреміз. Өлеңнің көлемі — жинақтарда да, Садуақас жазбасында да он алты шумақ. Шумақтардың, кейбір жеке сөздері болмаса, жалпы мазмұн, мағына жағынан айырмасы жоқ. Айырмашылық өлең шумақтарының басылу, жазылу ретінде. Жинақтарда өлеңнің бастапқы бірінші шумағы:

Жазғытұрым қалмайды қыстың сызы, —

деп басталса, Садуақас жазбасында өлеңнің бірінші шумағы:

Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай, —

деп басталады. Өлеңнің бұл шумағы жинақтарда он бірінші шумақ болып басылып келеді. Жинақтардағы бірінші шумақ, Садуақас жазбасында — сегізінші, екінші шумақ Садуақаста — жетінші... Сөйтіп, он алты шумақ өлеңнің жинақтарда басылу ретімен Садуақаста жазылу ретіндегі айырмашылық үлкен. Осы үлкен айырмашылықты көріп, білу үшін Садуақас жазбасындағы „Жазғытұры“ өлеңінің толық нұсқасын келтіруіміз керек.

Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай,
Ол қайтсін қара түнде жарқырамай.
Таң нұрланып, болуын жаздың біліп,
Өңі қашар бола алмас бұрынғыдай.

Күн — күйеу, жер — қалыңдық сағынышты,
Құмары екеуінің сондай күшті.
Күн қырын жүрген кезде көп қожандап,
Ай, жұлдыз күйеуліктен көтін қысты.

Жаз таянып, жылы жел хабар беріп,
Жан-жануар қуанар тойға еліріп.

Азалы ақ көрпесін сілке тастап,
Жер күлімдер өзіне шырай беріп.

Күйеуін жер сағынған ала қыстай,
Екеуі бір-біріне қосылыспай.
Жүздері раушан қарар нұрланғанда,
Жер толқып түрленеді тоты құстай.

Кемпір-шал шуақ іздер, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып аунап-қунар.
Әуеде жыршы құстар өлең айтып,
Көктегі қиқу салар қаз бен құлар.

Жүгірер құлан, киік ой мен қырға,
Шаттанып рахыманымен келген жылға.
Көк шығып, көл жарылып қойнын ашса,
Қонады аспандағы қаз бен тырна.

Жаздың көркі кіреді жыл құсымен,
Жайрандасып жас ойнар құрбысымен.
Көрден жаңа шыққандай кемпір мен шал,
Жалбандасар өзінің тұрғысымен.

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
Жан-жануар, адамзат анталасып,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.

Қырдағы ел ойдағы елмен амандасып,
Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып.
Шаруа қуған жастардың мойны босап,
Өзілдесіп, сөйлесіп, қарқылдасып.

Түйе боздап, қой маңырап, қора да шу,
Көбелек, құстар менен сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып таранғанда
Айдаһарша бұраңдап ағады су.

Көл жағалап мамырлар қу менен қаз,
Жұмыртқа іздеп жүгіріп, бала да мөз.
Бозбала ұшқыр атпен тастағанда,
Жарқ-жүрт етіп ілінер көкдауыл баз.
Құс қатарлап байлаған қанжығаға,
Қыз жабысып бұраңдап қылатын наз.

Жазға жақсы киінер қыз-келіншек,
Жер жүзіне оң берер гүл-бөйшешек.
Қырда торғай сайраса, ойда бұлбұл,
О да үн қосар тастағы байғыз, көкек.

Жаңа бұлмен жамырар саудагерлер,
Диканшылар жер жыртып, егін егер.
Шаруаның біреуі секеу болып,
Жаңа төлмен көбейіп дәулет өнер.

Жер жүзін безендірген төңірім шебер,
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер.
Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне атандай үстіңе аспан төнер.

Жаз жіберіп, жан берген қара жерге,
Рахметіне Алланың көңіл сенер.
Мал семіріп, ақ пенен ас көбейіп,
Жан-жануар көңілі өсіп ойнап-күлер.
Қара тастан басқаның бәрі жадырап,
Бір сараңнан басқаның көңілі енер.
Тамашалап қарасаң төңірі ісіне,
Бойың балқып, ериді іште жігер.

Абайдың бұл өлеңі арнайы зерттеуді қажет етеді.

77) „Асқа, тойға баратұғын“ (1890) – Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (15-бөлік. Переводтар. 77–78-беттер). Өлеңнің басында: перевод Лермонтовтан деген. 1933 жылғы жинақта: (II том, Аудармалары мен қара сөздері, 86-бет) „Асқа, тойға баратұғын“ деген тақырып беріліп басылған. Өлеңге берілген түсінікте: „Бұл өлең Лермонтовтан аударылған болар деген жору бар. Лермонтовтың бөлек өлеңдері, поэмаларында Абай өлеңдерінде айтылған сипат, ұғым кездеспейді. Мүмкін Абай Лермонтовты өте өзгертіп өзінше бір сипат бере аударған шығар“ (260-бет) – деген.

1954 жылғы жинақта: „... Лермонтовта бұл шығарманың оригиналы жоқ“ (294-бет) – деп түсінік берілген. Одан кейінгі жинақтарда да осындай түсінік беріліп, өлең Абайдың төл шығармасы ретінде басылып келеді.

Қалай дегенде де, әлі зерттей түсуді қажет ететін өлең.

78) „Ата-анаға көз қуаныш“ (1890) – Өлең Ақылбайға деп аталып, 1933 жылғы жинақта тұңғыш рет жарияланған

(145-146-беттер). Бұл өлеңнің жазылу тарихы туралы Мұхтар Әуезов былай деп мағлұмат берген:

„Ата-анаға көз қуаныш“ деген өлеңді Ақылбай деген үлкен баласына ренжіп, талапты болмадың деп айтқан. Бірақ Ақылбай күндегі өмірде талапты, пысық болмаса да Абайдың балаларының ішіндегі ең таланттысы болған. Бұл ірі ақын және музыкант-домбырашы, скрипкашы, ән шығарғыш болған. Мұның шығарған екі үлкен әңгіме өлеңі бар: бірі – „Дағыстан“, бірі – „Зұлыс“ деген (226-бет).

1945 жылғы жинақта берілген түсінікте: „Бұл – Абайдың өзінің тұңғыш баласы Ақылбайға, інісі Оспан өлгенде айтқан сөзі“, – деген. Ал Оспанның 1891 жылы өлгені белгілі және өлгі түсініктің соңында: „Мүрсейіт жазбасында бұл өлеңнің аяғына осы өлшеумен жазылған:

Тайға міндік,
Тойға шаптық, –

деген өлең келген екен. Онысы бөлек жіберілді”, – дейді (1945 жылғы жинақ, 429-бет).

79) „Тайға міндік, тойға шаптық“ (1890) – Бұл өлең ең алғаш 1939 жылғы жинақта жарияланған (238-бет). „Бұл бұрын басылмаған өлең“ дегеннен басқа түсінік берілмеген.

1945 жылғы жинақта: „Тайға міндік, тойға шаптық“ (бұ да жазған жылы белгісіз өлеңдер). Мүрсейіт қолжазбасынан алынып ең алғаш 1939 жылғы Абай жинағына енгізілген. Мұны Абай Әбдірахманның өліміне байланысты өзінің бір баласының атынан айтқан деген түсінік берілген. Өлеңнің мазмұнына қарағанда, Әбдірахман өліміне ешқандай байланысы көрінбейді.

„Ақылбайға“ деген өлең 1890 жылы жазылған десек, сол өлеңнің жалғасы ретінде Мүрсейіт жазбасында жазылған „Тайға міндік“ өлеңі де 1890 жылы жазылған болады. Олай болса, бұл өлеңді 1895 жылы өлген Әбдірахман өліміне байланыстырудың тіпті қисыны жоқ.

„Тайға міндік, тойға шаптық“ ешкімнің өліміне байланысы жоқ, ауыл баласының жас шағынан бастап алған тәлім-тәрбиесін, көрген үлгі-өнегесін сипаттауға арналған өлең деп білеміз.

80) „Заманақыр жастары“ (1891) – Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 23-бет). Өлеңде кер заманның кеселді зардабынан азғындап бара жатқан жастардың адамшылыққа жат мінездерін аяусыз әшкерелеп шенейді.

Өлеңнің екінші шумағының төртінші жолы 1909 жылғы кітапта (23-бет) және 1945 жылғы жинақта (120-бет):

„...Құр тілменен жиғаны“, –

деп дұрыс басылса, 1977 жылғы жинақта:

„...Құр тілменен жиғалы“, –

деп басылған. Алғашқы нұсқа бойынша түзетілді.

81) „Көзінен басқа ойы жоқ“ (1891) – Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (7-бөлік. Замандас туралы, 58-бет). Надан адамның „Көзінен басқа ойы“ болмайтынын қадап айта келіп, жалпы надандықты шенейді. Әсіресе, құлқынның құлы – шала молдаларды атап әшкерелеп, аямай ажуалайды.

Өлеңнің бесінші шумағының екінші жолы 1909 жылғы кітапта (58-бет):

„Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сөлдесі“, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

„... Дағардай (?) боп сөлдесі“, –

деп қате басылған. Қате басылған сөз түзетілді.

82) „Жастықтың оты жалындап“ (1891) – Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (6-бөлік. Нәсихат туралы. 53–54-беттер). Жастарға шын жаны ашитын, қамқор ұстаз ақын өлеңінде талапты жастарды алдыңғы бұзық ортаның адамшылыққа жат мінезінен, „ақылы, ары тапшылардан“ арашалап, ақылын айтады. „Сұм-сұрқия, қу замандағы“ үміт етерлік жас ұрпақтың тағдырын ойланып толғанады.

Өлеңнің оныншы шумағының үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (54-бет) және 1945 жылғы жинақта (123-бет):

„... Мақтатып жұртты шулатса“, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

„...Мақтанып (?) жұртты шулатса“, –

деп қате басылған. Сол сөз түзетілді.

83) „Қызарып, сұрланып“ (1891) – 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 45-бет), „Қызарып, сұрланып“ – Абайдың махаббат тақырыбына арнаған айтулы шығармаларының ішіндегі шын ғашықтың ең нәзік сезімін, ең терең сырын аса шебер, ерекше көркем сипаттаған өлеңі.

Ақын алғаш кездескен екі жастың ойын билеп алған махаббат күйін суреттейді. Махаббат сезіміне беріліп, жүздері жүз құбылып, айтатын сөз таба алмай, лүпіл қаққан жүрекпен, алып ұшқан қуанышты көңілмен сыр танытқан ғашықтар көз алдына келеді.

Екінші шумақтың бастапқы жолы 1909 жылғы (45-бет), 1922 жылғы (Қазан, 93-бет, Ташкент, 170-бет), 1939 жылғы (132-бет), 1945 жылғы (124-бет) және 1954 жылғы (148-бет) жинақтарда:

„...Екі ғашық құмарлы“, –

деп дұрыс басылған болса, 1957, 1977 жылғы жинақтарда:

„... Екі асық құмарлы“, –

деп қате басылған. Бұл сөз түзетілді.

Бесінші шумақтың екінші жолы 1909 жылғы (45-бет), 1922 жылғы (Қазан, 93-бет), 1939 жылғы (132-бет), 1945 жылғы (124-бет) және 1954 жылғы (148-бет) жинақтарда:

„...Тұмандап көздері“, –

деп басылған. Ал 1933, 1957, 1977 жылғы жинақтарда:

„... Төмендеп (?) көздері“, –

болып Мүрсейіттің 1905 жылғы қолжазбасы бойынша берілген. Бұл жинақта алғашқы нұсқасы қабылданды.

84) „Көзімнің қарасы“ (1891) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 45–46-беттер). Бұл өлеңінде сұлудың көркін әсірелей суреттейді, мінезін сипаттайды. Сұлулық – құдайдың берген сыйы – „Көрік тәңір дәулеті“ деп мадақтайды. „Сұлуды сүймектік пайғамбар сүңдеті“, қадірлі дәстүр дейді.

„Көзімнің қарасы“ – арнаулы әнімен қоса, халыққа ең әйгілі өлеңдерінің бірі.

Өлеңнің бірінші шумағының төртінші жолы 1909 жылғы кітапта (45-бет):

... Ғашықныкі жарасы, —

деп басылып кеткен. 1922 жылғы жинақтарда (Қазан, 93-бет, Ташкент, 172-бет):

... Ғашығыңның жарасы, —

деп басылған, 1933 жылғы (150-бет), 1939 жылғы (134-бет). 1945 жылғы (125-бет) және 1954 жылғы (150-бет) жинақтарда:

...Ғашықтың жарасы, —

деп басылған. Осы нұсқа дұрыс болуға керек. Ал 1957, 1977 жылдары:

... Ғашықтық жарасы, —

деп өзгертіліп басылған. Бұл жол „ғашықтық жарасы“ болып түзетілді.

Үшінші шумақтың төртінші жолы 1909 жылғы (45-бет), 1922 жылғы (Қазан, 91-бет), (Ташкент, 172-бет), 1933 жылғы (150-бет), 1939 жылғы (134-бет) және 1945 жылғы (123-бет) жинақтарда:

... Қалқама сөз дайын, —

деп басылып келген болса, 1957, 1977 жылдары:

... Қалқаға сөз дайын,—

деп өзгертіліпті. Мұның да алғашқы нұсқасы алынды.

Тоғызыншы шумақтың бірінші жолы 1909 жылғы кітапта (45-бет):

Кең маңдай, қалың (?) шаш, —

деп қате басылып кеткен. Тек 1945 жылғы жинақта:

Кең маңдай, қолаң шаш, —

деп басылған (126-бет), 1909 жылғы баспасында мына бір екі жол:

— Кең маңдай, қалың шаш

Я бір кез, я құлаш, —

делінген. Осындағы „Қалың шаш“ бұл жинақта „Қолаң шаш“ деп түзетілді, — деп түсінік берілген (430-бет). 1954 жылғы жинақта да осылай берілген. Бірақ 1957, 1977 жылғы жинақтарда:

Кең маңдай, қалың (?) шаш, —

деп тағы да алдыңғы нұсқасы берілген. Бұл жол бұрынғы калпына келтірілді.

85) „Менсінбеуші ем наданды“ (1891) — Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (7-бөлік. Замандас туралы, 58-бет). Жалғыздық тақырыбына жазылған шерлі шығармалардың бірі. Бұл өлеңінен: „Көп наданмен алысып“, айтқан ақылын алдыра алмай, өнегелі өсиетін тыңдата алмай, „Көнбеді ешкім сөзіме“ деп, әбден торыққан ақынның дағдарыс мұңын көреміз.

Осы өлеңнің жазылу тарихы туралы Көкітай: „Абай соңғы уақыттарында елдің партиясынан да жалығып һәм айтқан сөзді ұғып, жұрт түзелетұғын сықылды емес екенін біліп, көңілі қалыңқырап, өзі сөзге араласпай, үйде жатамын деп жазғаны“, — дейді.

86) „Жұмбақ“ (1890) („Алла мықты жаратқан сегіз батыр“) — тұңғыш рет 1933 жылғы жинақта (145-бет) жарияланған.

87) „Жұмбақ“ (1891). („Қара жер адамзатқа болған мекен“) — тұңғыш рет 1933 жылғы жинақта (155-бет) жарияланған.

88) „Жұмбақ“ (1891). („Сыналар, ей жігіттер, келді кезің“) — тұңғыш рет 1933 жылғы жинақта (155-бет) жарияланған.

89) „Не іздейсің, көңілім, не іздейсің“ (1892) — Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (3-бөлік. Өзі туралы, 37-бет). Ақын бұл өлеңінде өз басының мұңын, көңіл шерін шертеді. Ол мұң мен шер басына түскен ауыр қайғымен байланысты еді.

1891 жылы ең жақсы көретін інісі, сенімді серігі Оспан қайтыс болады.

1891–1892 жылдар — Абай үшін қайғы-қасіретке толы, каралы жыл болады. Сондықтан бұл жылдардағы шығармалары, көбінесе, өз басының қайғысынан туған, жоқтау сарындас зар, шер жыры боп келеді.

90) „Жүрегім, ойбай, соқпа енді“ (1892) — Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (3-бөлік. Өзі туралы, 137-бет) — Бұл төрт шумақ өлеңінде де жалғыздық мұңы, түңілген көңіл шері шертіледі.

Өлеңнің үшінші шумағының бастапқы екі жолы 1909 жылғы кітапта (37-бет):

Сенісерге жар таба алмай,
Сенделеді ет жүрек, —

деп басылса, 1977 жылғы жинақта:

Сенісерге жан таба алмай,
Сенделеді ит жүрек, —

деп қате басылған. „Ет жүрек“ боп түзетілді.

91) „Қайғы шығар ілімнен“ (1892) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 24-бет). Ақын бұл өлеңінде де, мұң менен түңілу сарынында толғанады. Бұнда „Көп наданнан“ түңілу ғана емес, өзінен өзі түңілу қайғысы да қабаттасып келеді. Надандықты, бар жаманшылықты ақылмен, білім күшімен түзетуге болады деген сеніммен күреске бел байлаған кемеңгер аянбай қанша еңбек етсе де, мақсатына жете алмайтындығына көзі жетіп, көңілі қалып, түңіледі. „Қайғы шығар ілімнен, Ыза шығар білімнен, Қайғы мен ыза қысқан соң, зар шығады тілімнен“ деп қамығады, шерлі мұңға батады.

Бұндай қасіретті уақиғаны жалғыз Абай емес, Абайға ұқсаған, әлемнің талай атақты қайраткерлері басынан кешкен болатын.

„Қайғы шығар ілімнен“ — Абайдың ең көркем туындыларының бірі.

Өлеңнің он алтыншы жолы 1909 жылғы кітапта (24-бет):

Болымсыз қулық тойымсыз
Болады балаң жөректе, —

деп дұрыс басылған болса, 1957, 1977 жылғы жинақтарда:

... Болды балаң жөректе, —

деп қате басылған. „Болады“ болып түзетілді.

92) „Оспанға“ (1892) „Жайнаған туың жығылмай“ деген өлең „Оспанға“ деп аталып, ең алғаш 1933 жылғы жинақта жарияланған (158-бет). Бұл өлеңді інісі Оспан қайтыс болғанда жазған. Жақсы көретін інісін жоқтауға арнаған өлеңі жаңа бір көркемдік түрде жазылған.

Жоқтау жырында Оспанның адамдық қадір-қасиетін: ақ жарқын мінезін, адал азаматтығын, ерекше ерлігін, қайтпас қайратын, жомарттығын сипаттайды. Тіршілігінде еш нәрседен беті қайтпай, жалтақтамай, жабырқамай, жалындап өткен жас өмірін сүйсіне суреттей келіп:

... Жан біткенге жалынбай,
Жақсы өліпсің, япырмай!—

дейді.

Өлең едел-жедел екпіндеп келіп отыратын бір ұйқас үйле-сімімен жазылған, аллитерация тәсілі аса шебер қолданылған.

Ерекше көркем, бас-аяғы он алты-ақ жол, шағын өлеңмен ардагер азаматтың алып тұлғасын сымбаттап берген.

93) „Кешегі Оспан, бір бөлек жан“ (1892) — Бұл өлең де „Оспанға“ деп аталып, тұңғыш рет 1933 жылғы жинақта басылған (159-бет). Бұл Оспан қайтыс болғанда жазылған екінші өлеңі. Өлең жаңа көркемдік түрмен жазылған. Өлеңнің әр шумағы алты жолдан қайырылып отырады.

Өлеңнің төртінші шумағының үшінші жолы:

„... Жеке тартқан кетті гүл“ (9)

деп басылып келеді. Осы жолдағы „гүл“ деген сөз өлеңнің мазмұнына қиыспайды және өлең ұйқасына келіңкіремейді. Сондықтан „гүл“ сөзінің орнына „ер“ деген сөзді қолданып, өлең шумағын тұтас оқып көрсек, өлең дұрыс қалпына келеді деп сенеміз:

Ел тамағын,
Жұрт азабын
Жеке тартқан кетті ер.
Сондай ерді —
„Ала берді“
Табар енді біздің ел!

94) „Күлімсіреп аспан тұр“ — Бұл өлең алғаш рет 1940 жылғы Абай жинағының II томында (аудармалар мен қара сөздері) жарияланған (95–96-беттер). Берілген түсінікте: „Бұл өлең қолжазбада Лермонтовтан делінген. Лермонтовтан аударылуы ықтимал, бірақ Лермонтовтың қай шығармасынан аударғаны мәлімсіз“ (261-бет) — делінген.

Сонсоң 1945 жылғы бір томдық толық жинақта басылған (163–164-беттер).

1954 жылғы жинақта басылған (1 том, 186–187-беттер) түсінікте: „Күлімсіреп аспан тұр“ — шығарманың тексті Мүрсейіт қолжазбалары бойынша берілді. Мүрсейіт қолжазбаларында Лермонтовтан делінген, бірақ қай шығармадан аударма екендігі белгісіз болып келіп еді. Соңғы кезде бұл өлеңнің оригиналы М. Ю. Лермонтовтың „Выхожу один я на дорогу“ деген шығармасы екендігі анықталды. Абай оны

екінші шумағынан бастап аударған екен... (Орыс тілінде 2–5 шумақтары келтірілген. – ред.). Осы төрт шумақты Абай жалпы мазмұнын сақтап еркін аударған”, – делінген (309–310-беттер).

Өлең 1957 жылғы жинақтың II томында (аудармалар мен қара сөздер) Лермонтовтан деп аталып басылған (99-бет).

1977 жылы Абайдың төл шығармасы ретінде берілген (I том).

Абай аударған түпнұсқа мынадай:

2

В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сияньи голубом...
Что же мне так больно и так трудно?
Жду ль чего? жалею ли о чем?

3

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!–

4

Но не тем холодным сном могилы...
Я б желал навеки так заснуть,
Чтоб в груди дремали жизни силы,
Чтоб дыша вздымалась тихо грудь;

5

Чтоб всю ночь, весь день мой слух лелея,
Про любовь мне сладкий голос пел,
Надо мной чтоб вечно зелenea,
Темный дуб склонялся и шумел.

95) „Сұрғылт тұман дым бүркіп“ (1892) тексті Мүрсейіт қолжазбаларымен және кейінгі басылымдармен салыстырып берілді.

Алғаш рет 1933 жылғы жинақта жарық көрген. Онда қолтума шығарма екені немесе аударма екені айтылмаған. Ал

1945 жылғы мерекелік біртұмдықта: „Оспан өлімі жайлы жазылған өлең сияқты“, — деген болжам айтылған.

1954 жылдан бергі басылымдарда бұл шығарма „Не осенний мелкий дождичек“ деп басталатын орыстың халық өлеңінен (сөзі А. А. Дельвигтікі, музыкасы М. И. Глинканыкі) аударма деген тұжырым қайталанып келеді. Шындығында мұны жартылай аударма деп бағалаған жөн. Өйткені Абай туындысының орыс өлеңіне ұқсас жерлері де, одан едәуір айырмашылығы да бар. Мәселен, орыс нұсқасында:

Не осенний мелкий дождичек,
Брызжет, брызжет сквозь туман.
Слезы горькие льет молодец
На свой бархатный кафтан, —

делінсе, Абай нұсқасында:

Сұрғылт туман дым бүркіп,
Барқыт бешпент сулайды.
Женіменен көз сүртіп,
Сұрланып жігіт жылайды, —

деп алынған. Яғни орыс текстіндегі „не“ деген көмекші етіс (частица) аударылмай, жігіттің бешпентін сулап тұрған ұсақ жаңбырдың өзі екені тура айтылады да, жеңіменен көз сүртіп жылаған жігіттің көңіл күйі психологиялық салыстырма ретінде айтылады. Орысша түпнұсқасындағы:

„Полно, брат молодец!
Ты ведь не девица:
Пей, тоска пройдет;
Пей, пей, тоска пройдет!“—

деген шумақ үш ауыз өлеңнің үш рет қайталайтын қайырмасы. Соны аударғанда да, Абай арақты мезейтін „пей“ деген сөзді алып тастап, оның орнына: „... Өлең айт, үйге қайт...“ — деген сөздерді қосады. Сірә, „Пей“ дегенді әдейі „пой“ деп өзгертіп, өз оқырманына бейімдеген болуы керек. Сөйтіп, орыс өлеңі мен Абай өлеңінің мазмұны екі түрлі болып шыққан.

Мәселен, орысша түпнұсқасының негізгі тақырыбы — өтіп кеткен жастық шақтың қызықты дәуренін жоқтау. „Соны ойлап, қамыққан шақта, көңіліңді арақпен сейілт“ — орыс өлеңінің мазмұны осы.

Ал Абай өлеңінің тақырыбы — тұрақсыз әйел махаббатынан зар шеккен жігіт кайғысы. „Әйелде ешбір опа жоқ, бүгін жалын, ертең шоқ“, — деген өз тұжырымын ақын Адам ата мен Хауа анадан бермен келе жатқан аңызға сайып, махаббат күйігін тартқан жігітті өзілмен жұбатады.

Абай бұл өлеңге арнап өз тарапынан ән жазған:

Негізгі басылымдардың бәріне де енгізіліп келеді.

Абай аударған түпнұсқа мынадай:

Не осенний частный дождичек
Брызжет, брызжет сквозь туман:
Слезы горькие льет молодец
На свой бархатный кафтан.

„Полно, брат молодец!
Ты ведь не девица:
Пей, тоска пройдет;
Пей, пей, тоска пройдет!“

“Не тоска, друзья-товарищи,
Грусть запала глубоко.
Дни веселья, дни радости
Отлетели далеко“.

„Полно, брат молодец!
Ты ведь не девица:
Пей, тоска пройдет;
Пей, пей, тоска пройдет!“

„И как русский любит родину,
Так люблю я вспоминать
Дни веселия, дни радости,
Как пришлось мне горевать“.

„Полно, брат молодец!
Ты ведь не девица:
Пей, тоска пройдет,
Пей, пей, тоска пройдет!“

(Библиотека всемирной литературы. Серия вторая. 41-том. Русская поэзия XIX века. Том первый, 422-стр.).

96) Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі (1892) [„Дүріл-деген нажағай“]— Бұл өлең алғаш рет 1933 жылғы, одан кейін 1940 жылғы жинаққа енгізілген. Ол кезде оның кімнен аударғаны мәлім болмаған.

1945 жылғы біртөмдікте бұл өлең 1892 жылғы шығармалар қатарында берілсе, 1954 жылғы басылымда екінші томның аяғында „Негізгі нұсқасы белгісіз өлеңдер“ деген бөлімде орналастырылып, „Түсініктер“ бөлімі мен мазмұнында „Жылы анық емес өлеңдер“ деп көрсетілген.

1945 жылғы біртөмдікте бұл өлеңнің А. Мицкевичтен аударылғаны көрсетіледі және жазылған мерзімі қайтадан 1892 жылға жатқызылады.

Абайда түпнұсқадағы үш шумақ өлеңнің алғашқы екеуінің ғана еркін аудармасы бар. Соңғы төрт жолын аударған-аудармағаны белгісіз. Бәлкім, аударса да, қолжазбасы сақталмаған болар.

1957 және 1977 жылғы басылымдарда бұл аударма 1892–1893 жылдар аралығындағы шығармаларға қосылып берілген.

1945 ж. біртөмдік пен 1954 жылғы басылымның екінші томында өлеңнің 4-жолы:

Баяғы қайтқан жауыңның,—

деп алынған екен, 1961 жылғы біртөмдікте бұған түзету енгізіліп:

Бағы қайтқан қауымның,—

деп түзетіліпті. Бірақ бұл түзетудің неге сүйеніп жасалғаны көрсетілмеген. Сөйтсе де, мағына жағынан осы нұсқа жақындау деп табылған болуы керек, кейінгі басылымдарда осылай алынып келеді. Түпнұсқаның орысша аудармасы мынадай:

В АЛЬБОМ С. Б.

Дни благородные прошли,
Когда поля пестрели чудно,
Когда цветы везде росли...
Теперь цветок найти мне трудно.
Ненастье, бури и тоска...
На ниве, где завыва вьюга,
Не вижу я нигде листа,
Чтобы сорвать его для друга.
Все, что нашел — дарю. Такой
Листок не должен затеряться:
Он подан дружеской рукой,
Он дар последний, — может статься.

(Сочинения А. Мицкевича под. ред. П. Н. Полевого, перевод Минаева, СПб. 1882. Т. I., 336).

Ескерту: „Дүние жүзі әдебиеті кітапханасының“ екінші сериясындағы А. Мицкевич шығармалары топтастырылған томда (32) бұл өлеңнің тағы сол „С. Б. альбомына“ деген тақырыппен Семен Кирсанов аударған жаңа нұсқасы берілген. Оның тексті мынадай:

Дни миновали счастливые, нет их!
Было цветов — сколько сердце захочет!
Легче нарвать было сотни букетов,
Нежели ныне цветочек.

Ветер завыл, и дожди заструились,
Трудно найти средь родимого луга,
Трудно найти, где цветы золотились
Лист для любимого друга.

Будь же довольна осенним листочком,
В дружеской был он руке, хоть неярко,
Будь ему рада, хотя бы за то, что
Это последний подарок.

Өлең арналған альбом иесі — поляк ақыны Юлиуш Словацкийдің шешесі Саломея Бекю деген әйел. Өлең 1824 жылы қарашаның 24-і күні, Москвадан жер аударылар алдында жазылған.

97) „Ысытқан, суытқан бойынды бір көңіл“ (1893) — Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 46-бет). Махаббат тақырыбына жазылған шағын лирика.

98) „Бойы бұлғаң, сөзі жылмаң“ (1893) — Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 24-бет). Бұл өлеңінде ел ішіндегі еңбек етпейтін, ел кезіп жүретін, құнсыз, желбуаз құларды ажуалап шенейді.

Өлең „Кешегі Оспан“ өлеңінің үлгісімен жазылған.

99) „Жақсылық ұзақ тұрмайды“ (1893) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (5-бөлік. Ой туралы, 47-бет). Бұл өлеңде жақсылық пен жамандық туралы ойларын толғайды.

Әр шумағы сегіз жолдан қайырылып отыратын үш шумақ — жиырма төрт жол өлең, 1933 жылғы жинақта: сегіз жолды шумақ төрт жолды шумаққа айналдырып, үш шумақ өлең алты шумақ болып шыққан. Соңғы шумақтың: „Мақтанмен алды мазамды“ дейтін ақырғы жолы 1933 жылғы жинаққа кірмей қалған.

1939 жылғы жинақта өлең 1933 жылғы жинақ бойынша басылған. Бірақ бастапқы сегіз жолды шумақтың соңына:

Жер қорығыш желкек шал
Желіп жүріп, боздайды, –

деген екі жол қосып, он жолға айналдырып жіберген. „Бұл екі жол бұрынғы баспаларында басылмаған“ деп түсінік берген (151-бет). Бұл қосылған екі жол өлең негізгі өлең мазмұнына қабыспайды және өлеңнің композициясынан тыс тұр.

Осы қосымша туралы 1945 жылғы жинақта: „... 1939 жылғы баспасына тұңғыш рет Мүрсейіт көшірмесінен алынып:

... Жер қорығыш желкек шал,
Желіп жүріп боздайды, –

деген екі жол өлең сөз кестесіне қосылған. Бірақ бұл екі қатар 1909 жылғы Көкітай мен Тұрағұл бастырған баспасында жоқ. Мұның мағынасы анық емес“, – деп түсінік берілген (433-бет).

100) „Баймағамбетке қатынының атынан шығарылған өлең“ (1893) – „Ажының жақсы қызы едім“ деп басталатын екі ауыз өлең ең алғаш Абайдың 1933 жылғы жинағында жарияланған. „Ел ауызында айтылып жүргенінен алынған. Абайдың Баймағамбет деген көршісі алты ай жаз әйелінің қасына бір жатпай тентіреп кете бергенін мінеп, соның әйелі атынан қалжындап жазған өлеңі“ (1945 жылғы жинақ, 434–435-беттер).

101) „Ал, сенейін, сенейін“ (1893) – шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша, кейінгі басылымдармен салыстырылып берілді.

Бұл өлеңнің аударма екендігі 1954 жылғы жинақта алғаш рет көрсетілген. Оған дейінгі басылымдарда аударма деп айтылмайды.

Шынында Абай бұл өлеңді М. Ю. Лермонтовтың „Исповедь“ атты шығармасынан еркін аударып, жалпы мазмұнын сақтаған.

Абайда 28 жол, Лермонтовта көлемі бірдей екі шумақтан тұратын 24 жол. Орысша түпнұсқасы автордың көзі тірісінде жарық көрмей, тұңғыш рет 1859 жылғы „Отечественные записки“ журналында басылған.

Абай текстінің бір-екі сөзі жөнінде қолжазбалар мен жеке басылымдарда аздаған алалық болған екен, оларға кезінде түзету енгізіліпті. Мәселен, 19 жолдағы:

Ақыл іздеп, ізерлеп,—

деген жолдар 1939 жылғы басылымда:

Ақыл іздеп, ізерттеп,—

болып қате басылған екен. 1945 жылғы біртомдықта 1909 жылғы жинақ бойынша ол қателік түзетіліпті. Сондай-ақ өлеңнің соңғы жолы колжазбада:

Нанғыш болсаң маған нан,—

деп жазылса, 1909 жылғы жинақта:

Нанғыш болсаң енді нан,—

деп алынған екен. Кейінгі басылымдардың барлығында осы нұсқа қабылданыпты.

Өлеңнің орысша түпнұсқасы мынадай:

ИСПОВЕДЬ

Я верю, обещаю верить,
Хоть сам того не испытал,
Что мог монах не лицемерить
И жить, как клятвой обещал;
Что поцелуи и улыбки
Людей коварны не всегда,
Что ближних малые ошибки
Они прощают иногда,
Что время лечит от страдания,
Что мир для счастья сотворен,
Что добродетель не название
И жизнь поболее, чем сон!..

Но верю теплой опыт холодный
Противоречит каждый миг,
И ум, как прежде безотрадный,
Желанной цели не достиг;
И сердце, полно сожалений,
Хранит в себе глубокий след

Умерших, но святых видений,
И тени чувств, каких уж нет;
Его ничто не испугает,
И то, что было б яд другим.
Его живит, его питает
Огнем язвительным своим.

102) „Көңілім менің қараңғы. Бол-бол, ақыл“ (1893) — шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша, кейінгі басылымдармен салыстырылып алынды.

М. Ю. Лермонтовтың „Еврейская мелодия“ атты шығармасының аудармасы. Ал Лермонтов Вайронның осы аттас („My soul is dark“ — „Моя душа темна“) өлеңінен еркін аударған. Орысша нұсқасы ақынның көзі тірісінде, 1889 жылы, „Отечественные записки“ журналында басылып, кейін өз жинақтарына енгізілген.

Абай осы өлеңнің алғашқы сегіз жолын ғана аударған. Әрі қарай аударған-аудармағаны белгісіз, өйткені қолжазба сақталмаған.

1933 жылға дейінгі жинақтарда „бол-бол, ақын“ деген сөздер „бұлбұл, ақын“ болып жүрген екен. 1945 жылғы біртөмдікте Мүрсейіт қолжазбасы бойынша „бол-бол, ақын“ деп түзетіліпті. Дұрысы сол.

1939–1940 жылдардағы екітомдықта „Еврей күйі“ (II том, 89-бет) деген тақырып берілген. Кейінгі басылымдарда бұл тақырып алып тасталып, өзге аудармалары сияқты, („Лермонтовтан“) деген тақырып беріліп келеді.

Бұрынғы кейбір басылымдарда (1945) 6-жол:

Керек қой көңілді үміт тебірептесе, —

деп қате берілген екен, 1957 ж. екітомдықта 1909 ж. жинақ пен қолжазбалар негізінде:

Керек қой көңілді үміт тебірептесе, —

деп түзетіліпті. Кейінгі басылымдарда осы нұсқа қайталанып келеді.

Өлеңнің Абай аударған орысша нұсқасы мынадай:

Душа моя мрачна. Скорей, певец, скорей!
Вот арфа золотая:
Пускай персты твои, промчавшись по ней,
Пробудят в струнах звуки рая.
И если не навек надежды рок унес,
Они в груди моей проснутся,
И если есть в очах застывших капля слез —
Они растают и прольются.

Пусть будет песнь твоя дика. Как мой венец,
Мне тягостны веселья звуки!
Я говорю тебе: я слез хочу, певец,
Иль разорвется грудь от муки.
Страданиями была упитана она,
Томилась долго и безмолвно;
И грозный час настал — теперь она полна,
Как кубок смерти, яда полный.

103) „Қараңғы түнде тау қалғып“ (1893) — шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларының негізінде, басқа да басылымдармен салыстырылып берілді.

М. Ю. Лермонтовтың „Из Гете“ атты өлеңінің аудармасы. Көлемі орысша нұсқасында да, Абайда да 8 жол. Буын санындағы айырмашылығы болмаса, Абай бұл өлеңді Лермонтовтан дәлме-дәл аударған. Ал орысша нұсқасы Гетенің „Über allen Gipfeln“ („Над всеми вершинами“) деген өлеңінен еркін аударылып, 1840 жылы „Отечественные записки“ журналында, сонсоң Лермонтов өлеңдерінің жинағында жарық көрген.

Абайдың 1945 жылғы біртөмдіғында: Лермонтов бұл өлеңді Гетенің „Nanderes Nachlid“¹ дейтін өлеңінен аударған деп көрсетіліпті. Бұл да дұрыс айтылған сөз. Өйткені өлеңнің неміс тіліндегі нұсқасында „Түнгі жолаушының өні“ деген тақырып болған.

Гете шығармасының жазылу тарихын жазушы Қалмұқан Исабаев былай баяндайды: „Ұлы Отан соғысынан кейін жеңілген Германияның Зуль округінде (бұрынғы ГДР территориясы — Ред.) біраз уақыт әскери қызмет атқарып тұрдым. Осы

1 Дұрысы: Вандерерс Нахлиид — Ред.

аймақтағы Гобельбах дейтін қалада Гетенің музейі бар. Кезінде ұлы ақын Веймар герцогы Август Карлмен бірге саяхатшылық құрып жүргенде, осы маңдағы бір оңаша үйге келіп тоқтайды екен.

1870 жылы қыркүйектің 6-сы күні Гете осы үйге алғаш рет келгенде, терезеден қарап тұрып, Тюрингия тауларының әсем көрінісіне сүйсінгендіктен, осы өлеңді жоғарыда көрсетілген тақырыппен есікке бормен жазып кетіпті.

Осы оқиғаның менің жадымда берік сақталғандығы сондай, арада 30 шақты жыл өтіп, сол өлкеге тағы бір жолым түскенде, Абайдың „Қараңғы түнде тау қалғып“ деген аудармасының текстің ақ мәрмәрға жаздырып, магнитофон таспасына жазылған әнін нотасымен қоса, сол музейге апарып тапсырдым“.

Қалмұқан Исабаевтың музейге апарған ескерткіш тақтасы мұражайдың қабырғасында қағулы, тарту еткен сыйы оның қорында сақтаулы тұр. (Бұл жөніндегі толығырақ мағлұматты „Қазақ әдебиеті“ газетінің 1979 жылғы 10 тамыз күнгі номерінен алуға болады – Ред.)

Бұл өлеңнің орысша нұсқасына да арнап жазылған ән бар. Осыған орай Абай да өз тарапынан ән шығарған.

1909 жылғы жинақта екінші шумақтың алғашқы екі жолы:

Шандай алмас жол дағы,
Сыбдырламас жапырақ, –

деп алынған екен, кейінгі басылымдарда Мүрсейіт қолжазбасы бойынша:

Шаң шығармас жол дағы,
Сілкіне алмас жапырақ, –

деп өзгертіліпті.

Өлең Абай шығармаларының негізгі басылымдарына түгел енгізіліп, осы нұсқасы сақталып келеді.

Өлеңнің орысша нұсқасы мынадай:

ИЗ ГЕТЕ

Горные вершины
Спят во тьме ночной;
Тихие долины
Полны свежей мглой;

Не пылит дорога,
Не дрожат листы...
Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

104) „Өзіңе сенбе, жас ойшыл“ (1893) – шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша (1905, 1907), басқа да басылымдармен салыстырып берілді.

М. Ю. Лермонтовтың „Не верь себе“ атты туындысының аудармасы. Абай түпнұсқаны көп өзгертпей, жалпы мазмұнын сақтай отырып, 8–7 буынды жыр үлгісімен еркін аударған. Екеуінің де көлемі бірдей, 40 жолдан.

Лермонтов өлеңі алғаш рет ақынның көзі тірісінде, 1839 жылы, „Отечественные записки“ журналында басылып, кейін өз жинағына енгізілген. Автор мұнда өзін талай рет толғандырған „Ақын және тобыр“ деген тақырыпты қозғап, өзінен бұрынғы Пушкин өлеңдерімен үндестік білдіреді. Абайды тартқан да осы сарын болуы керек.

Бірсыпыра басылымдарда (1945, 1954, 1957) бірінші шумақтың төртінші жолы:

Ызаға тұтқын бой мең-зең,–

деп алынып келген екен, 1977 жылғы екітомдықта (II том, 58-бет) 1909 жылғы жинақ бойынша деген сілтемемен:

Ызаға тұтқын бойы зең,–

деп түзетіліпті. Бұл басылымда ілгергі нұсқасы қалдырылды.

НЕ ВЕРЬ СЕБЕ

Не верь, не верь себе, мечтатель молодой,
Как язвы бойся вдохновенья...
Оно – тяжелый бред души твоей больной
Иль пленной мысли раздраженье.
В нем признака небес напрасно не ищи:
То кровь кипит, то сил избыток!
Скорее жизнь свою в заботах истощи,
Разлей отравленный напиток!

Случится ли тебе в заветный, чудный миг
Открыть в душе давно безмолвной

Еще неведомый и девственный родник,
Простых и сладких звуков полный, —
Не вслушивайся в них, не предавайся им,
Набрось на них покров забвенья:
Стихом размеренным и словом ледяным
Не передашь ты их значенья.

Закрадется ль печаль в тайник души твоей,
Зайдет ли страсть с грозой и вьюгой, —
Не выходи тогда на шумный пир людей
С своею бешеной подругой;
Не унижая себя. Стыдися торговать
То гневом, то тоской послушной,
И гной душевных ран надменно выставлять
На диво черни простодушной.
Какое дело нам, страдал ты или нет?
На что нам знать твои волненья,
Надежды глупые первоначальных лет,
Рассудка злые сожаленья?
Взгляни: перед тобой играючи идет
Толпа дорогою привычной;
На лицах праздничных чуть виден след забот,
Слезы не встретишь неприличной.

А между тем из них едва ли есть один,
Тяжелый пыткой не измятый,
До преждевременных добравшийся морщин
Без преступленья иль утраты!..
Поверь: для них смешон твой плач и твой укор,
С своим напевом заученным,
Как разурмяненный трагический актер,
Махающий мечом картонным.

105) „Қорқытпа мені дауылдан“ (1893) — шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларының нұсқасы бойынша, кейінгі басылымдармен салыстырып берілді. И. А. Буниннің „Не пугай меня грозою“ деп басталатын өлеңінен еркін аударма.

Көп уақытқа дейін бұл өлеңнің кімнен аударылғаны белгісіз болып келген. Қолжазбаларда орысшадан деп қана көрсетілген де, түпнұсқа кімдікі екендігі айтылмаған. Сондықтан бұл жөнінде өртүрлі жаңсақ жорамалдар да болған. Мәселен, 1933 жылғы жинақта Пушкиннен аударылды деп көрсетілген, бірақ қай шығармасы екені дәлденбеген. Ал 1940 жылғы басылымда Лермонтовқа сілтеме жасалған.

Тек 1945 жылғы біртормдықта ғана бұл өлеңнің Буниннен аударылғаны анықтап көрсетілген. Орысша түпнұсқасы 1888 жылы жазылып, ақынның сол кезде жарық көрген өлең жинақтарына енгізілген.

Абай аудармасында алғашқы үш шумағы мазмұны жағынан түпнұсқаға өте жақын және мейлінше жатық, қолтума туындыдай оқылады. Тек төртінші шумақты ғана Абай өз көңіл күйіне бейімдеп өзгерткен.

Шығарма барлық басылымдарға енгізіліп келеді.

Өлеңнің орысша нұсқасы мынадай:

Не путай меня грозою,
Весел грохот вешних бурь.
После бури над землею
Светит радостней лазурь.

После бури, молодея,
В блеске новой красоты,
Ароматнее и пышнее
Распускаются цветы.

Не страшит меня ненастье,
Горько думать, что пройдет.
Жизнь без горя и счастья
В суете дневных забот.

(Полное собрание сочинений И. А. Бунина, т. I. СПб. 1915.).

106) „Антпенен тарқайды, жиылса кеңескен“ (1894). Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 25-бет). — Бұл Абайдың 1894 жылғы болыс және билер сайлауы сиезі кезінде атқамінер, ру басылардың мінез-құлқын сөгіп жазған өлеңі еді, — дейді Тұрағұл.

Өлеңнің екінші шумағында бастапқы жолы 1909 жылғы кітапта (25-бет) және 1933 жылғы жинақта (164-бет);

Анттасын алқайды, —

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

Анттасып алқайды, —

деп қате басылған.

Үшінші шумақтың үшінші жолы 1909 жылғы кітапта (25-бет) және 1933 жылғы жинақта (164-бет):

...Бас ынғай кайқайды,—

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

...Басы ақыр кайқайды,—

деп өзгертілген.

Сегізінші шумақтың бастапқы жолы 1909 жылғы кітапта (25-бет):

Пысықтар шалқайды,—

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

Пысықтар шайқайды,—

деп басылған. Бұл сөздер алғашқы басылымдар мен қол-жазбалар негізінде түзетілді.

107) „Қарашада өмір тұр“ (1894) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 26-бет). Ақын бұл өлеңінде құлқынның құлы қуларды, ардан безген сұрқия алаяқтарды, желөкпе, „кеудесі толған қулық ой“ пасық пысықтарды ашулы ажуамен өшкерелеп шенейді.

108) „Жас өспірім замандас қапа қылды“ (1894) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 26-бет). Бұл да сыншылдық тақырыпқа арналған өлең. „Еңбегі жоқ, еппенен мал табам деп“, „арын сатқан антұрғандарды“ қатты сынап, өшкерелейді.

Бұл өлеңнің жалпы көлемі төрт шумақ — он алты жол. Өлеңнің соңғы төртінші шумағы:

...Бір семіз ат болады оның құны, —

деп аяқталады. 1909 жылғы кітапта (26-бет) басылғаны да сол төрт шумақ. Онан соңғы басылымдардың бәрінде төрт шумақ өлең ешбір өзгеріссіз басылып келеді.

Ал, 1977 жылғы жинақта жоғарыда көрсетілген барлық басылымдарда өзгеріссіз басылып келген төрт шумақ өлеңнің соңына бесінші шумақ болып, бір ауыз өлең қосылған.

Малға сат, пайдаға сат қылығыңды,
Ылайла ылай оймеп тұнығыңды.
Сонда өмірден алдамшы бола алмассың,
Ол білдірмей ұрламақ қызығыңды.

Бұл өлең — Абайдың 1909 жылғы кітабында басылған. „Көк тұман алдындағы келер заман“ (6-бөлік, Нәсихат туралы, 55-бет, 1897) деп басталатын өлеңнің бесінші шумағы.

1977 жылғы жинақта (1 том) берілген түсінікте: „Өлеңнің бесінші шумағы — „Көк тұман алдындағы келер заман“ деген өлеңінен алынды. Мағынасына қарағанда осы өлеңнің қорытынды шумағы ретінде қабылданды (405-бет) делінген.

Ақынның төрт жыл бұрын жазылған (1894), бас-аяғы түгел тұрған төрт шумақ жеке өлеңіне, одан төрт жыл кейін жазылған (1897), тоғыз шумақ жеке өлеңінің бесінші шумағын жырып алып келіп, зорлықпен қоса салу, қай жағынан қарасақ та ешқандай ақылға сыймаса керек. Соңғы шумақ өз орнына қойылды.

109) „Ғашықтың тілі — тілсіз тіл“ (1894) — Бұл екі ауыз өлең 1909 жылғы кітапта басылған (4-бөлік. Ғашықтық туралы, 46-бет). Содан бері қайталанып басылып келеді.

110) „Әсемпаз болма әр неге“ (1894) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (6-бөлік. Нәсихат туралы, 54-бет). Ұлы ұстаз ақын бұл өлеңін өзі үміт еткен талапкер жастарға арнаған. Туған халқына қадірлі адам болудың, қасиетті адал азамат болудың сипаттарын суреттеп түсіндіре келіп, қауымға пайдалы жан бол: „Сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар, қалан!“ деп, айқын жол нұсқап береді.

„Көп наданнан“ көңілі қалып түңілсе де, жас ұрпақтан түңілмейді, үмітін үзбейді, соларға сеніп, өсиетін соларға арнап айтады.

Өлеңнің: „Ұстаздық қылған жалықпас“ деген жолы қолжазбалар мен 1909 жылғы басылымдарға сүйеніп „Ұстаздық қылған жалықпас“ боп өзгертілді. Ұстаз — парсыша ұстаз деген мағынада.

111) „Ескілік киімі“ (1894) — дейтін өлең Абайдың 1909 жылғы баспасында жоқ және Ғылым академиясында сақталған Мүрсейіт көшірмесінде де жоқ. Өлең алғаш „Сана“ журналында басылған. („Сана“ — білім-әдебиет журналы екі айда бір шығатын Түркістан білім кеңесінің тілі. Шығарушы: қазақ-қырғыз білім комиссиясы. Журналдың 1-саны 1923 жылғы қаңтарда шыққан. Журнал Ташкент қаласында шығып тұрған. — ред.). Абайдың 1933 жылғы толық жинағына (172-бет), одан кейін 1939 жылғы екі томдық толық жинағына енген.

1894 жылы Абайдың інісі Ысқақ қасына Қаржаубай дейтін шалды ертіп, Абайға сәлем беруге келеді. Сонда келіп отырған Қаржаубайдың киімдерін көріп, беліне байлаған кісесін көріп жазған екен (Бұл түсінік 1945 жылғы жинақтан алынды).

112) „Әбдірахман науқастанып жатқанда“ (1894). „Я, құдай, бере көр, Тілеген тілекті“. – Бұл өлең ең алғаш 1933 жылғы толық жинақта жарияланған (169-бет). Елден аулақ шетте қатты ауырып жатқан баласына мейірбан әкенің өлеңмен жолдаған сағынышты сәлем хаты.

1894 жыл ақын өмірінің аса бір ауыр кезеңі болады. Болашағынан үлкен үміт еткен және сол күткен үмітін ақтайтынына көзін жеткізген шағында, сүйікті баласы Әбдірахман ұзақ ауруға душар болып, төсек тартып алыста – Алматыда жатады. Абай бұл баласын жақсы тәрбиелеп өсіріп, ауылда мұсылманша оқытып, сауатын ашқызған соң, Семей қаласындағы уездік шkolға оқуға береді. Ол шkolды жақсы оқып бітіргеннен кейін, Түмен қаласындағы реальное училищеге жібереді. Кәкітай былай дейді: „...Ғабдірахим реальный училищені бітіріп, Петербургтағы технологический институтқа түсемін деп барғанда, онда Лосевский деген, бұл жақта ояз болған таныс кісі жолығып, соның советі бойынша, Михайловский артиллерийский училищеге түскен“.

Осы училищені 1892 жылы бітіріп шыққан соң, Ташкент қаласына қызметке жіберіледі. 1894 жылы қатты науқастанып, Алматыда тұратын Әбсәмет дейтін жиенінің үйінде жатады.

Осындай ауыр қайғыға ұшырап дерттенген әкенің қасіретін, тұнғыық мұңға батқан күйінішті көңіл күйін осы өлеңінен айқын көреміз.

Өзі шексіз сенген, бір Аллаға сыйынып, тілек тілеуден басқа амалы жоқ ақын шерлі жырын:

Я құдай, бере көр,
Тілеген тілекті, –

деп бастайды.

Өлеңнің сегізінші шумағының бастапқы жолы 1933 жылғы жинақта (168-бет):

Екі аяқ не қылып
Басқаша ауырып, –

деп дұрыс басылған. Бұл арада Әбдірахманның екі аяғының ауыратынын айтады.

Екі ай-ақ (!) не қылып... –

деп, мүлдем бұрмаланып басылған, „аяқ“ деген сөз, „ай“ боп кеткен. Тоғызыншы шумақтың бірінші жолы, 1933 жылдан бастап, барлық жинақтарда:

деп, дұрыс басылмай келе жатыр. Бұл арада „жаралап“ деп қате басылған сөзді „жарылып“ деп түзетіп оқысақ, өлең мазмұны дұрысталады. Олай дейтініміз: бір аяғындағы жараның жарылып, ауызы ашылып, жазылып келе жатқаны айтылып отыр. Осылай түзетіп, өлең шумағын тұтас оқып көрейік:

Жарылып ауыз ашты,
Жарасы жарасты.
Жарасыз біреуі
Неліктен ұйқы ашты?

Бұл шумақтан түсінетініміз: Әбдірахманның бір аяғына жара шыққан, ол жара жарылып, бітіп (жазылып) келеді. Ал, екінші аяғы, жара шықпаса да („жарасыз біреуі“) ауырып мазасын алып, ұйықтатпайды екен. Әбдірахманның науқасының жайын Абайға хат арқылы хабарлап, білдіріп отырған Мағауия болатын. Әбдірахман ауыр науқасқа душар болған соң, әкесіне хат жазып: „Мағауияны жіберіңіз“ деген. Мағауия Алматыға келіп, науқас ағасын күтіп, қайтыс болғанға шейін қасында болған.

Абайдың өлең-хатындағы сөздердің көбі Мағауияға арналып айтылған.

113) „Әбдірахманға“ (1894) („Алланың рахматын, жар тұтып әр неге“). — Өлең алғаш рет 1933 жылғы жинақта жарияланған. Бұл да Әбдірахманға арналған өлең. Өлеңде сүйікті баласының тілегін тілеп, Аллаға сыйынып жалбарығанда, діни ұғым-нанымдарды, мұсылманшылықтың дін кітаптарының өз тілін өзгертпей қолдана отырып толғанады. „Әррахман“, „яр тұту“, „дұғаның қуаты“ сияқты сөздіктер өлеңнің мазмұнымен қабысқан ұғымдар болып келеді.

Әбдірахманға арнаған өлеңдері, әсіресе ақынның өзінің дінге анық нанған адам екенін танытады.

Өлеңде қолданылған, жинақтарда дәл берілмеген араб, парсы сөздері дұрыс қалпына келтіріліп, түсініктер берілді.

114) „Әбдірахманға Кәкітай атынан хат“ (1894) („Тілім, саған айтайын, осы сөздің келісін тап“). — Бұл өлең де Мүрсейіт қолжазбасынан алынып (147-бет), тұңғыш рет 1933 жылғы жинақта басылған (171–172-беттер).

1933 жылғы жинақта басылған өлең нұсқасының көлемі он бір шумақ болса, 1939 жылғы жинақта (164–165-беттер) тағы алты шумақ өлең қосылып басылған. Берілген түсінікте:

„Көзімнің нұрысыздан бастап, аяғына дейін, бұрын басылмаған, Мүрсейіт көшірмелерінде „Тілім, саған...“–ға жалғанып жазылған. Біз де сол күйінде қалдырдық. „Ред.“– делінген (165-бет).

Сөйтіп, 1939 жылғы жинақта басылған өлең нұсқасының көлемі он жеті шумақ болып шыққан.

1945 жылғы жинақта өлең өзгертілмей, 1939 жылғы жинақ бойынша (он жеті шумақ) басылған (159–161-беттер). 1954 жылғы жинақта да 1939, 1945 жылғы жинақтар бойынша, өзгеріссіз басылған (1-том, 193–195-беттер).

1957 жылғы жинақта өлең екі бөлініп, екі өлең ретінде басылған. „Тілім, саған айтайыннан“ бастап он бір шумақ жеке өлең болып басылған (169–170-беттер).

Қалған алты шумағы „Көзімнің нұрысыздан“ бастап, екінші өлең ретінде басылған (171-бет). Өлеңді екіге бөліп беру себебі айтылмаған. Берілген түсінікте:

„Әбдірахманға Көкітай атынан хат („Көзімнің нұрысыз“) – өлеңнің тексті... 1933 жылғы басылуы бойынша берілді“, – деген (335-бет).

Ал, шынында 1933 жылғы жинақта бұл өлең жоқ.

1977 жылғы жинақта өлең 1957 жылғы жинақ бойынша басылып, сонда берілген түсінік қайталанған.

115) „Әбдірахманға Көкітай атынан хат“ (1894), („Көзімнің нұрысыз“) – Бұл өлеңнің тарихы „Тілім, саған айтайын“ өлеңіне берілген түсінікте (114) айтылды.

116) „Қыздарға“ (1894) („Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бөкең“) – бұл өлең алғаш рет 1933 жылғы жинақта жарияланған (173-бет). Өлең Тұрағұлдың есінде сақталған. Бұл өлеңнің тарихы туралы Тұрағұл: „Еркежанды алған жылы (1894 ж. – ред.) болыстық сиез қылуға елге шыққанда, Қыздар атты бір құрдасы (1845–1932.) олақтау адам еді, бейне бір менің әкем бұрын ішсе асқа, кесе киімге жарымай жүрген адамша, қалжындаймын деп айтыпты: „Биыл үлкен үйге кірген соң, тойынып, күйленіпсің ғой“, – деп.

Сол Қыздардың қалжыңына ыза болып, мына өлеңді жазған. Бірталай өлең еді, ертеңінде Қыздар жалынып сұрап алып, отқа салып жіберді. Бір-екі рет оқығандағы жаттап алғанымыз осы-ақ. „Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бөкең“ дегендегі Бөкең – Қыздардың табы (руы – ред.). Лекер, Бітімбай, Аталық, Жанқожа – сол таптың Қыздардан бұрын өткен жаксылары. Байұзақ – Қыздардың ағасы. Бірақ, бұл кезде тұғырдан түскен адам. Дауылбай – қанды балақ ұры. „Айпар-Жайпар“ – жегіш, жұтқыш, жалмауыз деген сөздердің мағынасында. Шотқара – Қыздармен тектес, Бөкең ішіндегі

бір тап, оның Айтқожа деген епті, жұғымды адамы болған. Сол сені ақымақтандырып жүр дейді. Досақ – Бөкең ішіндегі Қыздардың табы, – дейді Тұрағұл.

Бөкең – шын аты Байбөрі. Шаһкәрімнің „Қалқаман-Мамыр“ дастанында: „Бөкең деп атап кеткен Байбөріні“ дейтіні сол Бөкең.

117) „Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?“ (1894) – шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары бойынша, кейінгі басылымдармен салыстырылып берілді.

М. Ю. Лермонтовтың „Измаил-Бей“ атты поэмасының екінші бөлімінен (3 шумағы) аударма. Түпнұсқада 22, Абайда 20 жол. Үзіндінің кейбір жолдары дәлме-дәл аударылып, кейбіреулерінің жалпы мазмұны сақталған.

Бірінші шумақтың 3-жолы ілгергі жылдары:

Ішің берік боп, нәпсіге тыю салып, –

деп алынып келген екен. 1957, 1977 жж. басылымдарда 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары (1905, 1907 ж. ж.) негізінде:

Ішің берік, нәпсіге тыюлысып, –

деп өзгертіліпті. Бұл басылымда да сол күйінде беріліп отыр.

Төртінші шумақтың 3-жолы кейбір жинақтарда (мәселен, 1977 жылғы):

Жұрт – жас бала, жылатып тартып алма, –

деп алыныпты да, біраз басылымдарда (мәселен, 1954 жылғы) 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбаларына сөйкестеліп:

Жұрт – бала, ешнәрсесін тартып алма, –

деп түзетіліпті. Бұл басылымда сол күйі сақталды. Абайдың негізгі жинақтарына енгізіліп келеді. Лермонтов поэмасындағы үзіндісі мынадай:

Легко народом править, если он
Одною общей страстью увлечен;
Не должно только слишком завлекаться,
Пред ним гордиться или с ним равняться,
Не должно мыслей открывать своих,
Иль спрашивать у подданных совета,
И забывать, что лучше гор златых
Иному ласка и слова привета! –

Старайся первым быть везде, всегда;
Не забывайся, будь в пирах умерен,
Не трогай суеверий никогда
И сам с толпой умей быть суеверен;
Страшись сначала много успевать.
Страшись народ к победам приучать,
Чтоб в слабости своей он признавался,
Чтоб он тебя не сравнивал ни с кем
И почитал нуждою — принужденья;
Умей отважно пользоваться всем,
И не проси никак вознагражденья!
Народ ребенок: — он не хочет дать,
Не покушайся вырвать, — но украдь!

118) Тұтқындағы батыр (1894) („Қараңғы үй терезесі — тұтқын орны“) — шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт қолжазбалары негізінде, кейінгі басылымдармен салыстырылып берілді.

М. Ю. Лермонтовтың „Пленный рыцарь“ деген өлеңінің аудармасы.

Бұл өлеңнің түпнұсқасы алғаш рет 1841 жылы, ақын қазасынан кейін, „Отечественные записки“ журналында басылған. Лермонтов оны, сірә, Барантпен жекпе-жекке шыққаны үшін тұтқында жатқанда, 1840 жылы жазған болуы керек деген жорамал бар.

Аударманың көлемі және мазмұны дәлме-дәл сақталған. Тек соңғы екі жолының ғана мағынасы сәл өзгешелеу. Түпнұсқада да, аудармасында да 5 шумақ, 20 жол.

Ілгеріректегі басылымдарда (мәселен, 1945 ж.) екінші шумақтың 1-жолы:

Тоуба, дұға, түк те жоқ тентек бойда, —

деп алынған екен, 1954 жылғы екітомдықта 1909 жылғы жинақ бойынша:

Тоуба жоқ, дұға да жоқ, тентек бойда, —

деп түзетіліпті. Кейінгі басылымдардың бәрінде осы нұсқа сақталып келеді.

Орысша тексті мынадай:

ПЛЕННЫЙ РЫЦАРЬ

Молча сижу под окошком темницы;
Синее небо отсюда мне видно:
В небе играют все вольные птицы;
Глядя на них, мне и больно, и стыдно.

Нет на устах моих грешной молитвы,
Нету ни песни во славу любезной;
Помню я только старинные битвы,
Меч мой тяжелый да панцырь железный.

В каменный панцырь я ныне закован,
Каменный шлем мою голову давит,
Щит мой от стрел и меча заколдован,
Конь мой бежит, и никто им не правит.

Быстрое время — мой конь неизменный,
Шлема забрало — решетка бойницы,
Каменный панцырь — высокие стены,
Щит мой — чугунные двери темницы.
Мчись же быстрее, летучее время!
Душно под новой броней мне стало!
Смерть, как придем, поддержит мне стремя;
Слезу и сдерну с лица я забрало.

119) „Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын“ (1895) — Бұл өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 26-бет). Бұл төрт шумақ өлеңінде ел ішіндегі сөз тыңдай білмейтін өзімшіл өр кеуде, еңбек етпейтін еріншек, шаруаға қыры жоқ қыңырларды әйгілеп шенейді.

Өлең бұрынғы басылымдардан алынды.

120) „Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей“ (1895) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 27-бет). Ақынның негізгі басты тақырыбының бірі — еңбек. Бұл өлеңінде де еңбек адам үшін, бүкіл қауым үшін қадірлі іс екенін насихаттайды. Адам адал еңбегімен ғана ел-жұртына қадірлі, сыйлы. „Тәуелсіз, талапсыз мал табылмайды“, „Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел, малың болса сыйламай тұра алмас ел“, „Еңбек қылмас еріншек адам болмас“ дейді.

Еңбектен қашып, қулық-сұмдыққа салынып, сыпайымсып, ел кезіп тамақ асырайтын арамтамақтарды әшкерелеп, аяусыз ажуалап шенейді.

Өлеңнің төртінші шумағының екінші жолы 1909 жылғы кітапта (27-бет):

...Ас берер ауыл іздеп жүрсің босқа,—

деп басылса, 1957, 1977 жылғы жинақтарда:

...Ас берер ауылды іздеп жүрсің босқа,—

деп алыныпты. 1909 жылғы нұсқасы қабылданды.

Тоғызыншы шумақтың соңғы, төртінші жолы 1909 жылғы кітапта (27-бет):

...Антүрғанға қосылма, кетсін қаңғып,—

деп басылған. Одан кейінгі біраз басылымдарда:

...Антүрғанға қосылмай кетсін қаңғып,—

деп алынған.

1939 жылғы жинақта (170-бет):

...Ант ұрғанға қосылма, кетсін қаңғып,—

деп түзетіліп басылған және берілген түсінікте: Мүрсейіттің көшірмелерінде „ант ұрғанға“ дегеннің орнына „кезегенге“ деп отырады. Біз Тұрашты (Тұрағұлды.— ред.) қолдадық,— деген (170-бет).

„Біз Тұрашты қолдадық“ дегені: 1909 жылғы Абайдың тұңғыш жинағын баспаға әзірлеген Тұрағұл мен Кәкітай, Мүрсейіт көшірмелерінде бұрмаланып, қате жазылып кеткен сөздерді, баспаға берер алдында түзетіп, дұрыстап берген болатын. Сондықтан, „Біз Тұрашты қолдадық“ деп өте дұрыс айтылған.

1945 жылғы жинақта (167-бет) Мүрсейітке сүйеніп,

...Кезегенге қосылма, кел, кет қаңғып,—

деп басылыпты. Және „антүрғанға“ деген Абай сөзінің орнына Мүрсейіттің „кезегенгесі“ алынған.

Берілген түсінікте: „Бұл өлеңнің соңғы екінші шумағының 4-жолы 1933 жылғы Абай жинағында:

Бұрандап жылы жүзін асқа сатқан,
Антүрғанға қосылмай кел, кет қаңғып, —

делінген.

Соңғы жол Мүрсейітте:

Кезегенге қосылмай кел, кет қаңғып, —

деп жазылған екен, жоғарғы осыған жуық. Ал, 1909 жылғы
Көкітай мен Тұраш нұсқасында:

Ант ұрғанға қосылма, кетсін қаңғып, —

деп басылыпты. 1939 жылғы жинақта осы Көкітай мен Тұраш
нұсқасы алыныпты. Бұл жолы:

„Кезегенге қосылмай кел, кет қаңғып“, —

болып басылды деген (438-бет).

1954 жылғы жинақта (198-бет):

...Антүрғанға қосылмай, кетсін қаңғып, —

деп басылып, тоғызыншы шумақтың төртінші жолы 1909-
жылғы жинақ бойынша:

Антүрғанға қосылмай, кетсін қаңғып, —

деп қалдырылды. Бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Кезегенге қосылма, кел, кет қаңғып, —

деп көрсетілген деген түсінік берілген (1-том, 311-бет).

1957 жылғы жинақта (1-том, 175-бет):

Антүрғанға қосымай, кел, кет қаңғып, —

деп басылған. Берілген түсінікте: „Тоғызыншы шумақтың
ақырғы жолы“ 1909 жылғы басылуында:

Антүрғанға қосылма, кетсін қаңғып, —

делініпті. Ал бұл жол Мүрсейіт қолжазбаларында:

Кезегенге қосылма, кел кет қаңғып, —

делінген екен. Бұл баспасында өлеңнің мағынасына қарап, осы екі нұсқасын біріктіріп:

Антұрғанға қосылмай, кел, кет қаңғып.—

деп қалдырылды (337-бет) десе де, шынында 1933-жылғы жинақта басылған (175-бет) нұсқасының қайталанып басылғаны көрініп тұр.

1977 жылғы жинақта өлең жолы және түсінік 1957 жылғы жинақ бойынша, өзгеріссіз, қайталанып басылған.

Абай өлеңінің осы бір жолының түпнұсқасын анықтап, ақын сөзін өз қалпына келтіру үшін, ең алдымен өлеңнің мазмұнын яғни ақынның айтқан ойын дұрыс ұғып, дәл түсінуіміз керек.

Тоғызыншы шумақтың соңғы екі жолын зер салып, зерт оқысақ, Абайдың айтқан ойын дәл түсіне аламыз. Ақын: „Бұрандап жылы жүзін асқа сатқандарды“ — „антұрған“ деп атап, ажуалап шенейді де, оқырмандарын сондай „антұрғаннан“ сақтандырып: „Антұрғанға сен қосылма, антұрған өзі қаңғып кетсін“ дейді.

... Бұрандап жылы жүзін асқа сатқан
Антұрғанға қосылма, кетсін қаңғып,—

деп 1922 жылы Ташкентте басылған жинақ бойынша оқысақ, Абай сөзі дәл өз қалпына келеді.

121) „Балалық өлді, білдің бе?“ (1895) — Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (1-бөлік. Халық туралы, 27-бет). Көлемі он жол шағын өлеңінде адамның өмір кезеңдерін сөз етіп толғанады.

Өлең тексті бұрынғы басылымдар негізінде өзгеріссіз берілді.

122) „Лай суға май бітпес қой өткенге“ (1895) — Өлең 1909 жылғы кітапта басылған (5-бөлік. Ой туралы, 47-бет). Бұл өлең — ақынның дін туралы ойларын толғайтын және өзінің дінге нанымын айқын сипаттайтын шығарма. Өлеңнің басында „Шарықтап шар тараптан тиянақ таппаған көңіл“ күйін үлкен ақындық теңеумен суреттей келіп:

... Күні-түні ойымда бір-ақ тәңірі,
Өзіне құмар қылған оның өмірі,—

деп, ішкі сезім-сырын, сенім-нанымын баян етіп, Аллаға бас иген шын мұсылмандығын танытады.

Аллаға оның жаратқан пендесінің „ақылы жете алмайды“, „ақыл-оймен білем десе адасады“ дейді.

... Халыққа мақлұқ ақылы жете алмайды,
Оймен білген нәрсенің бәрі – дәрі, –

деп түйеді.

Абай бұл пікірін „Ғақлиқат-тасдиқат“ (38-сөз) деген еңбегінде де айтады: „Алла тағала өлшеусіз, біздің ақылымыз өлшеулі, өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды“, – дейді.

Аллаға ешбір шүбәсіз, шексіз сенетінін тағы бекітіп айта келіп: „Сонда да оны ойламай тұра алмаймын“ деп, еш уақытта Алланы ойынан шығармайтынын, Құдайға құрғақ жалбарынуға (басқа біреулер сияқты) қанағаттана алмайтынын мәлімдеп:

... Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын, –

дейді. „Мекен берген, халық қылған түп иенді“ – Құдайды, „көксемей бола ма екен?“, „Және оған қайтпақсың, оны (түп иенді) ойламай, өзге мақсат ақылға тола ма екен?“ деп өлеңін қорытады. Ақын бұл өлеңінде Құдайға, дінге көзқарасын жүйелі түрде ашық, айқын жазған. Бұл өлеңнен қайшылық қарастырудың жөні жоқ.

123) „Өлсе өлер табиғат, адам өлмес“ (1895) – Бұл өлең де 1909 жылғы кітапта басылған (5-бөлік. Ой туралы, 48-бет). Ақын бұл өлеңінде адамның жаратылысы туралы ойларын, сезім-сырын айқындап айта келіп:

„Мені“ мен „менікінің“ айырылғанын
„Өлді“ деп ат қойыпты өңкей білмес, –

дейді. Яғни адамның тәні („менікі“) өлсе де, жаны („мені“) рухы өлмейді деген ой-пікірін білдіреді. Осы ойының дәлелі ретінде:

Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған, –

деп түйеді.

124) „Әбдірахман өлгенде“ (1895) („Арғы атасы қажы еді“). Өлең ең алғаш 1933 жылғы жинақта „Құнанбайға Әбдірахман

өлгенде“ деген тақырыппен басылған (178—179-беттер). Ұзақ уақыт қатты ауырып жатқан Әбдірахман 1895 жылы қарашада, Алматы қаласында қайтыс болады. Ардақты баласы Әбіштің өлімі, жан күйер інісі Оспанның өлімінен де ауыр, тағы бір қалың қайғыға батырады. Орны толмас қазаға өзегі өртеніп дерттенген, мейірбан әкенің зар-шер жырларын туғызады.

Әбіш қазасына арналған осы алғашқы өлеңі жоқтау сарынында жазылмаған. Өзінің „қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме“ дейтін қағидасы бойынша жазылған. „Арғы атасы қажы еді“, — деп бастап, өз әкесі Құнанбайдың барлық жақсы қадір-қасиетін сипаттай келіп:

Олар да тірі қалған жоқ,
Тірлік арты өлмек-ті.
Оны да алды бұл өлім,
Сабырлық қылсақ керек-ті, —

деп, ауыр қайғыны ақылға жеңгізіп, өзін өзі жұбатып, дертіне дәрмен тапқандай болады.

Өлеңнің бастапқы екінші жолы 1977 жылғы жинақта:

Арғы атасы қажы еді,
Бейістен татқан (?) шөрбәтті, —

деп басылған. Абай өлеңдерінің көбін, соның ішінде дәл осы өлеңін ертеден жатқа білетін Әрхам Көкітайұлы Ысқақов:

— „Бейістен татқан“ деп қате басылып кеткен, дұрысы: „Бейістен татқай шөрбәтті“ болады. Абай әкесін „Бейістен татқан шөрбәтті яғни бейіске (жұмаққа) кірген деп кесіп айтпайды, бейістен шөрбәт татса екен (татқай) яғни орны жұмақта болса екен деген тілегін айтады, — дейтін еді.

Осы дұрыс берілген түсінік деп білеміз.

125) „Кешегі Оспан ағасы“ (1895) — Өлең алғаш рет 1933 жылғы жинақта басылған (180-бет). Бұл өлеңінде де Әбдірахманның қайғысына толғанып, Әбдірахман-Оспанды есіне алады да: „Оны да алған бұл өлім, сабырлық қылсаң керек-ті“, — деп өзін өзі жұбатады.

126) „Кешегі өткен ер Әбіш“ (1895) — Өлең алғаш рет 1933 жылғы жинақта басылған (179-бет). Бұл өлеңінде енді Әбіштің өз басының адамдық қасиетін: ғылымға зеректігін, мейірімділігін, боямасыз ақ көңілін, адал азаматтығын сипаттай келіп, ақырында: „өлімнен жасқанбай“ кеткен рухани ерлігін атап айтып:

Тағдырға төбділ бола ма,
Сабырлық қылсақ керек-ті, —

деп, тағы да өзін өзі жұбатумен тынады.

127) „Әбдірахман өлгенде“ (1895). („Тұл бойың ұят, ар еді“). — Бұл өлең де ең алғаш 1933 жылғы жинақта жарияланған (179–180-беттер).

Бұл өлеңінде Әбдірахманның өз басына ғана тән ерекше жақсы қасиетін шебер суреттейді. Адамгершілігі зор, өнерлі, оқымысты, терең ойлы баласының өмірден ерте кеткеніне қатты тебіренеді:

Замана неткен тар едің,
Сол қалқамды қоймаған —

деп, өкінішті мұңын шертіп толғанады.

Өлеңнің бастапқы жолы 1933 жылғы (179-бет), 1939 жылғы (177-бет), 1945 жылғы (174-бет), 1957 жылғы (181-бет) жинақтарда:

Тұл бойың ұят, ар еді, —

деп, дұрыс басылып келген болса, 1977 жылғы жинақта:

Тұла бойың ұят, ар едің, —

деп қате басылған. Осы жол түзетілді.

128) „Әбдірахман өліміне“ (1895) („Жиырма жеті жасында Әбдірахман көз жұмды“). — Өлең тұңғыш рет 1933 жылғы жинақта басылған (180–182-беттер). Бұл жоқтау өленінде Әбдірахманның өмірі, оның бойындағы таудай талап, өнер, білім және зор мағынадағы адамгершілік қасиеттер толығырақ баяндалып жырланады.

Өзін „ескінің арты“ ретінде бағалап, Әбдірахманды: „Жаңа жылдың басшысы“ болатын жас еді деп, өкінішті ащы арманын айтып тебіренеді.

129) „Әбдірахман өліміне“ (1895). („Талаптың мініп тұлпарын, Тас қияға өрледің“). — Өлең тұңғыш рет 1933 жылғы жинақта жарияланған (189–190-беттер). Бұл жөнінде, бұдан бұрынғы жоқтау жырларында айтылмаған Әбіштің жақсы қасиеттерін қастерлеп сипаттай келіп: „Ел ішіне сау келсең“, „Тағлім айтатын ер едің“, „халқыңа жол көрсетіп барып өлмедің“ деп арман етеді.

Сөйтіп, Абайдың Әбдірахманды жоқтаған жырлары, өз басының ғана қайғысы болып қалмай, жалпы қоғамдық қайғыға айналып отырады.

130) „Әбдірахманға“ (1895). („Орынсызды айтпаған“). Өлең ең алғаш 1939 жылғы жинақта басылған (239-бет).

Әбдірахманның бойындағы нағыз адамгершілік қасиеттер өзі үміт еткен қазақтың бар жас ұрпағына үлгі-өнеге болады деп білген.

Сондықтан әр кезде Әбішке арнап жазған өлең-жырлары аз болмаған. Сондай шығармаларынан сақталғандарының бірі — осы өлеңі. Бұл өлеңінде Әбіштің турашылдығын, кішіпейілділігін, бауырмалдығын, тағы басқа жақсы мінездерін суреттейді. Және жас шағынан орысша оқып білім алып, көп уақыт орыс ортасында болса да, өзінің ұлттық қасиетін, дінін таза сақтаған адамшылығын атап айтады.

131) „Әбдірахман өлген соң өзіне айтқан жұбатуы“ (1895) „Бермеген құлға қайтесің“ — Бұл өлең де алғаш рет 1939 жылғы жинақта, жылы белгісіз өлеңдер ретінде басылған (240-бет). Бұл өзін жұбату өлеңінде:

Өмірін берген Құдайым
Ажалын да беріпті, —

деп Құдайдың жіберген ажалына амал жоқтығын мойындап, тәубеге келеді.

Әбіштің алдында дүниеден өткен інісін еске алып, оның адамгершілік қасиеттерін Апплатон, Сократ, Хазірет Ғали сияқты тарихтағы ұлы адамдармен салыстыра келіп:

Оспанды алған бұл өлім,
Тәубе қылсақ керек-ті, —

дейді. Сол сияқты әкесін де еске алып:

„Ескендір, Темір, Шыңғыстай
Мұсылманға атақты“, —

деп қастерлеп бағалай келіп:

Қажыны алған бұл өлім,
Сабыр қылсақ керек-ті, —

деп, тәубеге келеді.

132) „Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абайдың айтқан жұбатуы“ (1895) – Өлең бірінші рет 1939 жылғы жинақта жарияланған (241– 242-беттер). Әбдірахман сияқты асыл жарынан айырылған жас келіні Мағыштың (шын аты Мағы-рифа. – ред.) ауыр қайғыны көтере алмай, Құдайдан өлім тілеп өксіген, аса аянышты халі Абайға қатты батады. Аяулы келін баласына тоқтау айтып, ауыр қайғысын аз да болса жеңілдетпек болып, ұзақ өлең жазып, сабырлық етуін тілеп, ақылын айтып:

Жылама, Мағыш, жылама,
Алладан өлім тілеме!
Қолдан ұшқан ақ сұңқар
Қайта келіп қонбайды, –

дейді.

133) „Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтау“ (1895) – Бұл ұзақ жоқтау өлең тұңғыш рет 1939 жылғы жинақта жарияланған (243–246-беттер). Абай қайғылы келініне тоқтау айтып, өлең жазса да, өзіне жоқтау өлең шығарып беріп, жұбатпақ болса да, Мағыш калың қайғыдан айыға алмайды.

Әбіштің жылына жетпей, Мағыш та қайтыс болады.

134) „Көз жұмғанша дүниеден иманын айтып кеткені-ай“ – Бұл өлең ең алғаш 1933 жылғы жинақта „Әкімбай өлгенде“ деп аталып, „Жылы белгісіз өлеңдер“ ретінде басылған (232–233-беттер). Өлеңге түсінік берілмеген.

1939 жылғы жинақта да „Әкімбай өлгенде“ деп аталып басылған (235–236-беттер). Берілген түсінікте: „Әкімбай өлгенде“ деген өлең Әкімбай өліміне арналған ба, жоқ басқа бір жақынының өліміне арналған ба, осы күнге шейін анық емес. Әкімбай – өз баласы, Ділдәдан туған. Бұны Ысқақ асырап алып, соның қолында жүргенде жас шағында өлген екен. Сөз қисынына қарағанда, өзінің етбауыр жақыны туралы айтқан өлең сияктанғандықтан айтушылар Әкімбай деп ұйғарды, – деген (275-бет).

1945 жылғы жинақта да „Әкімбай өлгенде“ деп, „Жылы белгісіз өлеңдері“ ретінде басылған (261–262-беттер). „Әкімбай (1865–1874) Ділдәдан туған Абайдың баласы...“ деп түсінік берілген (487-бет).

1954 жылғы жинақта: „Негізгі нұсқасы белгісіз өлеңдер“ ретінде тақырыбы аталмай, түсінік берілмей басылған (2-том, 143-бет).

Ал енді, 1957 жылғы жинақта өлеңге: „Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау“ деген ойжота тақырып беріліп, 1895 жылы жазылған өлең ретінде басылған (І том, 195–

196-беттер). Берілген түсінікте: „Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау“ („Көз жұмғанша дүниеден“) —... Кейбір баспаларда „Әкімбай өлгенде“ деген атпен басылды. Бірақ өлеңнің Әкімбайға не басқа біреуге арналып шығарылғаны анық белгісіз. Әкімбай — Ділдәдан туған Абайдың баласы. Әкімбай бала кезінде, 9 жасында қайтыс болған (1865—1874). Ал өлеңнің мазмұнына қарағанда, ересек, жігіт боп қалған адамға арналған сияқты — деген (340-бет).

1977 жылғы жинақта: „Баласы өлген анаға Абай шығарып берген жоқтау“ („Көз жұмғанша дүниеден“) — Бұл өлең алғаш 1933 жылғы басылымына кіргізілген деп түсінік берілген. Шынында бұл өлеңді ең алғаш Мұхтар Әуезов, 1925 жылы „Таң“ (Семей) журналының екінші санында (73—74-беттер) жариялаған. Өлеңнің басында: „Абайдың жарияланбаған өлендері. Бір немере інісі өлгенде айтқан“, — деп анық, айқын түсінік берген.

1940 жылғы жинақтың (II том) „Абайдың өмірбаянына қосымша материалдар“ деген бөлімінің „Абай жайында Мәдиар, Қатпа, Әрхат т. б. айтқан әңгімелері“ деп аталған тарауында „Көз жұмғанша дүниеден“ өлеңінің кімге арналғаны туралы Мұхтар былай дейді: „Ән, дауыс сияқтыны Әйгерімге Абайдың өзі де үйреткен екен. Тәңірбердінің Мақұлбай деген баласы өлгенде, Әйгерім Абай үйретіп берген дауысты айтып жүріпті“ (291-бет).

Мақұлбай — Тәңірбердінің Қаражан деген екінші әйелінен туған ұлы. Ақылды, шешен, жақсы мінезді азамат болыпты. Осындай адамшылық қасиетін ұнатқан Абай, жақсы көретін інісі қайтыс болғанда, қатты қайғырып, жазған өлеңінде:

Орамды тілді ауыздым,
Ақылға жүйрік маңыздым.
Көп жасамай тез кетіп,
Көзімнің жасын ағыздың, —

дейді.

Мақұлбай 1869 жылы туған, 1891 жылы, 22 жасында дүниеден өткен. Артында екі әйелі қалған, екеуінен де бала болмаған. Абайдың:

Артына белгі қалдырмай,
Жал-құйрығын келте алды, —

дейтіні де сол. Жоқтау өлеңде:

Ата тегің мұндағы —
Орта жүздің ұлығы.

Ана тегін ондағы –
Өзен судың тұнығы.
Екі асылдан қосылған
Сол алтынның сынығы.
Өлгенше естен қалмайды
Өзгеше біткен қылығы, –

деген сөздер бар. „Ата тегің мұндағы“ деп Құнанбайды айтса, „Ана тегің ондағы“ деп Мақұлбайдың нағашысын (шешесі Қаражанның төркінін) – Кенжегүлді айтады. Кенжегүл Найман ішінде Сыбан руының беделді адамы, белді биі болған. „Біржан – Сара“ айтысында Сараның аузынан айтылатын өленде:

Кенжегүл қазақ жетпес баласына,
Төрт арыс билік айтқан арасына, –

дейтін Кенжегүл сол.

Мақұлбай өлімі, Абайдың оған арнап жоқтау жыр шығарғаны „Абай жолы“ романында да суреттеліп жазылған („Еңісте“ тарауы).

„Көз жұмғанша дүниеден иманын айтып кеткені-ай!“ өлеңінің жазылу тарихының шындығы осындай.

Өлеңнің тоғызыншы, он екінші, он үшінші және он төртінші жолдары „Таң“ журналында (73-бет):

... Ием қабыл алды-ау деп...
... Күнәлі көңілім түйтпеді-ай.
... Ата тегің мұндағы
...Ата тегің ондағы, –

деп дұрыс басылған болса, 1977 жылғы жинақта:

... Ием қабыл алды-ақ деп,
... Күнәлі көңілім түтпеді-ай.
... Ата тегі мұндағы,
... Ана тегі ондағы, –

деп қате басылған. Бұл жолдар түзетілді.

135) „Махаббат, достық қылуға, кім де болса тең емес“ (1895) – Бұл екі ауыз өлең 1909 жылғы кітаптың „переводтар“ деп аталған, 15-бөлігінде, „перевод Лермонтовтан“ деген өлеңдер тобында басылған (80-бет).

1933 жылғы жинақта (186-бет) „Лермонтовтан“ деп аталып басылған. 1940 жылғы жинақта да 1933 жылғы жинақ бойынша басылған (99-бет). Берілген түсінікте: „Бұл өлең қол-

жазбаларда Лермонтовтан делінген, бірақ Лермонтовтың қай шығармасынан аударылғанын анықтауға болмады“, – деген.

1945 жылғы жинақта (183-бет): „Махаббат, достық қылуға“ деп аталып басылған (183-бет), Лермонтовтан делінбеген. Берілген түсінікте: „... қолжазбада Лермонтовтан делінген. Бірақ, дәл қай шығармасынан аударылғанын дәлелдеу қиын. Түбінде бұл өлеңнің аударма қатарына жатуы күмәнді“ – деген (442-бет).

1954 жылғы жинақта (II том, 77-бет) басылған, еш қандай түсінік берілмеген.

1957 жылғы жинақтың II томында (аудармалар) басылған (102-бет). Берілген түсінікте: „... Мүрсейіт қолжазбаларында „Лермонтовтан“ делінген. Соған қарағанда бұл өлең „Ғашықтық іздеп тантиманың“ екінші варианты сияқты. Бірақ одан гөрі Лермонтов текстінен тым алшақтау. Тегінде мұны аударма қатарына қоспай, Абайдың өз шығармасы деп санаған жөн“, – деген (236-бет).

1977 жылғы жинақта бұл өлең Абайдың өз шығармасы ретінде басылған.

136) „Рахат, мені тастап, қоймадың тыныш“ (1895) – шығарманың тексті 1909 жылғы жинақ пен Мүрсейіт – қолжазбалары негізінде, басқа да басылымдармен салыстырып берілді.

Бұл өлең ілгергі басылымдарда М. Ю. Лермонтовтың „И скучно, и грустно“ дейтін өлеңінің ішінара аудармасы деп қате айтылып келген. 1954 жылғы екітомдықта бұл қателік түзетіліп, ақынның „Хоть давно мне изменила радость“ деп басталатын өлеңінің аудармасы екені көрсетілген (З. А. Ахметовтың „Лермонтов және Абай“ кітабында анықталған). Абай осы шығарманың ешбір жерін өзгертпей, мағынасын жолма-жол дерлік сақтап, мейлінше дәл аударған. Тіпті өлең өлшеміне дейін түпнұсқаға жақын.

1954 жылғы басылымда бірде 1909 жылғы жинаққа, бірде Мүрсейіт қолжазбаларына сүйене отырып, өлең текстіне бірқатар редакциялық түзетулер енгізілген. Атап айтқанда, бірінші шумақтың үшінші жолы бұрын:

Жастық қуат, үміттің нұры қайтып, –

деп алынса, бұл жолы қолжазба бойынша:

Жастық құмар, үміттің нұры қайтып –

деп түзетілген.

Үшінші шумақтың 2-жолы бұрын:

Ант етемін жалғанда жан табылмас, –

деп келсе, енді:

Ант етемін, жалғанын жан таба алмас, –

деп түзетілген.

Үшінші шумақтың соңғы екі жолы бұрын:

Өзі алданып, кісіден соққы жеген
Және өзі біреудей алдай алмас, –

деп қате басылып келсе, 1954 жылғы екітомдықта (1 том):

Өзі алданып, өзгеден соққы жеген
Және өзі біреуді алдай алмас, –

деп түзетілген.

1957, 1977 жылдардағы басылымдарда бұл түзетулер түгелдей сақталған.

Орысша түпнұсқаның тексті мынадай:

Хоть давно изменила мне радость,
Как любовь, как улыбка людей,
И померкнуло прежде, чем младость
Светило надежды моей,
Но судьбу я и мир презираю,
Но нельзя им унижить меня,
И я хладно приход ожидаю
Кончины иль лучшего дня.
Словам моим верить не станут,
Но клянуся в нелживости их:
Кто сам был так часто обманут,
Обмануть не захочет других.
Пусть жизнь моя в бурях несется,
Я беспечен, я знаю давно,
Пока сердце в груди моей бьется,
Не увидит блаженства оно.
Одна лишь сырая могила
Успокоит того, может быть,
Чья душа слишком пылко любила,
Чтобы мог его мир полюбить.

БІРІНШІ ТОМҒА ЕНГЕН ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ АЛФАВИТТІК КӨРСЕТКІШІ

Абыралыға („Мен жасымнан көп көрдім“) 39
„Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ“ 52
„Ал, сенейін, сенейін“ 143
„Антпенен тарқайды“ 147
„Асқа, тойға баратұғын“ 122
„Ата-анаға көз қуаныш“ 123
„Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей?“ 158

Әбдірахманға („Алланың рахматын“) 153
Әбдірахманға („Орынсызды айтпаған“) 166
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат („Көзімнің нұрысыз“) 155
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат („Тілім, саған айтайын“) 154
Әбдірахман науқастанып жатқанда („Я, құдай, бере көр“) 151
Әбдірахман өлгенде („Арғы атасы қажы еді“) 161
Әбдірахман өлгенде („Тұла бойың ұят-ар едің“) 163
Әбдірахман өліміне („Жиырма жеті жасында“) 163
Әбдірахман өліміне („Талаптың мініп тұлпарын“) 165
Әбдірахман өлген соң өзіне айтқан жұбатуы („Бермеген құлға, қайтесің“) 166
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абайдың айтқан жұбатуы („Жылағанды тоқтатып“) 168
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтау („Айналайын, құдай-ау“) 169
„Әлифби“ өлеңі 37
„Әм жабықтым, әм жалықтым“ 45
„Әсемпаз болма өр неге“ 149
„Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек“ 95

„Базарға, қарап тұрсам, әркім барар“ 58
„Бай сейілді“ 115
„Байлар жүр жиған малын қорғалатып“ 50
Баймағамбетке қатынының атынан шығарылған („Ажының жақсы-ақ қызы едім“) 143
„Балалық өлді, білдің бе?“ 159
„Бойы бұлған“ 141
„Болыс болдым, мінеки“ 81
Бородино („Айтшы, аға, неғып жеңілдік“) 43
„Бөтен елде бар болса“ 68
„Білектей арқасында өрген бұрым“ 101
„Білімдіден шыққан сөз“ 86

„Бір дәурен кемді күнге — бозбалалық“ 53

„Біреуден біреу артылса“ 84

„Біреудің кісісі өлсе, қаралы — ол“ 75

„Ғашықтық, құмарлықпен — ол екі жол“ 95

„Ғашықтың тілі — тілсіз тіл“ 149

„Ем таба алмай“ 116

Ескілік киімі („Ойланып, ойға кеттім жүз жылғы өткен“) 150

Жаз („Жаздыгүн шілде болғанда“) 63

Жазғытұры („Жазғытұры қалмайды қыстың сызы“) 120

„Жаксылық ұзақ тұрмайды“ 142

Жаксылыққа („Аяғыңды андап бас, ей Жаксылық“) 40

„Жарқ етпес қара көңілім не қылса да“ 103

„Жас өспірім замандас қапа қылды“ 148

„Жастықтың оты жалындап“ 127

„Жастықтың оты, қайдасың“ 102

„Жасымда ғылым бар деп ескермедім“ 45

„Желсіз түнде жарық ай“ 79

Жұмбақ („Алла мықты жаратқан сегіз батыр“) 133

Жұмбақ („Сыналар, ей, жігіттер, келді жерің“) 134

Жұмбақ („Қара жер адамзатқа болған мекен“) 133

„Жүрегім, ойбай, соқпа енді“ 135

Жігіт сөзі („Айттым сәлем, қалам қас“) 98

„Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат“ 54

„Заман ақыр жастары“ 126

„Интернатта оқып жүр“ 58

„Кейде есер көңіл құрғырың“ 120

„Келдік талай жерге енді“ 117

„Кең жайлау — жалғыз бесік жас балаға“ 40

„Кешегі Оспан“ 137

„Кешегі Оспан ағасы“ 162

„Кешегі өткен ер Әбіш“ 163

Көжекбайға („Жамантайдың баласы Көжек деген“) 65

„Көзімнің қарасы“ 129

„Көзінен басқа ойы жоқ“ 126

Көкбайға („Бұралып тұрып“) 79

Көкбайға („Сорлы Көкбай жылайды“) 65

„Көңілім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!“ 144

„Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да“ 50

Күз („Сүр бұлт түсі суық қаптайды аспан“) 76

Күлембайға („Уағалайкүмүссәләм“) 79

„Күлімсіреп аспан тұр“ 138

„Кім екен деп келіп ем түйе қуған“ 34

„Қажымас дос халықта жоқ“ 101

„Қайғы шығар ілімнен“ 135

„Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек“ 156

„Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы“ 44

„Қалың елім, қазағым, қайран жұртым“ 49

„Қансонарда бүркітші шығады аңға“ 42

Қара қатынға („Қара қатын дегенге, қара қатын“) 103

„Қараңғы түнде тау қалғып“ 144

„Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай“ 77

„Қарашада өмір тұр“ 148

„Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек“ 46

„Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман“ 47

„Қор болды жаным“ 95

„Қорқытпа мені дауылдан“ 146

Қыз сөзі („Қиыстырып мақтайсыз“) 99

„Қызарып, сұрланып“ 128

Қыздарға („Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең“) 156

„Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап“ 49

Қыс („Ақ киімді, денелі, ақ сақалды“) 78

„Лай суға май бітпес қой өткенге“ 160

Ленский сөзінен („Барасың қайда, қайда болмай маған“) 114

„Махаббат, достық қылуға“ 173

„Мәз болады болысың“ 85

„Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін“ 94

„Менсінбеуші ем наданды“ 132

Назарға („Мынау келген Назар ма“) 74

Немере інісі өлгенде айтқаны („Көз жұмғанша дүниеден“) 172

„Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?“ 134

Онегиннің өлердегі сөзі („Жарым жақсы киім киіп“) 114

Онегиннің Татьянаға жауабы („Таңғажайып бұл қалай хат“) 107

Онегиннің сипаты („Жасынан түсін билеп, сыр бермеген“) 104

Онегин сөзі („Хатыңнан жақсы ұтындым сөздің бәрін“) 109

Онегиннің Татьянаға жазған хаты („Құп білемін, сізге жақпас“) 110

Оспанға („Жайнаған туың жығылмай“) 137

„Өзгеге, көңілім, тоярсың“ 119
„Өзіңе сенбе, жас ойшыл“ 145
„Өкінішті көп өмір кеткен өтіп“ 65
„Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы“ 72
„Өлсе өлер табиғат, адам өлмес“ 101

„Патша құдай, сыйындым” 57

„Рахат, мені тастап қоймадың тыныш“ 174

„Сабырсыз, арсыз, еріншек“ 66
„Сап, сап, көңілім, сап, көңілім“ 40
„Сәулең болса кеуденде“ 93
Сегіз аяқ („Алыстан сермеп“) 87
„Сен мені не етесің? 96
„Сұрғылт тұман дым бүркіп“ 139

„Тайға міндік“ 124
„Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын“ 158
Татьянаның Онегинге жазған хаты („Амал жоқ – қайттім білдірмей“) 105
Татьяна сөзі („Тәңірі қосқан жар едің сен“) 112
„Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да“ 103
Тұтқындағы батыр („Қараңғы үй терезесі – тұтқын орны“) 157
Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі („Дүрілдеген нажағай“) 140
„Фзули, Шәмси, Сәйхали“ 36

Шәріпке („Түлікбайдың қатыны, атың – Шәріп“) 39
„Шоқлардай кекілі бар, қамыс құлақ“ 62
Шығыс ақындарынша („Иузи – рәушан, көзі – гәуһар“) 35

„Ысытқан, суытқан“ 140

„Ішім өлген, сыртым сау“ 80

МАЗМҰНЫ

Шығарушылар алқасынан.....	3
Кемел ақын, кемеңгер ойшыл. <i>Зәки Ахметов</i>	6

Өлеңдер мен аудармалар

1855–1881

„Кім екен деп келіп ем түйе қуған“	34
Шығыс ақындарынша („Иүзи – рәушан, көзі – гәуһар“).....	35
„Фзули, Шәмси, Сәйхали“	36
„Әлифби“ өлеңі.....	37
Шәріпке.....	39
Абыралыға.....	39
Жақсылыққа.....	40
„Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға“	40
„Сап, сап, көңілім, сап, көңілім!“	40

1882–1883

„Қансонарда бүркітші шығады аңға“	42
Бородино.....	43

1884

„Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы“	44
---	----

1885

„Жасымда ғылым бар деп ескермедім“	45
„Әм жабықтым, әм жалықтым.....	45

1886

„Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек“	46
„Қартайдық, қайрат қайтты, ұлғайды арман“	47
„Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап“	49

„Қалың елім, қазағым, қайран жұртым“	49
„Байлар жүр жиған малын қорғалатып“	50
„Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да“	50
„Аласқанның алды – жөн, арты – соқпақ“	52
„Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық“	53
„Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат“	54
„Патша құдай, сыйындым“	57
„Базарға, қарап тұрсам, әркім барар“	58
„Интернатта оқып жүр“	58
„Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ“	62
Жаз („Жаздыгүн шілде болғанда“)	63
Көкбайға („Сорлы Көкбай жылайды“)	65
Көжекбайға („Жамантайдың баласы Көжек деген“)	65
„Өкінішті көп өмір кеткен өтіп“	65

1887

„Сабырсыз, арсыз, еріншек“	66
„Бөтен елде бар болса“	68
„Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы“	72
Назарға („Мынау келген Назар ма?“)	74

1888

„Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол“	75
Күз („Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан“)	76
„Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай“	77
Қыс („Ақ киімді, денелі, ақ сақалды“)	78
Күлембайға („Уағалайкүмәссәләм“)	79
Көкбайға („Бұралып тұрып“)	79
„Желсіз түнде жарық ай“	79
„Ішім өлген, сыртым сау“	80
„Болыс болдым, мінеки“	81
„Біреуден біреу артылса“	84
„Мәз болады болысың“	85
„Білімдіден шыққан сөз“	86
Сегіз аяқ („Алыстан сермеп“)	87
„Сәулең болса кеудеңде“	93
„Мен жазбаймын өленді ермек үшін“	94
„Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек“	95
„Ғашықтық, құмарлықпен – ол екі жол“	95
„Қор болды жаным“	95
„Сен мені не етесің?“	96
Жігіт сөзі („Айттым сәлем, қалам қас“)	98
Қыз сөзі („Қиыстырып мақтайсыз“)	99

„Білектей арқасында өрген бұрым“	101
„Қажымас дос халықта жоқ“	101
„Жастықтың оты, қайдасың“	102
„Жарқ етпес қара көңілім не қылса да“	103
„Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да“	103
Қара қатынға („Қара қатын дегенге, қара қатын“)	103
Онегиннің сипаты („Жасынан түсін билеп, сыр бермеген“)	104
Татьянаның Онегінге жазған хаты	
(„Амал жоқ – қайттім білдірмей“)	105
Онегиннің Татьянаға жауабы („Таңғажайып бұл қалай хат“)	107
Онегин сөзі („Хатыннан жақсы ұғындым сөздің бәрін“)	109
Онегиннің Татьянаға жазған хаты („Құп білемін, сізге жақпас“)	110
Татьяна сөзі („Төңірі қосқан жар едің сен“)	112
Ленский сөзінен („Барасың қайда, қайда болмай маған“)	114
Онегиннің өлердегі сөзі („Жарым жақсы киім киіп“)	114

1890

„Бай сейілді“	115
„Ем таба алмай“	116
„Келдік талай жерге енді“	117
„Өзгеге, көңілім, тоярысың“	119
„Кейде есер көңіл құрғырың“	120
Жазғытұры („Жазғытұры қалмайды қыстың сызы“)	120
„Асқа, тойға баратұғын“	122
„Ата-анаға көз қуаныш“	123
„Тайға міндік“	124

1891

„Заман ақыр жастары“	126
„Көзінен басқа ойы жоқ“	126
„Жастықтың оты жалындап“	127
„Қызарып, сұрланып“	128
„Көзімнің қарасы“	129
„Менсінбеуші ем наданды“	132
Жұмбақ („Алла мықты жаратқан сегіз батыр“)	133
Жұмбақ („Қара жер адамзатқа болған мекен“)	133
Жұмбақ („Сыналар, ей, жігіттер, келді жерің“)	134

1892

„Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?“	134
„Жүрегім, ойбай, соқпа енді!“	135

„Қайғы шығар ілімнен“	135
Оспанға („Жайнаған туың жығылмай“)	137
„Кешегі Оспан“	137
„Күлімсіреп аспан тұр“	138
„Сұрғылт тұман дым бүркіп“	139

1892—1893

Тұтқындағы поляк жандаралының сөзі („Дүрілдеген нажағай“)	140
„Бсытқан, суытқан“	140
„Бойы бұлған“	141
„Жақсылық ұзақ тұрмайды“	142
Баймағамбетке қатынының атынан шығарылған	143
„Ал, сенейін, сенейін“	143
„Көңлім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!“	144
„Қараңғы түнде тау қалғып“	144
„Өзіңе сенбе, жас ойшыл“	145
„Қорқытпа мені дауылдан“	146

1894

„Антпенен тарқайды“	147
„Қарашада өмір тұр“	148
„Жас өспірім замандас қапа қылды“	148
„Ғашықтың тілі — тілсіз тіл“	149
„Әсемпаз болма әр неге“	149
Ескілік киімі („Ойланып, ойға кеттім жүз жылғы өткен“)	150
Әбдірахман науқастанып жатқанда („Я, құдай, бере көр“)	151
Әбдірахманға („Алланың рахматын“)	153
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат („Тілім, саған айтайын“)	154
Әбдірахманға Кәкітай атынан хат („Көзімнің нұрысыз“)	155
Қыздарға („Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бөкең“)	156
„Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?“	156
Тұтқындағы батыр („Қараңғы үй терезесі — тұтқын орны“)	157

1895

„Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын“	158
„Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей?“	158
„Балалық өлді, білдің бе?“	159
„Лай суға май бітпес қой өткенге“	160
„Өлсе өлер табиғат, адам өлмес“	161
Әбдірахман өлгенде („Арғы атасы қажы еді“)	161
„Кешегі Оспан ағасы“	162

„Кешегі өткен ер Әбіш“	163
Әбдірахман өлгенде („Тұла бойың ұят-ар едің“).....	163
Әбдірахман өліміне („Жиырма жеті жасында“).....	163
Әбдірахман өліміне („Талаптың мініп тұлпарын“).....	165
Әбдірахманға („Орынсызды айтпаған“).....	166
Әбдірахман өлген соң өзіне айтқан жұбатуы („Бермеген құлға, қайтесің“).....	166
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абайдың айтқан жұбатуы („Жылағанды тоқтатып“).....	168
Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтау („Айналайын, құдай-ау“).....	169
Немере інісі өлгенде айтқаны („Көз жұмғанша дүниеден“).....	172
„Махаббат, достық қытуға“	173
„Рахат, мені тастап қоймадың тыныш“	174
Түсініктер.....	175
Бірінші томға енген шығармалардың алфавиттік көрсеткіші.....	287

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫ

Шығармаларының екі томдық толық жинағы

I ТОМ

ӨЛЕҢДЕР МЕН АУДАРМАЛАР

Редакторы *Б. С. Қошым-Ноғай*

Суретшісі *Л. Тетенко*

Көркемдеуші редакторы *Б. Серікбаев*

Техникалық редакторы *Л. Линькова, А. Тілеукеева*

Компьютерде терген *И. Алмабаева*

Компьютерде беттеген *С. Ахметова*

ИБ № 6116

Теруге 10.10.2001 жіберілді Басуға 24.06.2004 қол қойылды. Қалыбы 84x108¹/₃₂. Қаріп түрі “Таймс Каз”. Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 15,54. Шартты бояу к лемі 16,34. Есептік баспа табағы 15,1. Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 800. Келісімді баға.

Тапсырыс дайын диапозитивтерден басылды.

ЖШС РПБК «Дәуір», 480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93.
Тел.: 42-36-31, 42-07-90, E-mail: rpikdauir@nursat.kz